

T.C

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİZANS DÖNEMİ'NDE KHERSON

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Gülşen ABBASOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER

T.C

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERKEN HİRİSTİYANLIK VE BİZANS SANATLARI ANABİLİM DALI

SANAT TARİHİ BİLİM DALI

BİZANS DÖNEMİ'NDE KHERSON

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Gülşen ABBASOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER

ÇANAKKALE - 2015

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
Gülşen ABBASOĞLU'na ait **Bizans Döneminde Kherson** adlı çalışma, jürimiz
tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
(Danışman)

Üye Prof. Dr. Ali Osman UYSAL

Üye Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK

Üye Doç. Dr. Zekiye UYSAL

Üye Yrd. Doç. Dr. Meryem ACARA ESER

Tez No 10081070
Tez Savunma Tarihi : 03.09.2015

ONAY

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü
10.07.2015

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Bizans Dönemi'nde Kherson" adlı çalışmamın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih 10, 07, 2015

.../.../.....

Adı ve Soyadı Gülşen Abbasoğlu

İmza

Özet

Bu çalışmada Bizans Dönemi'nde (400-1453) Kırım Yarımadası özellikle bu yüzyıllarda Bizans'ın ileri karakolu olan Kherson'un tarihi, ekonomisi ve coğrafi özelliklerinin yanı sıra onun kültürü araştırılmıştır.

Araştırma sırasında Kherson Bizans Dönemi'nde Bizans'ın ileri karakolu olduğundan dolayı onun kültürünün Bizanslaşmış olduğunu fark ettik. Bizans'ta gerçekleşen her olay Kherson'a yansımaktaydı (İkona kırıncılık döneminde (726-840) Bizans'tan kaçan keşişler buraya yerleşirdi). Bizanslaşma en çok mimaride ve sanatta görülmekteydi. Kherson'un tarih ve kültürünün Bizans tarihi ve kültürüyle paralellik gösterdiğini, fakat bunların yanı sıra Kherson kültürünün Suriye, Mısır, Kafkasya, Güney Kafkasya ülkeleriyle de ilişkisinin olduğunu da farkına vardık.

Konuyu araştırırken ilk başta Kırım bölgesi ve Kherson'nun tarihi ve coğrafi özellikleri, sonra Bizans Dönemi'nde Kherson mimarisi, yapı ve çatı örtü malzemeleri ve el sanatları ürünleri incelendi. Mimari bölümü kale surlarını, dini kompleksleri, kiliseleri, haçvari yapılar ve nekropol'u kapsamaktadır. Yapı ve çatı malzemeleri araştırılırken dönemin kiremitleri ve üzerlerindeki damgalara dikkat edildi. El sanatları bölümü dönemin maden ve seramik ürünlerini içermektedir. Seramikleri incelerken bulduğumuz tüm anforaları tiplere ayırdık ve Kherson'da bulunan sırlı ve boya yazılı seramikler ve 12-14. yüzyılları Bizans ve Selçuklu sgraffito seramikleri ele alındı. En son Bizans Dönemi'nde Kherson ticareti araştırıldı.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Kırım, Tavrika, Kherson, seramik, anfora.

Abstract

In this work were researched the Crimean Peninsula, especially the politic, economic and culture's history and the geographical features, trade and material culture of Kherson in Byzantine Period (400-1453).

In Byzantine Period Kherson is the outpost of Byzantium, therefore during of our research we realize that Kherson's culture was influenced by Byzantine culture. Each event that took place in Byzantium was reflected in Kherson (In icon-breaking period (726-840) the Byzantine fleeing monks were settled in Kherson). All this inspirations were affected in architecture and handicrafts. History and culture of Kherson were paralleled by Byzantine's one at but along with it we realized that Kherson's culture was influenced also by culture of Syria, Egypt, Caucasia and South Caucasus.

At first during our research we researched the history and geographical features of the Crimean Peninsula and Kherson, then we researched the architecture, building and roofing materials and materials of fine arts. The part of architecture contains the castle walls, the religious complexes, churches, the cruciform structures and necropolis. During of research of the building and roofing materials importance was given to tiles and stamps on their. The part of fine arts contains the metal, the ceramic and potteries. We divided all founding amphoras to types and researched the glazed and painted ceramics and the Bizantine and Seljuks sgraffito ceramics of 12-14 centuries. At the end the trade of this region was researched in Byzantine Period.

Key Words: Byzantium, Crimea, Kherson, ceramic, amphora.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda Bizans Dönemi'nde (400-1453) Kırım Yarımadası özellikle Kherson'nun politik, ekonomik ve kültürel tarihi, en çok onun nesnel kültürünün tarihi araştırılmıştır.

20. yüzyılın büyük bölümünde bu bölge dünyaya kapalıydı. Kazılar genellikle Sovyet uzmanları tarafından yapılmış, bu bölge hakkında yayınlar Rus veya Ukrayna dillerinde yazılmıştı. Rusça ve Ukraynaca konuşanların dışında Kherson bölgesi ve kazılarda ortaya çıkan eşyalar kimse tarafından tanınmıyordu. Bölge hakkında kapsamlı ve detaylı bilgileri Rus kaynakları verdiği için dolayı araştırma sırasında daha çok Rusça kaynaklar değerlendirildi.

Bu çalışmanın oluşmasında tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER'in katkıları büyüktür. Bu süreçte birikim, deneyim ve sabrı ile göstermiş olduğu ilgi ve desteğe teşekkürü borç bilirim. Bana teknik konularda yardımcı olan arkadaşım Özgür DÜLGER'e ayrıca teşekkür ederim.

Gülşen Abbasoğlu

Çanakkale 2015

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
1. Konunun Tanımı ve Amacı.....	4
2. Yöntem.....	3
3. Konuyla İlgili Yayınlar.....	5

BÖLÜM I

KIRIM BÖLGESİ ve KHERSON'nun TARİHİ ve COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	16
--	----

BÖLÜM II

BİZANS DÖNEMİ'NDE KHERSON.....	40
2. 1. Mimari.....	40
2. 1. 1. Kale Surları.....	40
2. 1. 2. Manastır Kuruluşları.....	50
2. 1. 2. 1. Uvarov Bazilikası Kompleksi.....	51
2. 1. 2. 2. Batı Bazilikası Manastırı.....	59
2. 1. 2. 3. Doğu Bazilikası Kompleksi.....	64
2. 1. 3. Kiliseler.....	65
2. 1. 3. 1. "1935 yılı Bazilikası".....	65
2. 1. 3. 2. Aziz Piskopos Petrus Kilisesi.....	68
2. 1. 3. 3. Tek Nefli Kilise.....	69
2. 1. 3. 4. Kruze Bazilikası (7 No.lu).....	70
2. 1. 4. Haçvari Mezar Yapıları (5-6. yüzyıl).....	73
2. 1. 5. Kapalı Yunan Haçı Tipi'ndeki Kiliseler.....	77
2. 1. 6. Nekropol.....	85
2. 1. 6. 1. Kilise-Kripta.....	86

2. 1. 6. 2. Ölü Gömme Adetleri.....	88
2. 2. Yapı ve Çatı Örtü Malzemeleri.....	95
2. 2. 1. Konutlardaki Duvar Örgü Tekniği.....	95
2. 2. 2. Çatı Örtü Malzemeleri.....	98
2. 2. 2. 1. Erken Ortaçağ Kiremitleri.....	98
2. 2. 2. 2. Kiremitler (9-10. yüzyıl).....	100
2. 3. EL SANATLARI.....	107
2. 3. 1. Maden.....	107
2. 3. 1. 1. Kurşun Halkalar.....	109
2. 3. 1. 2. Kurşun Külçeler.....	111
2. 3. 1. 3. Süs Eşya Kalıpları.....	113
2. 3. 1. 4. Toka Kalıbı.....	115
2. 3. 1. 5. Dikdörtgen Çerçeve Kalıbı.....	115
2. 3. 1. 6. Haç Kalıpları.....	115
2. 3. 1. 7. Maden Potaları.....	118
2. 3. 1. 8. Maden Potaları.....	119
2. 3. 2. Seramik.....	122
2. 3. 2. 1. Kherson Çömlekçi Merkezleri.....	122
2. 3. 2. 2. Sırsız Seramikler.....	130
2. 3. 2. 3. Anforalar.....	143
2. 3. 2. 3. 1. Anfora Damgaları.....	171
2. 3. 2. 4. Sırlı Seramikler.....	172
2. 3. 2. 4. 1. Baskı Bezemeli Kaplar.....	173
2. 3. 2. 5. Şarap ve Eğlence Konulu Bizans ve Selçuklu Sgraffito Seramiği (12. yüzyıl Sonu ve 14. yüzyıl İlk Yarı).....	206

BÖLÜM III

TİCARET	217
SONUÇ	250
KAYNAKÇA	267

KISALTMALAR

АДСВ – Античная Древность и Средние Века // **ADSV** – Antiçnaya Drevnost i Sredniye Veka

АН- Академия Наук // **AN** – Akademiya Nauk

ВДИ – Вестник Древней Истории // **VDİ** – Vestnik Drevney İstorii

ВВр – Византийский Временник // **VVr** - Vizantiyskiy Vremennik

ГАИМК – Государственная Академия Истории Материальной Культуры // **GAİMK** – Gosudarstvennaya Akademiya İstorii Materialnoy Kulturi

ГЭ – Государственный Эрмитаж // **GE** - Gosudarstvenniy Ermitaj

ГХМ – Государственный Херсонесский Историко-Археологический Музей // **GKhM** – Gosudarstvenniy Chersonesskiy İstoriko-Archeologiçeskiy Muzey

ЕК- Европейская Комиссия// **EK**- Yevropeyskaya Komissiya

ИАК- Известия Археологической Комиссии // **İAK**- İzvestiya Arkeologiçeskoй Komissii

ИИМК – Институт Истории Материальной Культуры АН СССР // **İİMK** – Institut İstorii Materialnoy Kulturi AN SSSR

ЖМВД – Журнал Министерства Внутренних Дел // **JMVD** – Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del

ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения // **JMNP** – Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya

ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей// **ZOOD** - Zapiski Odesskogo Obşestva İstorii i Drevnostey

КСИА – Краткие Сообщения Института Археологии // **KSİA** – Kratkiye Soobşeniya İnstituta Archeologii

КСИИМК – Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры АН СССР // **KSİİMK** – Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi AN SSSR

Крымгосиздат-Крымское государственное издательство // **Kırımgosizdat**-Kırımskoye gosudarstvennoye İzdatelstvo

МАИЭТ – Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврики // **MAİET**
Materialı po Archeologii, İstorii, i Etnografii Tavriki

МГУ – Московский Государственный Университет // **MGU** -Moskovskiy
Gosudarstvenniy Universitet

МИА – Материалы и Исследования по Археологии СССР, Издаваемые Институтом
Истории Материальной Культуры АН СССР // **MİA** – Materialı i İssledovaniya po
Archeologii SSSR, İzdavayemıye İnstitutom İstorii Materialnoy Kulturi AN SSSR

МКИИ – Министерство Образования и Науки Кыргызской Республики // **MKİi-**
Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Kirgızskoy Respubliki

МОГАИМК- Московское Отделение Государственной Академии Истории
Материальной Культуры // **MOGAİMK**- Moskovskoye Otdeleniye Gosudarstvennoy
Akademii İstorii Materialnoy Kulturi

НЗХТ – Национальный Заповедник “Херсонес Таврический” // **NZKhT** –
Natsionalniy Zapovednik “Chersones Tavriçeskiy”

ПИФК – Проблемы Истории, Филологии и Культуры // **PİFK** – Problemi İstorii,
Filologii i Kulturi

ПСРЛ – Полное Собрание Русских Летописей // **PSRL** – Polnoye Sobraniye Russkih
Letopisey

ОАК – Отчёты Археологической Комиссии // **OAK** – Otçotı Archeologiçeskoı Komissii

ОГИЗ – Объединение Государственных Книжно-Журнальных Издательств // **OGİZ** –
Obyedineniye Gosudarstvennih Knijno-Jurnalnih İzdatelstv

ООИД – Одесское Общество Истории и Древностей // **OOİD** - Odesskoye Obşestvo
İstorii i Drevnostey

РСФСР – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика //
RSFSR – Rossiyskaya Sovetskaya Federativnaya Sotsiolistiçeskaya Respublika

СА Советская Археология // **SA** – Sovetskaya Archeologiya

СБГН – Сборник Греческих Надписей Христианских Времен из Южной России, с
Объяснениями В. В. Латышева, СПб, 1896 // **SbGN** - Sbornik Greçeskih Nadpisey
Hristianskih Vremen iz Yujnoy Rossii, s Obyasneniyami V. V. Latışeva, SPb, 1896

Соцэкгиз– Социально-Экономические Государственные Известия // **Sotsekiz** – Sotsialno- Ekonomiqeskiye Gosudarstvenniye Izvestiya

СПб – Севастопольские Публикации // **SPb** – Sevastopolskiye Publikatsii

СССР – Союз Советских Социалистических Республик // **SSSR** - Soyuz Sovetskih Sotsiologiqeskih Respublik

ТУАК – Тамбовская Учёная Архивная Комиссия // **TUAK** - Tambovskaya Uçonaya Arhvnaaya Komissiya

ХСб – Херсонесский Сборник. Издательство Государственного Херсонесского Музея, Севастополь, т. 1, 1926; т. 2, 1927; т. 3, 1931; т. 4, 1948 // **KhSb** - Chersonesskiy Sbornik. Izdatelstvo Gosudarstvennogo Chersonesskokgo Muzeya, Sevastopol, t. 1, 1926; t. 2, 1927; t. 3, 1931; t. 4, 1948

ОРЯС – Отделение Русского Языка и Словесности Академии Наук // **ORYS** – Otdeleniye Russkogo Yazıka i Slovesnosti Akademii Nauk

ИБАИ – Известия на Българския Археологических Институт // **İBAİ** - İzvestiya na Bilgarskiya Archeologiqeskih İstitut

BSP – Black Sea Project

JDAL – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

MDAL – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung

UNESCO United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

böl. : Bölüm

çev. : Çeviren

diğ. : Diğerleri

mah. : Mahalle

No : Numera/Numara

RESİMLER ve HARİTALAR

Resim 1: Kırım Yarımadası.....	1
Resim 2: Kırım Yarımadası.....	2
Resim 3: “Tavrika Khersones’i”.....	3
Resim 4 : “Tavrika Khersones’i”.....	3
Resim 5 : Paphlagonya Bölgesi.....	6
Resim 6 : Kherson Kazı Alanı.....	12
Resim 7 : “1935 y. Bazilikası”.....	14
Resim 1. 1 : Karantin ve Pesoçnaya Koyları.....	19
Resim 1. 2 : I. Jüstinianus Dönemi’nde Bizans İmparatorluğu.....	22
Resim 2. 1 :Zenon Kalesi ve Zenon Yazıtı.....	42
Resim 2. 2 : Kherson Kale Surları Genel Planı.....	47
Resim 2. 3 : Kherson Sur Kısmı.....	48
Resim 2. 4 : Kherson Sur Kısmı.....	49
Resim 2. 5 : Kherson Sur Kısmı.....	49
Resim 2. 6 : Kherson Genel Sur Planı.....	50
Resim 2. 7 : Uvarov Bazilikası ve Yapıtları Planı.....	52
Resim 2. 8 : Uvarov Bazilikası.....	53
Resim 2. 9 : Uvarov Bazilikası Avludaki Şadırvan Kalıntısı.....	54
Ressim 2. 10 : Uvarov Bazilikası Vaftizhanesi.....	58
Resim 2. 11 : Batı Bazilikası Planı.....	60
Resim 2. 12 : Haçvari Yapı.....	62
Resim 2. 13 : Seramik Parçaları.....	62
Resim 2. 14 : Doğu Bazilikası Planı.....	65
Resim 2. 15 : “1935 y. Bazilikası” Planı.....	66
Resim 2. 16 : Kuzey Bazilikası Planı.....	67

Resim 2. 17 : Bazilika (15 No.lu “Bazilika İçinde Bazilika”).....	68
Resim 2. 18 : 1932 yılı Bazilikası Planı.....	69
Resim 2. 19 : Şehir Dışındaki Blahernitissa Manastırı.....	70
Resim 2. 20 : Kruze Bazilikası.....	72
Resim 2. 21 : Vladimir Katedrali.....	74
Resim 2. 22 : Haçvari Yapı (19 No.lu)	75
Resim 2. 23 : Haçvari Yapı(19 No.lu) Su Deposu.....	76
Resim 2. 24 : Şehir Dışındaki Haçvari Yapı.....	77
Resim 2. 25 : Kapalı Yunan Haçı Tipinde Kilise (29 No.lu)	79
Resim 2. 26 : Kapalı Yunan Haçı Tipinde Kilise (29 No.lu) Kalıntıları.....	80
Resim 2. 27 : Kapalı Yunan Haçı Tipinde Kilise'nin Duvar Örgüsü.....	81
Resim 2. 28 : Amasra Yakını ve Solun'daki Yapı Planları.....	82
Resim 2. 29 : Beş Apsisli Kilise Planı.....	83
Resim 2. 30 : Beş Apsisli Kilise Güney Doğu Cephe.....	83
Resim 2. 31 : Beş Apsisli Kilise Kalıntıları.....	84
Resim 2. 32 : Kherson Nekropol Planı.....	85
Resim 2. 33 : Kripta Planları.....	87
Resim 2. 34 : Tura Kripta Planı.....	88
Resim 2. 35 : Dökme Kap.....	90
Resim 2. 36 : Kripta (14 No.lu) Envanteri.....	90
Resim 2. 37 : A Kripta Tokaları.....	91
Resim 2. 38 : Bakır Dökme Tokalar.....	92
Resim 2. 39 : Bakır Kopça ve Plaklar.....	92
Resim 2. 40 : Sarkel'de Bulunan Gümüş Plaklar.....	93
Resim 2. 41 : Gümüş Küpeler.....	94
Resim 2. 42 : Gümüş Küpeler ve Bilezikler.....	94

Resim 2. 43 : Kherson 18 No.lu Mahalle Duvar Kısımı (10. yüzyıl).....	96
Resim 2. 44 : Tekfur Sarayı (10.yüzyıl)	97
Resim 2. 45 : Erken Ortaçağ Kiremitleri.....	98
Resim 2. 46 : Kherson Erken Ortaçağ Kiremit ve Tuğla Damgaları.....	100
Resim 2. 47 : Kherson Anfora Kulp Damgaları (10.yüzyıl)	101
Resim 2. 48 : Damgalı ve Grafittolu 30687 No.lu Anforanın Üst Kısımı.....	102
Resim 2. 49 : Kherson Kiremit Damgaları (9-10. yüzyıl)	103
Resim 2. 50: Anfora Damgaları (9-10.yüzyıl).....	104
Resim 2. 51 : Kherson Kiremitleri (9-10.yüzyıl).....	104
Resim 2. 52 : Kherson Kiremit Damgaları (9-10.yüzyıl).....	105
Resim 2. 53 : Kurşun Halkalar.....	109
Resim 2. 54 : Kurşun Halka Kalıpları.....	111
Resim 2. 55 : Kurşundan Yapılmış Külçeler.....	112
Resim 2. 56 : Disk Formunda Kurşun Külçeler.....	113
Resim 2. 57 : Metal Eşya Kalıpları.....	114
Resim 2. 58 : Haç ve Diğer Eşya Kalıpları.....	116
Resim 2. 59 : Haç ve Diğer Eşya Kalıpları.....	118
Resim 2. 60 : Küçük Çömlek ve Sıvı MetalDökme Kalıpları.....	119
Resim 2. 61 : Horos Zincirleri.....	121
Resim 2. 62 : Tavrika Çömlekçi Merkezleri(8-10. Yüzyıl)	123
Resim 2. 63 : Anforalar (8-9.yüzyıl)	126
Resim 2. 64 : Çömlekçi Fırın Planı ve Kesiti.....	127
Resim 2. 65 : Fırından Çıkan Seramikler.....	127
Resim 2. 66 : Kherson Anforaları (9-10.yüzyıl)	128
Resim 2. 67 : Çömlekçi Fırın Planı ve Kesitleri.....	129
Resim 2. 68 : Testiler (9-10.yüzyıl) ve Anforalar (11-12.yüzyıl)	131

Resim 2. 69 : Testi ve Anforalar (12-14. yüzyıl)	133
Resim 2. 70 : Selitryanogo Anforası.....	134
Resim 2. 71 : Seramik Testiler ve Pot (10.yüzyıl)	135
Resim 2. 72 : Saltov Tip Testiler.....	136
Resim 2. 73 : Göçük Testiler.....	137
Resim 2. 74 : Yivli Anfora ve Küp.....	138
Resim 2. 75 : Çömlekler.....	139
Resim 2. 76 : Saltov Tip Çömlekler.....	140
Resim 2. 77 : Mutfak Kapları.....	141
Resim 2. 78 : Mutfak Kapları	142
Resim 2. 79 : Çok Katlı Kandiller.....	143
Resim 2. 80 : Konik Gövdeli Sivri Dipli Anforalar.....	144
Resim 2. 81 : Kherson Anforaları (5-7. yüzyıl)	145
Resim 2. 82 : Tutacaklı Anforalar.....	145
Resim 2. 83 : Kherson Anforaları.....	147
Resim 2. 84 : Hafif Armuda Benzer Sivri Dipli Anforalar.....	147
Resim 2. 85 : Yumurta Gövdeli Anforalar.....	149
Resim 2. 86 : Anforalar (5-7.yüzyıl)	150
Resim 3 87 : Gaza Tip Anforalar.....	151
Resim 2. 88 : Depoda Bulunan Anforalar.....	153
Resim 2. 89 : Kherson Anforaları.....	154
Resim 2. 90 : Roma-Erken Bizans Dönemi Anforaları.....	155
Resim 2. 91 : Helen Anfora Parçaları.....	156
Resim 2. 92 : Sıkı Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar.....	155
Resim 2. 93 : Kherson Anforaları.....	156
Resim 2. 94 : Sıkı Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar.....	157

Resim 2. 95 : Anforalar (8-9. yüzyıl)	160
Resim 2. 96 : Kherson'da Rastlanmayan Anforalar.....	161
Resim 2. 97 : Kırım Anforaları.....	162
Resim 2. 98 : Kherson Sahil Bölgesinde Bulunan Anforalar.....	163
Resim 2. 99 : Anfora Kulplarındaki Damgalar (10. yüzyıl)	165
Resim 2. 100 : İki Damgası Olan Anfora Parçası.....	166
Resim 2. 101 : Yüksek Kulpları Ağız Seviyesinin Az Üzerinde Olan Anforalar.....	167
Resim 2. 102 : Yüksek Kulpları Ağız Seviyesinin Az Üzerinde Olan Anforalar.....	168
Resim 2. 103 : Testi ve Anforalar (12-14. yüzyıl)	169
Resim 2. 104 : Kherson Sahil Bölge Anforaları (12-14. yüzyıl)	170
Resim 2. 105 : Anforalar (11-12. yüzyıl)	170
Resim 2. 106 : Anfora Kulplarındaki Damgalar (10. yüzyıl)	171
Resim 2. 107 : Beyaz Hamurlu Kap Formları (9-10.yüzyıl)	175
Resim 2. 108 : Beyaz Hamurlu Kaseler.....	176
Resim 2. 109 : Bitkisel Motifli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	178
Resim 2. 110 : Bitkisel Motifli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	179
Resim 2. 111 : Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	181
Resim 2. 112 : Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	182
Resim 2. 113 : Kabartma Bezekli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	182
Resim 2. 114 : Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	183
Resim 2. 115 : Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	184
Resim 2. 116 : Panter veya Leopar Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	185
Resim 2. 117 : Panter veya Pars Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	186
Resim 2. 118 : Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	187
Resim 2. 119 : Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	188
Resim 2. 120 : Grifon Kabartmalı Kap Parçası.....	189

Resim 2. 121 : Kuş Tasvirli ve Manganese Bezemeli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	190
Resim 2. 122 : Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	191
Resim 2. 123 : Panter veya Pars Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	193
Resim 2. 124 :Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	194
Resim 2. 125 : Atlı Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	195
Resim 2. 126 : Atlı ve İnsan Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları.....	196
Resim 2. 127 : Panter Tasvirli Levhalar.....	201
Resim 2. 128 : Panter veya Leopar Tasvirli Levha.....	201
Resim 2. 129 : Polikrom Boyalı Beyaz Hamurlu Kap ve Kase Parçaları.....	205
Resim 2. 130 : Şarap Kasesi	207
Resim 2. 131 : Şarap Kasesi.....	207
Resim 2. 132 : Kaseler.....	209
Resim 2. 133 : Solhat Kapları.....	210
Resim 2. 134 : Solhat Kapları (12-14.yüzyıl)	211
Resim 2. 135 : Nar Bahçesinde Eğlence Sahnesi.....	212
Resim 2. 136 : Solhat Kapları.....	213
Resim 2. 137 : Solhat Kapları.....	214
Resim 3. 1 : Orta Asya	217
Resim 3. 2 : Aila (Akabe) Körfezi.....	219
Resim 3. 3 : Ladoga Gölü'ne Giden Yol.....	224
Resim 3. 4 : Ladoga Gölü.....	225

GİRİŞ

Kırım Yarımadası Ukrayna'nın güneyinde ve Rusya'nın güney-batısında yer almaktadır. Yarımada güney ve batı yönlerinden Karadeniz, doğudan Azak Denizi ile sarmıştır (Resim 1).

Resim 1: Kırım Yarımadası

Kırım Yarımadası. <<https://www.google.com.tr/search>> (09.04.2015).

Kırım, Tatar Türkçesinde “hendek, toprak set, sur” anlamına gelmektedir.¹ 13. yüzyılın ikinci yarısında Tatarlar Kırım adını, Tatar Devleti'nin kurulduğu yer olan Solhat'a (Stary Kırım) vermişlerdir (Resim 2).

15. yüzyılda Solhat kendi ününü kaybettiği ve Tatar yönetimi yörenin batısına taşındığı zaman Kırım adı yavaş yavaş yarımada'nın her tarafına yayılmağa başlamıştır. 15. yüzyıla kadar Kırım denildiğinde ya Tavriya (6. yüzyıl Bizans yazarı Prokopius) ya da Tavrika (eski Rus kronik yazılarında muhakkak eski geleneklere dayanarak yarımada böyle adlandırılırdı)² akla gelmekteydi. Kırım'a Gotya (Karadeniz) ve 14-15. yüzyıllarda

¹ Kırım. <<https://ru.wikipedia.org/wi>> (21.11.2014).

² A. L. Yakobson, *Kırım v Sredniye Veka*, Nauka, Moskova 1973, s. 1

Gazarya adları da verilmiştir. Yakobson'a göre, en doğru olanı, Tatarların buraya yerleşmelerinden önceki Antik ve Ortaçağ Kırım'ını Tavrika olarak adlandırmaktır.³

Resim 2: Kırım Yarımadası

Kırım Hakkında Bilgi. <<http://www.celebialper.com/ulkeler/ukrayna/kirim-gezi-notlari>>

(09.04.2015).

Kherson, Khersones'in Bizans Dönemi'ndeki adıdır, Kırım Yarımadasının güneybatısında yer almaktadır. Khersones Yunanca yarımada anlamına gelmektedir, Bizans Dönemi'nde bu şehre Kherson, Cenova Dönemi'nde Sarsona, Rus vakayinamelerinde Korsun denilirdi. Bu şehir, MÖ 529/528 yıllarında Karadeniz'in Anadolu sahillerinde yerleşen Heraklius Pontus sakinleri tarafından Kuzey Karadeniz topraklarında kurulmuştur. 2000 yıl boyunca Kuzey Karadeniz'in büyük ekonomik, politik ve kültürel merkezi olmuş, su an Sevastopol şehrinin Gagarin bölgesinde yer almakta ve tarihi- arkeolojik koruma alanı sayılmaktadır, şimdiki adı "Tavrika Khersones'i"dir. 2013 yılından UNESCO Dünya Mirası Listesinde yer almıştır (Resim 3; Resim 4).⁴

³ A. L. Yakobson, *Kırım v Sredniye...*, s. 1.

⁴ Khersones. <<http://lenta.ru/news/2013/06/23/heriones/>> (21.11.2014).

Bu çalışmamızda biz Khersones'i-Kherson, Kırım Yarımadasını-Tavrika olarak adlandıracağız.

Resim 3: “Tavrika Khersones’i”

Khersones Harabeleri. <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> (10. 11. 2015).

Resim 4: “Tavrika Khersones’i”

“1935 yılı Bazilikası” UNESCO Dünya Mirası.
<<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> (05.04.2015).

1. Konunun Tanımı ve Amacı

Kherson, 3. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesinin merkezine ve tüm Tavrika'nın bir numaralı şehrine dönüştü. Bizans Dönemi'nde (400-1453) Kuzey Karadeniz bölgesinin politik, ekonomik ve kültürel tarihi orada gerçekleşen tarihi olayların öğrenilmesi ve anlaşılmasının ancak Kherson'un anlaşılması ile mümkün olacağını düşünmekteyiz.

Araştırma sırasında Ortaçağ boyunca Kherson Bizans'ın ileri karakolu olduğundan dolayı onun kültürünün Bizanslaşmış olduğunu fark ettik. Bizans'ta gerçekleşen her olay Kherson'a yansımaktaydı. İkona kırıcılık döneminde Bizans'tan kaçan keşişler buraya yerleşirdi. Bizanslaşma en çok mimaride ve sanatta görülmekteydi. Kherson'un tarih ve kültürünün Bizans tarihi ve kültürüyle paralellik gösterdiğini fakat bunların yanı sıra Kherson kültürünün Suriye, Mısır, Kafkasya, Kafkaslaötesi ülkelerle de ilişkisinin olduğunu da farkına vardık.

Konumuzun amacı Bizans Dönemi'nde Kherson şehrinin politik, ekonomik ve kültürel tarihini, özellikle de nesnel kültürünün tarihini Rusça yazılmış kaynaklardan araştırarak Kherson'u Kuzey Karadeniz tarihinin geniş çerçevesinde inceleyip, Sanat Tarihi'ndeki yerini vurgulamaktır.

2. Yöntem

Araştırma yöntemimiz Kherson üzerine özellikle Rusça yazılmış kaynaklar ve kazı raporlarında yer alan arkeolojik verilerin değerlendirilmesi ile oluştu. Bu aşamada eserler buldukları müze ya da kazı depolarında görülerek incelenmedi, bu arkeolojik buluntular tamamen kazı raporlarında yer alan bilgiler ile değerlendirildi.

Kherson Antik bir şehirdir ve dünyanın en önemli arkeolojik miraslarından biri sayılmaktadır. Buna karşın 20. yüzyılın büyük bölümünde dünyaya kapalı kalmıştır. Bu bölgedeki kazılar genellikle Sovyet uzmanları tarafından yapılmış, bu bölge hakkında yayınlar Rus ve Ukrayna dillerinde yazılmıştı. Bu nedenle Kherson bölgesi ve kazılarda ortaya çıkan eşyalar bilim çevrelerinde yeterince tanınmıyordu. Ancak Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra (1990) bu bölge dünyaya açıldı ve artık Kherson hakkında bilgiler batı

dillerinde de yayınlanmaya başladı.⁵ Ancak bu bölgedeki kazı araştırmalarının Rus bilim adamları tarafından yapılmış olması nedeniyle ağırlıklı olarak Rusça yayınlanmıştı. Tezimizde Rusça olan bu kaynakların Türkçeye çevrilerek bir değerlendirmesinin yapılması ve bu yolla Kherson şehrinin Bizans dönemindeki yerinin anlaşılması hedeflendi.

3. Konuyla İlgili Yayınlar

Çalışmamızda yararlandığımız eserler, birinci el kaynaklar ve seyahatnameler, çağdaş araştırmalar (kitaplar, makaleler, ansiklopedi bilgileri), kazı raporları, müze arşiv bilgileridir.

Birinci El Kaynaklar

Kaisareia'lı Prokopius tarafından yazılan "History of Wars" (Rusçaya çev. S Destunisa, SPB, 1862: 144) Hunların hâkimiyetinin Tavrika'da 6. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini, I. Jüstinianus Dönemi'nde (518-527) Bospor'un Bizans'a itaat ettiğini anlatır. Prokopius'un sözlerine göre, Tavrika'nın etrafı "Kherson'la Bospor arasındaki bölge" özellikle 5. yüzyılın ortalarında kuvvetlenen, Atilla Devleti'nin çökmesiyle Hun ordusunun Tuna bölgesinden Doğu'ya Azak sahilleri ve Tavrika'ya yönelmesiyle, Hunların eline geçmiştir.

M. Loparev "8-9. yüzyılları Yunan Aziz Yaşamları" nda (EK, 1914: 226, kitap 5) 5. Leo tarafından Kherson'a sürgün edilmiş ve orada uzun yıllar yaşamış olan bakırcı Anastasius'tan bahsedilmektedir. Ancak bu tekil bir atıftır ve Kherson şehrinin zanaatı hakkında bu bilgiye dayanarak bir tespit bulunmak oldukça zordur. Konstantinopolis'in zanaatı hakkında 10. yüzyılın ünlü yasaı "Eparh Kitabı"nın ise taşra şehri olan Kherson zanaatını araştırmak için kullanmanın yeterli olmadığı düşünölmektedir.

⁵ Glenn R. Mark; Joseph Carter, *Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum and Environs*, İnstitute of Classical Archaeology, U. Texas Austin, 1st edition, December 1, 2003; Yesheva, Tatyana, Elena Denisova, Nataliya Ginkut, Vera Zalesskaya, and Denis Zhubarev, *The Legacy of Byzantine Cherson: 185 Years of Excavation at Tauric Chersonesos*, Telescope/Institute of Classical Archaeology, Sevastopol /Austin 2012.

Peçeneklerin, Kherson'un komşuluğunda yaşadıklarını, Rusya'da Kherson'luların ve imparatorun bütün işlerini ipek kumaş, zeytin, kadife, biber, kırmızı deri ve diğer ürün karşılığı hallettikleri bilinmektedir.⁶

Konstantinos VII Porphyrogenetos⁷ "De Administrando Imperio" (Rusçaya çev. N. V. Malinko, GAİMK, 1934) kitabında: "Eğer Kherson'lular Romanya'ya gitmeseler ve orada Ruslar'dan aldıkları deri ve bal mumunu satmasalar, yaşayamazlar" demektedir. Peçeneklerin Kherson'lulara büyük yardımlarda bulduklarına ve ticari işlerinde Ruslarla Khersonlular arasında aracılık ettiklerine ve bunların daha uzakta bulunan kavimlerle iş gördüklerini ve gördükleri iş karşılığı yalnız mal kabul ettiklerini Konstantinos Porphyrogenetos kitabında açıklayarak, bu mallar arasında biber ve panter derileri gibi doğu mallarını anıyor. Porphyrogenetos'a göre "eğer Amins, Paflagonia, Vukellariy ve Armeliak etrafından erzak getirilmezse Kherson'lular yaşayamaz" (Resim 5).⁸ İsyan zamanlarında "çarın memurlarının Paflagon, Vukellariun ve Pontus gemilerinin Kherson'a ekmek, şarap vb. erzakların getirilmesini yasaklamak zorunda kaldıklarını" yazıyor.⁹

Resim 5: Paphlagonia Bölgesi¹⁰

Paphlagonia. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Paflagonya>> (09.04.2015).

⁶ A. L. Yakobson, *Rannesrednekoviy Khersones*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959, s. 55.

⁷ Konstantinos VII Porphyrogenetos 913-959 arasında Bizans imparatoru. Makedonyalılar Hanedanı'na mensuptu. Askeri konularda pek başarılı olmamasına karşın, bilim ve sanata verdiği destek ve bizzat yarattığı eserlerle, Bizans kültür yaşamına yaptığı önemli katkılarla tanınmıştır. Yazdığı kitaplar Bizans İmparatorluğu ve komşularıyla ilgili en iyi kaynaklar arasında yer alır. Bkz. VII Konstantin https://tr.wikipedia.org/wiki/VII._Konstantin.

⁸ Amins, Paflagonia, Vukellariy ve Armeliak 10. yüzyılda Anadolu'nun kuzeyinde yerleşen önemli ticaret teşkilatlarıydı.

⁹ İbid, s. 62, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁰ Paflagonya, Anadolu'nun, Karadeniz kıyısında, Pontus ve Bitinya arasında kalan eski bir bölgedir. Günümüzde Kastamonu, Sinop, Bartın, Çankırı ve Karabük bu bölgede yer alırken, Çorum, Bolu, Zonguldak ve Samsun illerinin bir bölümü bölgenin içinde kalmaktadır. Bkz. Paphlagonia. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Paflagonya>>.

Roma Dönemleri'nde kullanılan konut duvar örgü tekniğini Marcus Vitruvius (MÖ 1. yüzyıl.)¹¹ “De Architectura” (Latince'den Rusçaya çev. Kitap 2, böl. 18, Sotsekiz, Leningrad 1936) kitabında betimlemiştir. Söz konusu duvar tekniklerinin örnekleri Kuzey Karadeniz'deki antik şehir kalıntılarında da görülmektedir.¹² Vitruvius kitabında anıtsal örgü tekniğini de betimleyerek bu tekniğin konut yapılarındaki teknikten tamamen farklı olduğunu açıklamış.

Prokopius “Yapılar” (Rusçaya çev. Kondratyev, VDI, 1939: 249) kitabında, Kherson ve Bospor'un surlarını “tamamen yıkılmış gören” I. Jüstinianus'un onları yeniden “güzel ve dayanıklı” bir şekilde inşa ettirdiği, ayrıca I. Jüstinianus'un Kırım'ın tüm dağlık ve sahil bölgelerinde kaleler inşa ettirdiğini yazmaktadır.

Şehrin ticareti hakkında önemli bilgiler Porphyrogenetos'un “De Administrando Imperio” (950) eserinde vardır, fakat bu bilgiler 10. yüzyılı kapsamakta ve bu bilgiler de sınırlıdır. Sadece Kherson'un Rusya, Peçenekler ve Anadolu'yla ticari ilişkilerini anlatmaktadır. Bu eserlerde Kherson'un bir üretim merkezi olduğu hakkında bilgi yer almaz.

Nyssa'lı Grigorius Amfilohiy'a yazdığı “Grigorius Niski'nin Mucizeleri” mektubunda (Moskovskaya Duhovnaya Akademiya, Moskova, 1871: 538-539) Anadolu'nun Nyssa şehrinde 4. yüzyılda bir mozole inşaatından ve bu inşaatta gönüllü taş ustalarının çalıştığından bahsedilir.¹³ Yakobson'a göre Kherson'da da bu yıllarda Bizans'ta olduğu gibi inşaatta gönüllü taş ustalarının çalıştığı düşünülür.¹⁴

Kherson'un günlük yaşamı hakkında bilgiyi 7. yüzyılın ortalarında Kherson'a sürgün edilen ve orada vefat eden Papa Martin'in mektupları bilgi verir.¹⁵ Papa Martin'in yakın arkadaşına yazdığı mektupta şöyle bir yazı var: “...bu bölgede açlık o kadar büyük orandadır ki, ekmeğin sadece adı var, onu kimse görmez. Bundan dolayı eğer oralardan

¹¹Marcus Vitruvius Pollio (d. MÖ 80-70, ö. MÖ 15 sonra), Romalı yazar, mimar ve mühendis. Bkz. Vitruvius. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Vitruvius>.

¹² Tüm Kherson yapılarında görülmektedir. Bkz. 3. Bölüm.

¹³ Nyssalı Grigorius (335-394, Kapadokya, Büyük Basileus'un erkek kardeşi), kilise yazarı, ilahiyatçı, filozof. Bkz. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

¹⁴ M Loparev, *Greçeskiye Jitiya Svyatih 8-9 vv.*, EK, 1914, s. 482-483.

¹⁵ İbid, s. 36-37, A. L. Yakobson, 1959.

(İtalya) veya Pontus'tan gereken erzak gönderilmezse, buralarda yaşamak mümkün olmazdı...”¹⁶

Abu-Ali Ahmed İbn-i-Ömer¹⁷ 10. yüzyılın başlarında Macarlarla-Tavrika ticareti hakkında şöyle yazmış: “Slavlarla savaş sırasında Macarlar onlardan aldıkları köleleri Roma topraklarının limanına götürürler, Macarlar limana yaklaştığı an Yunanlılar onları karşılar ve Macarlar onlara köleleri verir, yerine onlardan kumaş, renkli yün halı ve başka Yunan malları alır.”¹⁸

Seyahatnameler

1578 yılında Polonya elçisi Martin Branevskiy Kherson'un “Takdire layık harabeler, kalabalık ve güzel limanıyla bu şehrin harika zengin bir Yunan şehri olduğunu kaydetmektedir. Yarımadanın eni boyunca, bir sahilden diğerine kadar çok büyük işlenmiş taşlardan yapılmış yüksek surlar ve kaleler yükselmektedir. Bu şehir bomboş durmakta ve sadece harabe ve tahribatı temsil etmektedir. Evler yerle bir olmuş ...”¹⁹

1783 yılında Kırım'ın Rusya'yla birleşmesinden sonra da şehrin tahribatının devam ettiği Pallas'ın anlatımlarından anlaşılır. Gezgin P. Pallas 1793-94 yıllarında Kırım'ı ziyaret eder ve “Ahtiyar” (yani Sevastopol) eski Kherson kalıntılarından kurulmuş olduğunu söyler. Kırım alındığında henüz güzel işlenmiş taşlardan yapılmış şehir surlarının çok kısmı, şehir kapıları ve kulelerin önemli kısımlarının ayakta olduğunu yazar. Ahtiyar'da ev yapmak için buradaki yapıların temelindeki taşlar bile alınıp götürülmüş olduğunu belirtir.

Murzakeviç'in “1836 yılında Kırım'a Seyahat” (JMNP, Moskova 1837) kitabında Kherson'un Rus hükümdarı Vladimir'in vaftiz olduğu yer sayıldığını yazar.

Yayınlar

Aynalov'un “Tapınak Harabeleri” (Moskova 1905) kitabında Kruze'nin yaptığı kazı sıralarında ortaya çıkarılan yapılardan birinin şehrin merkezinde akropolde bulunan haçvari yapı olduğunu ve bu yapının üzerine sonradan yeni katedral yapıldığını, ayrıca bu

¹⁶ G. A. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1952, s.97, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 37.

¹⁷ 10.yüzyıl Ortaçağ Yazarı.

¹⁸ D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmed Ben Omar İbn Dasta*, SPb, Sankt-Peterburg 1869, s. 27

¹⁹ İbid, s. 7, A. L. Yakobson, 1959.

haçvari yapının yanı sıra Karantin Koyu'nun yakınında Arkeoloji Komisyonu'nun numaralanmasına göre 7 no.lu Kilise'nin de yer aldığını yazar.

Grineviç'in "Kherson Kazılarının Yüz Yılı (1827-1927)" (Sevastopol 1927) kitabında yazar, şehrin kazı tarihinin iç açıcı olmadığını, Kırım'ın Rusya'yla birleşmesinden (1783) sonra Kherson'a ilginin arttığını, 1827 yılında şehrin ilk kazısının Karadeniz limanları başkanı Greyg'in talimatına göre, bu toprakların sahibi Yüzbaşı Kruze tarafından yapıldığını, Kruze tarafından şehrin batısında eski manastırın arkasında yerleşen kilisenin ortaya çıkarıldığı hakkında bilgi vermektedir.

Ayrıca yazar yukarıda adı geçen kitapta 1888-1914 yılları arasında şehrin kuzey-doğusunun çok kısmı, eski manastır arazisinin bir kısmı, güneydeki surların ve batının çok kısmı araştırıldığını, nekropol'un belli bir kısmının ortaya çıkarıldığının altını çizer.²⁰

Pratik olarak, Ortaçağ Kherson anforalarını ilk araştıran ve sonraları en ünlü Sovyet Karadeniz Bizans Arkeoloji uzmanı olan Yakobson'dur. Yakobson'un "Kuzey Karadeniz Ortaçağ Anforaları" (SA, 1951) makalesinde Kuzey Karadeniz bölgesinde Ortaçağ anforaları detaylı bir şekilde betimlenmiştir. Yakobson'un diğer "Rus-Korsun İlişkileri Tarihi Hakkında" makalesinde 14. yüzyılda Rus-Kherson ilişkilerinden bahsedilmektedir. Aynı yazarın "Doğu Kırım'da Çömlekçi Fırınları" (KSİMİMK, 1954) makalesi ve "Erken Ortaçağ Khersones'i" (Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959) kitabında çok bilgiye ulaştık. Bu kitapta yazar, Kherson'un 5-10. yüzyıllardaki tarihine özellikle geniş kapsamda şehrin nesnel kültürel tarihine yer vermiştir.

Bizans Dönemi'ndeki Kherson için ana kaynaklarımızdan başta geleni Yakobson'un "Ortaçağ'da Kırım" (Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1973) isimli kitabıdır. Bu kitapta yazar, 5. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyılı da kapsayan bir zaman zarfında Kherson'un politik, ekonomik ve kültürel tarihini anlatarak, bu dönemde Kherson'un Bizans, Anadolu, Kafkaslar ve Eski Rus Devleti'yle ilişkilerini anlatmaktadır.

"Ortaçağ Tavrika'sının Seramik ve Seramik Üretimi" (Nauka, Moskova 1979) kitabında yazar Kherson çömlekçi merkezlerine ait bilgi vermektedir. Yazar, 5-7. yüzyıllara tarihlenen üretim merkezlerinin henüz bulunmadığını, 11-12. yüzyıllara tarihlenen iki atölyenin Kherson çevresinde olduğundan bahseder.

²⁰ K. E. Grineviç, *Sto Let Khersonesskih Raskopok...*, s. 47-52.

1971 yılında Antonova, Danilenko, İvaştı ve diğerleri tarafından yayımlanan “Kherson Ortaçağ Anforaları” makalesinde betimlenen anfora tipleri sadece sınıflamada önemli unsur olmayıp Kherson’un tüm kazı buluntularının belirleyicisi oldu.²¹

Gerçekten tüm buluntular Yakobson’un yaptığı anfora sisteminden çok bu uzmanların yaptığı sisteme daha çok uymaktaydı; aslında bu makaledeki anforaların çoğu Yakobson’un anforalarıyla aynıydı. Kherson araştırmacılarının bu uzmanların yaptığı sınıflamaya güveni çok büyüktü. Bu güvenin “ yüzyıllar” süreceği düşünülürdü.

Kherson’un karşı tarafında Sevastopol koyunun sahilinde, denizin 15 m yakınlığında yerleşen çömlekçi fırınının kazıları 1974 yılında Rijova tarafından yapılmıştır (bkz. Resim 2. 67). Rijova, “Kherson Yakınında 8-9. yüzyılları Çömlekçi Fırınları” (ADSV, Sverdlovsk, 1982) makalesinde fırın yapımı için seçilmiş bu yerin tesadüfi olmadığını, burada çömlekçi üretimi için hem kilin hem de kum ve suyun olduğunu yazmaktadır. Kayaya yapılmış yanma odasının kalıntıları incelenmiştir. Yazar, doğu, güney, batı duvarlarının üzeri sıvanmış yontulmamış taştan yapıldığını, daha sonra fırını detaylı bir şekilde anlatır.

Anfora araştırmalarının yeni dönemi 1980 yıllarının sonu 1990 yılların başlarına rastlar. Bu dönemde eski Sovyetler Birliği’nde Batı araştırma literatürüne ulaşım kolaylaştı (önceleri Romanya ve Bulgaristan yayınlarına ulaşmak kolaydı), önceki gibi kazı alanları büyüktü, yayın sayısı artmıştı. Bu yıllarda Delakey tip Anforaları Şarov “Çadır Dar Nekropol Seramikleri” (SPb, 1992) kitabında araştırdı.

Moskovalı arkeolog Sazanov Batı kaynaklarına dayanarak içinde Kherson anforalarının da bulunduğu çok sayıda Erken Ortaçağ anforasının yer aldığı arkeolojik buluntular hakkında makaleler yayımladı. Sazanov, Romançuk ve Sedikova’yla birlikte “Kherson Yapı Kazılarında Bulunan Bizans Üslubu Anforalar” (SA, 1995) makalesinde Kherson Ortaçağ anforalarını 23 tipe ayırdı.

Golofast “Kherson Kuzey Bölgesi 10 B Mahalle Kazılarında Bulunan Erken Bizans Dönemi Yapısı” (Problemi İstorii, Filologii, Kulturi, Moskova-Magnitogorsk 2000, 9. Basım) kitabında yayımladı.

²¹ S. V. Uşakov, “Rannevizantiyskiye Amfori Khersonesa-K İstorii İzüçeniya” *Priçernomorye*, 11. Basım, Seri: A, 2013, s. 45.

Ticaret bölümünde kullandığımız ana kitap olarak W. Heyd'in "Yakın-Doğu Ticaret Tarihi" (çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, 2000) kitabı ele alındı. Bu kitapta yazar, I. Jüstinianus ve Halefleri döneminden başlayarak Muhammed'in ortaya çıkışı ve Yakın-Doğu kıyılarında ticaret kolonilerinin kurulması (haçlı seferleri çağı) ve 13. yüzyılın sonundan 14. yüzyılın sonuna kadarki dönemde Yakın-Doğu ticaretinden bahseder.

Kherson çömlekçi merkezleri hakkında kapsamlı bilgiyi E. A. Parşina, İ. B. Teslenko, S. M. Zelenko, "8-10. yüzyıl Tavrika Çömlekçi Fırınları" (Tovarişetvo Arheologii i Antropologii, 2001, Kiev) makalesi vermektedir. Bu makalede Kırım bölgesinde bulunan 35 fırın ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir

Charles King'in "Karadeniz" (çev. Zülal Kılıç, Kitap yayınevi, 2004) kitabında Karadeniz bölgesindeki tarihi olaylar Antik Dönem'den başlayarak 20. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönemi kapsamaktadır. Kitapta Rus hükümdarı Vladimir'in ilerleyişinden sonra Kherson ticaretinin bu bölgedeki Peçeneklerin eline geçtiği anlatılır.

Geniş kronolojisi olan Kherson da dâhil anforalar Romanya araştırmacısı Opaty'in "Local and Imported Ceramica in the Roman Province of Seythia (4 th 6 th century AD)" (BAR IS 1274, Oxford 2004) çalışmalarında bulunur.

Magomedov "Gotlar ve Roma" (Kiev, 2006) ve Golofast içerisinde anfora bulunan çok sayıda yapıyı "Erken Bizans Dönemi'nde Kherson'un Batı Bölgesi" (MAIET, 2007, 13. Basım) kitaplarında yayımladı.

Uşakov tarafından incelenen anforalar hakkında bilgi "Tavrika Khersones'inin Seramiği" (Arkeologiya, Tyumen 2010), Smokotina "Delakey Tip Anforalarının Kronolojisi" (Kerç, 2011) makalelerinde yayımladılar.

Uşakov'un "Erken Ortaçağ Kherson Anforalarının Tarihi Araştırılması" (Priçernomorye, Sevastopol 2013.) makalesinde iki anfora listesinde de (hem Yakobson hem de 1971 yılındaki Antonova ve diğerleri makalesinde) mika içeren kahverengi hamurlu ince cidarlı kap yer almadığı yazmaktadır. Uşakov mika içeren kahverengi hamurlu ince cidarlı kapları incelemiş ve yukarıda adı geçen makalesinde yayımlamıştır.

Avrupa araştırmacıları Kacab Tezgör "Excavations at Gözlü-Kule" (Tarsus, ed. Helty Goldman, vol. 1, Princeton, 1950, T. 166, 881); Rilley J. "Coarse Pottery// Excavations at Sidi Khrebish Benghazi(Berenice)", (Tripoli, 1979, Vol. 2); Keay S. İ., "Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean / A Typology and Economic Study:

The Catalan Evidence/ Part (ii), Oxford: BAR International Series 196 (ii), 1984; Peacock D. P. S., Williams D. F. “Amphorae and the Roman Economy” (An Introductory Guide, London and New York, 1991; Kassab Tezgör “Types Amphoriques a Demirci de Sinope” (Production et Commerce des Amphores Anciennes en Mer Noire, 1999, Paris), OpaioA., “Local and Imported Ceramica in the Roman Province of Seythia (4 th 6 th century AD)” (BAR IS 1274, Oxford, 2004) Kherson’da da bulunanlar dâhil Akdeniz ve Karadeniz anforalarını araştırmaya devam etmektedirler.

2012 yılında Kherson kazılarının 185 yılı tamamlandı. Bu yılda Rus sanat tarihçileri Kherson’da bulunan tüm Bizans eserlerinin % 40’nın katalogunu yaptılar. Bu kitap üç dilde Rusca, Ukraynaca ve İngilizce yazıldı (Yeshaeva, Tatyana, Elena Denisova, Nataliya Ginkut, Vera Zalesskaya and Denis Zhubarev, “The Legacy of Byzantine Kherson: 185 Years of Excavation at Tauric Khersonesos”, Telescope/İnstitute of Classical Archaeology, Sevastopol/Austin 2012).

Resim 6: Kherson Kazı Alanı

(Yeshaeva'dan alıntı, 2012)

Kitap ve makalelerin yanı sıra kazı hakkında kitaplar, kazı raporları ve müze arşiv (NZKhT, GE, GKHM) bilgileri kullanıldı.²²

Şimdiye kadar kazılan alan Kherson'un 1/3 kapsamaktadır (Resim 6).

Kazı Raporları

Kırım'daki arkeolojik kazılar 1827 yılında başlar ve günümüze kadar sürer. Ancak ortaya çıkarılan buluntular hem çok iyi kaydedilmemiş hem de Kherson'un geçirdiği yangın ve depremler nedeniyle iyi korunamamıştır. Ayrıca Ortaçağ yapılarının erken dönem yapıları üzerine kurulmuş olması nedeniyle erken döneme ait arkeolojik veriler de çok sınırlıdır.

Uvarov'un "1853 yılı Kazıları" (SPb, 1855) isimli kazı raporundan üç ay içinde mozaik döşemeli üç nefli bazilikanın ortaya çıkarıldığı anlaşılır.

1904 yılında ve daha sonraki dönemlerde (İAK 20. Basım, 1906) bu bazilika Arkeoloji Komisyonu tarafından yeniden araştırıldı. Bu yapının Kherson'un Ortaçağ Dönemi'ne ait en önemli yapısı olduğu düşünülür.

1876 yılında yapılan kazılar Uvarov Bazilikası arazisinde yapıldı. Bazilikanın yanındaki Vaftizhane ve mozaik döşemeler temizlendi fakat ne resim ne de bir çizim yapılmadı.

1877 yılında şehrin doğusunda büyük Doğu Bazilika'sı bulundu.²³

²² A. İ. Romançuk, "İssledovaniye Khersonesa-Khersona: Raskopki, Gipotezi, Problemi. Vizantiyskiy Gorod", *Izdatelstvo Uralskogo Universiteta, Yekateringburg*, Cilt: 2, 2007; "Azerbaycan Ekspedisyonu Raporları", Cilt: 1, *MİA*, 67. Basım, 1959; A. K. Korovina, D. B. Şelov, "Raskopki Yugo-Zapadnogo Uçastka Tanaisa (1956-1957)" *MİA*, 1965, 56-129; A. K. Taktay, "Raskopki Khersonesskogo Nekropolya v 1937 g." *KhSb*, 4. Basım, 1948; A. L. Yakobson, "Otçot o Raskopkah: Svintsoviye Bolvanki", *MİA*, Sayı: 34, 1953; "Otçot o Raskopkah: Çerepitsı", *MİA*, Sayı: 17, 1950; *Arşiv İİMK*, dos. No 4/1896; D. B. Şeglov, *Raskopki Severo-Vostoçnogo Uçastka Tanaisa (1955-1957)*, Nauka, Moskova 1955; G. D. Belov, "Otçot o Raskopkah Khersonesa za 1935-36 gg." *Kırım Gosizdat*, 1938; K. K. Kostyuško-Valyujşiç, "Otçot o Raskopkah: Tsepi ot Khorosa", *MİA*, Sayı: 4, 1941; "Otçot o Rasopkah 1900 g." *İAK*, 1. Basım, 1901; "Otçot o Raskopkah v Khersonese v 1892", *Arşiv NZKhT*, 1892; "Otçot o Raskopkah v Khersonese v 1901 g.", *Arşiv NZChT*, dos. No: 2, 9, 10, 1807; B. A. Ribakov, "Raskopki 1953g.", *VDİ*, 1. Basım, 1939; M. İ. Zolotaryov, "Otçot O Raskopkah v Severo-Vostoçnom Rayone Khersonesa v 1976", *Arşiv NZChT*, dos. No 1836; "Raskopki Antonovoy 1957" *Fondi GKHM; KhSb*, 1926, 1927, 1948; "Raskopki 1871g.", *İİMK*; "Raskopki", *Izvestiya Arheologičeskoj Komissii*, 4. Basım, 1902; "Seramik Kaplar", *Ermenistan Tarih Müze Arşivi*, dos. No 213, 225, 226; S. G Surov, "Otçot o Raskopkah Severo-Zapadnoy Çasti Khersonskogo Gorodia v 1963 g.", *Arşiv NZChT*, dos. No 1138; "Testiler", *Kerç Tarih-Arkeoloji Müze Arşivi*, 1952; V. V. Borisova, "Raskopki v Tsitadeli. Otçot O Raskopkah v Khersonese v 1960 g." *Arhiv GKHM*, dos. No 810/1.

²³ "Otçot o Raskokah 1877/78 gg.", *OOİD*, 1879, s. 7-8.

1878-86 yıllarında kazılar şehrin doğusunda yapıldı. Ortaya düzgün yapılmış bir birine dik sokaklar, evler, tankerler, tahıl kuyuları çıkarıldı.

1882 yılında kayaya oyulmuş kilise su boruları bulundu.²⁴

1882 yılında kayaya oyulmuş kilise, bu kilisede bulunan nişlerdeki gömüler temizlendi. Rapora iki tablo çizimi eklendi, eşyalar ve özellikle sikke ve damgalar betimlendi.²⁵

1994-1998 yıllarında Kherson'un kuzeyinde ünlü "1935 yılı Bazilikası" (Resim 7) kazısı Ukrayna-Amerika arkeolojik projesi olarak gerçekleşmişti. Bu projenin adı Karadeniz Çevresi (BSP) oldu ve ilk başta Zaporozets Üniversitesi, Ukrayna Bilimler Akademisi Kırım Merkezi, "Khersones Tavriçeskiy" Milli Parkı, Makallester Koleji (Washington, ABD), Pyudjen-Saunt Üniversitesi (Washington, ABD) tarafından organize edildi. Projede Geç Antik'e ulaşmak için biri arkeolojik araştırma diğeri arşiv çalışması yapan iki grup oluşturuldu.²⁶

Arkeolojik çalışmalar 1994-1996 ve 1998 yıllarında "1935 yılı Bazilikası" (Resim 7) eksonarteksinde yapıldı. Kazı alanı hacmi sekiz adet, her biri 5x5 m standart kareden oluşmaktaydı.

Resim 7: "1935 yılı Bazilikası"

(Yeshaeva'dan alıntı, 2012).

²⁴ "Otçot o Raskopkah, 1877/78, 1878/79, 1879/80, 1880/81, 1881/82, 1882/83 gg.", *OOİD*, 1879-1884.

²⁵ "Otçot o Raskopkah 1883/84 gg." *OOİD*, 1885, s. 18-22.

²⁶ S. V. Uşakov, "Keramiçeskiy Kompleks Khersonesa Tavriçeskogo ...", 2010, s. 7.

Çalışma sonucunda ortaya Antik ve Ortaçağ Dönemleri'ni yeterince ayrıntılı bir şekilde nitelendiren çok sayıda malzeme çıktı (seramik, metal, cam, kemik). Özellikle en çok görülen malzeme seramik malzemeydi. “1935 yılı Bazilikası” kazılarında ortaya çıkan malzemelerin önemi bunların diğer Kherson kazılarında ortaya çıkan malzemelerle tam uyum içinde olmasıdır, bu da bunların Kherson kültür tabakalarının oluşması ve tarihlenmesinde önemli temel bilgi verebilmektedir.²⁷

²⁷ İbid.

BÖLÜM I

KIRIM BÖLGESİ ve KHERSON'nun TARİHİ ve COĞRAFI

ÖZELLİKLERİ

Kırım Yarımadası kuzeyindeki karaya Orkapı (Perekopsk, bugün Krasnoperekopsk) kıstağı ile bağlanmıştır (Resim 1). Bu toprak parçasının uzunluğu 30 ve genişliği 9 km'dir. Burada eskiden meydana getirilmiş olan hendekler, deniz suyu ile doldurulduğunda yarımada tam ada şekline sokularak istihkâm halini almaktadır.

Başkenti Simferopol'dur (Akmescit), başlıca şehirleri Sevastopol (Akyar), Feodosya (Kefe), Yevpatorya (Gözleve), Yalta, Canköy ve Bahçesaray'dır. Ayrıca Belogorsk (Karasubazar), Krasnoperekopsk (Orkapı), Saki (Sak), Sudak ve Aluşta gibi küçük şehirleri de bulunmaktadır.

Kırım Yarımadasının kuzey kısmı bozkır-step-ova, güney kısmı ise dağlık-ağaçlıktır.

Kırım Yarımadasının sahillerinin uzunluğu 1000 km kadardır. Girintili körfez ve koyları ile çıkıntılı burunları çoktur. Bu sebeple liman ve iskelesi çok, deniz ulaşımına elverişlidir. Azak Denizi'nin kıyıları ise alçak ve çıplaktır.

Karadeniz kıyısında yer alan en önemli körfezler Sevastopol ve Balaklava (Çembalo) körfezleridir, en önemli deniz kapıları Sevastopol, Yalta, Yevpatorya ve Kerç'tir. Deniz kıyısı boyunca yapılan ulaştırma yolları Rusya, Anadolu ve Güney Avrupa ülkeleri ile çok kullanışlı bağlantılar kurulmasını sağlamıştır. Bu limanlar aracılığı ile Rusya'nın Krasnodar bölgesi, Gürcistan, Volga-Don gemi kanalları yoluyla Hazar Denizi, Beyaz Deniz (Resim 2) ve Baltık Denizi ile Türkiye'de Trabzon, Samsun, İstanbul ve Çanakkale limanları, Romanya'nın Köstence limanı ve diğer ülke limanları ile bağlantı kurulmaktadır.¹

Kırım tarihi, çok sayıda ender olaylarla dolu, karmaşık ve çok yüzlüdür. Çok millet burada kendi yaptıkları işlerin izlerini bırakmış - Antik Dönem'de Tavr ve İskitler, Yunan ve Sarmatlar, Alan ve Gotlar; Ortaçağ'da - Yunan ve Hunlar, Hazar ve Bulgar öncüleri,

¹ Hacıoğlu Nerdun, "Kırım Bağımsızlık İlan Edip Rusya'ya Baş Vurdu", *Hürriyet*.
<<http://www.hurriyeSayi.com.tr/dunya/26022578.asp>> (20.11. 2014).

Peçenekler ve Kumanlar, Ruslar ve Alanlar, Ermeni ve Yahudiler, Venedikliler ve Helenliler, Tatar ve Türkler.²

İlk kurulduğu yıllarda (Antik Dönem) yerli ahalinin (Tavrlar) eski Yunanlılarla daha sonra Roma İmparatorluğu'yla ilişkileri oluşmuş, Ortaçağ'da Bizans ve Doğu ülkeleriyle, (Hıristiyan ve Müslüman), İtalya ülkeleriyle ticari ilişkiler yaratılmıştır. Erken Ortaçağ Dönemi'nde Kırım, Karadeniz Kuzey sahilinden geçen büyük göçmen olaylarının tam merkezinde yer alırdı.

Milattan önceki tarihlerde Karadeniz'in güneyinde yaşayan Yunanlıların ilgisini Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan insanların ürettiği bol ekme ve hayvancılık ürünleri çekmekteydi. MÖ 6. yüzyıldan başlayarak Anadolu'daki Yunan şehri Heraklius Pontus'tan gelenler burada ticari merkezler oluşturmağa başlamış ve bu merkezlerin bazıları kısa bir sürede önemli şehirlere çevrilmişler. Bunlardan birisi Kherson ve sonraları bütün Azak sahilini kapsayan Bospor Krallığı'nın başkenti olan Pantikapey (Bospor, şimdiki Kerç) idi.

İlk başta Kherson Yunan kolonisiydi, kuruluşundan yaklaşık 100 yıl sonra, şehrin arazisi Karantin ve Pesoçnaya Koy'ları arasındaki toprakları kapsamaktaydı (Resim 1. 1). Bu yıllarda Kırım'ın güney sahili ise Tavrika olarak adlandırılırdı.

Antik devirde, doğu Tavrika, Taman (bugünkü Krasnodar bölgesi) yarımadası ve Azak çevresinin çok kısmı büyük köle devleti olan Bospor Krallığı'na tabiydi. Asırlar boyunca bu Krallık bütün Kuzey Karadeniz'in ekonomik bölgesinin odak noktası olmuştur.

Kherson, İskitler döneminden Bospor'un diğer şehirleri gibi, yerli halkın her gün hayvancılık ve tarımsal ürünlerinin şehir el sanatları mallarıyla değiş tokuş yapıldığı ticari merkeziydi. Erken Ortaçağ Dönemi'nde ise Bospor şehirlerinin çöküşü nedeniyle, Kherson bu merkezlerin en önemlisi oldu. Çevresindeki hem göçebe hem yerli halkla oluşan bu ticari ilişkiler Kherson'un hem ekonomik hem kültürel önemini sağladı.³

Kherson, kuruluşundan itibaren çok sayıda savaşa tanık oldu. MÖ 2. yüzyılda İskitler ile uzun süren savaş sonucunda Kherson, Eski Yunan Pontus Kralı Mitridat 6. Evpator'dan yardım istemek zorunda kaldı. Pontus Kralı İskitleri yendi, Kerç Boğazı'nı geçip Bospor'u

² A. L. Yakobson, *Kırım v Sredniye Veka*, Nauka, Moskova 1973, s. 1.

³ A. L. Yakobson, *Rannesrednekoviy Khersones*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959, s. 17.

(Kerç) da işgal etti, fakat sonuçta Kherson bağımsızlığına ulaşmadı, bu tarihten sonra Pontus Devleti'nin bir arazisi oldu ve Bospor Devleti'ne sürekli olarak bağımlı kaldı.

MÖ 2. yüzyılda Roma Anadolu'da kendine ayak basacak bir yer edinmişti, bu bölge eski İyonya bölgesiydi (Resim 5).⁴ 1. yüzyılda bu bölgeyi kullanarak Roma komutanı Pompeius, Pontus Kralı'nı yendi ve elde edilen toprakları Pontus eyaleti olarak düzene soktu.⁵

Pontus Kralı'nın ölümünden sonra Kuzey Karadeniz'in politik haritası tamamen değişti. Khersonlular Bospor Kralları'ndan kurtulmak için Roma'ya sığındılar. Roma diktatörü Julius Sezar Khersonlulara istedikleri her şeyi vaat etti, fakat daha sonraları çok sevdiği “parçala ve hükmet” prensibine dayanarak, şehri kâh Bospor Kralları'na bağladı, kâh Bospor Kralları'nın isteklerini kısıtlamak için Khersonlulara bağımsızlık verdi.⁶

Kherson, Roma İmparatorluğu'nun kuzey-doğu sınırında yer almakta, coğrafi konumundan dolayı her zaman Roma ve daha sonraları Bizans hükümdarlarının dikkatini çekmekteydi. Bu topraklar sürekli İskit, Sarmat, Alan, Got, Hun, Hazar, Peçenek, Kuman ve diğer milletlerin oluşan akınlarına maruz kalmakta, Kherson bu akınların yakınında, bazen de merkezinde olmaktaydı. Bu milletlerin bir kısmı (Gotlar, Sarmatlar, Alanlar) bu topraklara yerleşmiş ve sonraları yerli halkla asimile olmuştu.

Roma ve Bizans hükümdarları imparatorluklarının Kuzey Karadeniz politikasını yürütmek için Kherson'u imparatorluklarının kuzey-doğu ileri karakoluna çevirdi. Bundan dolayı Kherson'un hem Geç Roma veya Erken Bizans hem de Ortaçağ Bizans Dönemleri'nde politik konumu belirlendi.

1. yüzyılda Kherson'a Romalılar hâkimdi, artık Kherson Kuzey Karadeniz'de Romalıların ileri karakolu konumundaydı.⁷

Ancak 3. yüzyılın ortalarına doğru Bospor çökmeğe başlamıştır. Kuzey-doğu bölgesinin daha sonra doğu Azak çevresinin (Tanais) yani Bospor'un Asya kısmının ayrılması, devleti çok zayıflatmıştı. Bu çöküş olayı dehşet verici Got hareketiyle daha da

⁴ Antik Çağ'da bugünkü İzmir ve Aydın illerinin sahil şeridinde verilen addır. İyonya. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/İyonya>> (22.05.2015).

⁵ Charles King. *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), Kitapyayınevi, İstanbul 2004, s. 72.

⁶ S. Y. Saprukin, *Religiya i Kultura Ponta- Ellinistiçeskogo i Rimskogo Vremeni*. <http://historylib.org/historybooks/S-YU--Saprykin_Religiya-i-kulty-Ponta--ellinisticheskogo-i-rimskogo-vremeni-/28> (26.11.2014).

⁷ Kırım. <<https://ru.wikipedia.org/wiki>> (21.11.2014).

kuvvetlenmiştir: 3. yüzyılın ortalarından itibaren Bospor'a genellikle başlarında Gotların bulunduğu farklı Germen milletleri (Boranlar, Ostrogotlar, Gerullar, Gelidler vb.) ardı ardına **saldırılarda bulunmuşlardır**.⁸ 3. yüzyılda onlar Tavrika topraklarına girip Bospor'u işgal ederek, onu Kafkasya ve Anadolu'ya ilerleyişlerinde bir başlangıç olarak gördüler. Böylece Roma hâkimiyeti Bospor'da varlığını kaybeder.

Resim 1.1: Karantin ve Pesoçnaya Koy'ları

Sevastopol. <<https://www.google.com.tr/s>> (10.04.2015).

Gotlardan sonra 4. yüzyılda Hunların işgali sonucunda Bospor tarih sahnesinden silinmiş oldu. Ekonomik alanda da Gotların ve Hunların Bospor istilalarının sonucu büyük etki yarattı. Bospor'un buğday üretimi ve ticareti büyük ölçüde küçüldüğünden dolayı para üretiminde de azalma görüldü. Bundan dolayı MÖ 1. yüzyılda basılan altın sikke yavaş yavaş bakır sikkelere dönüşmeğe başladı ve onlar da zaman içerisinde değerini kaybetti. 4. yüzyılın ortalarına doğru para üretimi durduruldu. Bir zamanlar Bospor şehirlerinin zengin olan ticareti de çöküşe uğradı. Para değersizleşmiş, Bospor'un ekonomisi sadece doğal ürünlere bağlı kalmıştı. Bospor'da Got ve Hun saldırıları böyle bir ekonomik durum yaratmıştı.⁹

⁸ A. L. Yakobson, *Rannesrednekoviy...*, s.20, 1959.

⁹ V. F. Gaydukeviç, *Bosporskoye Tsarstvo*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1949, s. 449, 454-455.

Bospor'un çökmesi nedeniyle Tavrika'nın ekonomik merkezi yarımadanın batı kısmına taşındı.¹⁰

Bospor ve Kherson'u çevrelerindeki diğer şehirlerden ayırarak egemen pozisyonu veren Tavrika'da yerleşen Roma garnizonu tarafından yaratılan engeller, artık tamamen çökmüştü. Bununla beraber Bospor'da etnik değişiklikler yoğun hale gelmişti, Bospor'un Erken Ortaçağ sanatında büyük rolü olan Sarmatların¹¹ yerleşmesinin ve yerli ahalinin Sarmatlaşması ve onların kültürünü benimsemesinin önemli yeri olmuştu.¹²

Sarmatlaşma en çok Bospor'da görülmekteydi. Bunu çok sayıda Geç Roma Dönemi'ne ait Bospor mezar taşlarında görülen Sarmat isimleri ve 4-5. yüzyıl tarihli şehir nekropolunda bulunan Polikrom stilinde yapılmış kişisel eşyalar (altından yapılmış renkli küpeler, tokalar, pahalı içecek kapları, silah, at süslemeleri) göstermektedir.¹³

Roma İmparatorluğu'nun Kuzey-doğu bölgelerine ve Tavrika'ya yapılan Got ve Hun yürüyüşleri Bospor'un ve muhakkak Kherson'un da Roma korumacılığında kurtulmasını sağlamış ve 4. yüzyılın sonlarında Hunlar tarafından işgal edilen Bospor Krallığı'nın Roma desteğinden ve kendi ordu kuvvetinden yoksun olması, onun yok olmasına sebep olmuştur.¹⁴

Bospor'un ve çevresindeki şehirlerin Hunların saldırılarından sonra canlanması 100 yıldan çok süre gerektirse de bu bölge evvelki durumu yakalayamamıştı. Bölge uzun süre bomboş kalmıştı: Bospor'un etrafında sadece birkaç kasaba ayakta kalabilmişti, Bospor'un nüfusu ise çok seyrelmişti.¹⁵

Hunların Bospor'da hâkimiyeti 6. yüzyılın başlarına kadar sürdü. Bu dönemde Bizans yardımıyla burada Tiberiyev-Yuliyev sülalesinin geçici olarak hâkimiyeti yenilendi. Bizans yazarı Prokopius bu ilişkilerin vasal ilişkileri olduğunu yazmaktaydı.¹⁶

5.yy.da Kherson Bizans İmparatorluğu'nun terkiğine girerek onun bir parçası oldu.

¹⁰ A. L. Yakobson, *Rannesrednevekoviy Khersones...*, s. 17.

¹¹ Sarmatlar, MÖ 6.yy.da Orta Asya'dan gelen, Ural Dağları, Güney Rusya, Kuzey Kafkasya daha sonraları Balkanlar'a kadar yayılmış İrani bir halk. Bazı araştırmacılara göre Sarmatların çok kısmı Türk idi. Bkz. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk dünyası el kitabı: Coğrafya-Tarih, 1992, s. 176.

¹² Y. A. Kulakovskiy, *Kerçenskaya Hristianskaya Katakomba 491g*, SPb, 6. Basım, 1891, s. 23.

¹³ L. A. Matsuleviç, *Serebryanaya Çışa iz Kerçi*, İzd Gos. Ermitaja, Leningrad 1926, s. 26-53.

¹⁴ İbid, s. 3, A. L. Yakobson, 1973.

¹⁵ İbid, s. 4, A. L. Yakobson, 1973.

¹⁶ Prokopius Kesariyskiy, *İstoriya Voyn Rimlyan c Persami*, Sayı: 1, 12. Basım, (çev. S Destunisa), SPb, 1862, s. 143-144.

6. yüzyılın başlarında Bospor Bizans hâkimiyetine tabi oldu. Fakat Bospor hemen tabi olmak istememişti, Jüstinianus burada belli önlemler almak zorunda kaldı. Bizans tarafından Bospor'a gönderilen Bizans'ı temsil eden Hun beyi Grod altın ve gümüş idolleri kırıp onlardan para yaptıрмаğa başlamış ve bu olay sonunda ayaklanmaya neden olmuştu: Grod öldürülmüş, hâkimiyeti savunan ordu da mahvedilmişti.¹⁷ Bundan dolayı Bizans İmparatoru I. Jüstinianus daha cüretkâr önlem almaya karar vermiş: deniz ve karadan Hunları kovup Bizans hâkimiyetini yeniden kuran birkaç askeri grup göndermiş. Bospor'da bunları kuvvetlendirmek için kuvvetli bir kale yapılmıştı. Taman yarımadası da Bizans hâkimiyetine itaat etmeğe başlamıştır.¹⁸

Prokopius'un bildirdiklerine göre I. Jüstinianus Dönemi'nde (518-527) Bospor Bizans'a itaat etmekteydi. Bunları Bospor'da ortaya çıkan yazıtlarda (522 yılı yazıtı) yer alan Bizans yönetiminde olan rütbelere: eparh İsgudiy ve komit Opadin kelimeleri kanıtlamaktadır.¹⁹

Ancak Tavrika'nın etrafı (Prokopius'un sözlerine göre "Kherson'la Bospor arasındaki bölge") özellikle 5. yüzyılın ortalarında kuvvetlenen, Atilla Devleti'nin çökmesiyle Hun ordusunun Tuna bölgesinden Doğu'ya - Azak sahilleri ve Tavrika'ya yönelmesiyle, Hunların eline geçmişti.²⁰

6. yüzyılın başlarında Bospor yeniden Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olsa da onun çevresi Hazarlara kadar Hunların elindeydi. Böyle bir durumda Bizans'ın çok uzaklarda olan bir yerde hâkimiyeti kuvvetli olmamalıydı.

Bizans yönetimi Hunları ve Hazarları paralı ordu gibi kendi tarafına çekmeğe çalışmış ve bu yolla ya kendine tabi etmek ya da zayıflatmak istemişti. Bizans'ın Tavrika özellikle Bospor'a olan ilgisi bu bölgenin Bizans İmparatorluğu'nu tehdit eden Batı'ya yürüyüşlerin başlangıç noktası olan Kuzey Karadeniz halklarıyla komşu olmasıydı.

Çok yakın zamana kadar çok dehşet saçan, şimdi ise 6. yüzyılda müttefik sayılan Hunlarla komşuluğun önemi özel olmuştu: Bizans, o zamanların Bizans savaş kurallarına göre kendi savaşlarını paralı orduyla yapıyordu. Ayrıca Bizans'ın Tavrika'da olan

¹⁷ İ. V. Pigulevskaya, *Siriyskiye İstoçniki po İstorii Narodov SSSR*, İstitut Vostokovedeniya, Leningrad 1941, s. 87.

¹⁸ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

¹⁹ İbid, s. 24, A. L. Yakobson, 1959.

²⁰ Prokopius Kesariyskiy, *İstoriya Voyn Rimlyan c Persami...*, s. 144.

kuvvetinin önemli olmasının nedeni o zamanlar Perslerle başlayan savaşın cephe arkasının kuvvetlendirilmesinden kaynaklandı. Ancak sonraki olayların gelişimi Bizans'ın Bospor'daki durumunun kuvvetli olmadığını göstermişti.

Resim 1. 2: I. Jüstinianus Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu

(6. yy., Yeşaeva'dan alıntı, 2012).

Kherson'da durum başkaydı. 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na Gotların saldırıları nedeniyle İmparatorluk garnizonu burada da yok oldu.²¹

Kherson Bospor'a rağmen ne Gotların ne de Hunların saldırısına uğradı, bu halklar Kherson'u işgal etmediler; Kherson sözde Bospor Krallığı'na tabiydi. Belki de bundan dolayı 3. yüzyılın sonu 4. yüzyılın başlarında Diokletian ve Konstantin dönemlerinde Kherson'da yeniden Roma askeri kuvvetleri garnizonu ve dolayısıyla İmparatorluk ilişkileri kuruldu. Bunu Konstantin Porphyrogenetos yazmaktadır.²²

²¹ M. İ. Rostovtsev, *Rimskiye Garnizoni na Tavriçeskom Poluostrove*, JMNP, Sankt--Peterburg 1900, s. 23-24.

²² Constantine Porphyrogenitus, *Da Administrando Imperio*, Ed. Gy. Moravcsik and R. J. Jenkins, Budapeşt 1949, (çev. N. V. Malinkov), İzv. GAİMK, 91. Basım, 1934, s. 36-37.

Latışev'e göre 7. yüzyılda ortaya çıkan "Kherson Piskopos Yaşamı" kitabında, 325'te I. Konstantin Kherson'a piskopos Kapiton'u Feona başkanlığında 500 askeri olan bir grup göndermiş, grup da Kherson'da kalmıştır.²³

Rostovtsev, Konstantin Porphyrogenetos'un bildirimlerine dayanarak yazmış: "Roma İmparatorluğu'nun geç dönemlerinde I. Konstantin'den başlayarak Jüstinianus dönemine kadar Kherson'da sürekli olmasa da imparatorluğun askerleri hep bulunmaktaydı."²⁴ Bu bildirimleri, Valentinian, Valent ve Gratsian imparatorlarına ait 370-375 yılları tarihli yazıtlar²⁵ ve buralara Roma askerlerinin hâkim olmasını 4-5. yüzyıllarda Kherson'a sık sık aydın ve dini liderlerin sürgün edilmesi de teyit etmektedir.²⁶ 366 yılında buraya İmparator Valent'e karşı Konstantinopolis valisi Prokopius'la birlikte darbede suçlanan Fropemiy,²⁷ 460'ta İskenderiye Patriği Timofey-Elur sürgün edilmiştir.²⁸

Söylediğimiz kaynaklar 4-5. yüzyıllarda Kherson'un tamamen düşman olan halkın içerisinde yer almakta, imparatorluğun çok uzaklarında ve onun kuzey bölgesi sayıldığını yazmaktadır; burada Bizans hâkimiyeti çok zayıftı, aslında şehir Bizans'tan kopuk haldeydi.

Yukarıda bahsettiğimiz Konstantinopol valisi (366) Prokopius da ülkeden kaçarak "çok uzak yerlerde gizlenmiş ve bu vahşi yerlerde çok açlık çekmiş ve insan toplumundan mahrum kalmıştı."²⁹

Ammian bu yerin Kherson olduğunu yazmıyor, fakat bunu Zosimus haber vermektedir: "Prokopius Kherson'a kaçmıştır" ve Ammian'ın Kheson'u bu kadar karamsar göstermesi tesadüfî değildir çünkü 7. yüzyılda Kherson'a sürgün edilen Papa I. Martin de yazılarında aynı şeyleri söylemektedir.³⁰

Daha sonraları, Bizans İmparatorluğu'nun kuvvetlendiği Mavrikian ve Zenon dönemlerinde yani 5. yüzyılın ikinci yarısında Kherson'da Bizans hâkimiyeti de kuvvetlendi ve bu da Zenon zamanındaki kale surları inşasında görülmektedir. Böyle bir

²³ V. V. Latışev, *Jitiye Episkopkov Khersonesskih*, SPb, Cilt: 8, Sayı: 3, Moskova 1906, s. 13-18.

²⁴ M. İ. Rostovtsev, *Noviye Latinskiye Nadpisi iz Khersonesa*, İAK, 1907, s.13.

²⁵ M. İ. Rostovtsev, *Noviye Latinskiye Nadpisi...*, s. 15.

²⁶ Y. V. Kulakovskiy, *Proşloye Tavridi*, SPb, Moskova 1914, s. 56-57.

²⁷ Ammian Martsellin, *İstoriya*, Sayı: 3, (çev. Y. Kulikovskiy), Kiev 1908, s. 28, 42.

²⁸ S. P. Şestakov, *Oçerki po İstorii Khersonesa 6-10 vv.*, Moskova, 1908, s. 8.

²⁹ Ammian Martsellin, *İstoriya*, Sayı: 3..., s. 21.

³⁰ İbid, s. 19, A. L. Yakobson, 1959.

inşaat ne Valent ne de I. Theodosius dönemlerinde (364-457) olmuştu ve bunları araştırmalar göstermektedir, bu dönemlerde sadece tamir işleri yapılırdı.³¹

Konstantin'den sonraki dönemlerde de 4. yüzyılda ve 5. yüzyılın ortalarına kadar kale inşası yapılmamakta, bu dönemde Bizans'ın Kherson ve bütün Tavrika'da kuvvetli olmasını genel politik durum talep etmemekteydi ve bu da kale inşasının politik ortamın güvenli göstergesi olduğunu göstermektedir.³²

Ortaçağ'ın başlarında Kherson Tavrika'nın güney-batısındaki yamaçlarda (Dori denilen ülke) yer almakta olup büyük ve esas olan yerleşik tarımla uğraşan insanların yaşadığı bölgenin merkezi olmuştur. Bu dönemde burada yaşayan insanların bir kısmı Gotlar idi. 5. yüzyılının ikinci yarısı, bu bölgeye Gotların yerleşme dönemi sayılmaktadır, buradaki Gotlar Hunlar tarafından buralara itilmiş Got askerlerinin kalıntıları idi.³³

5. yüzyılda artık Gotlar buraları yaşanabilir hale getirmişler: Prokopius 6. yüzyılın ortalarında onlar hakkında sanki uzun süre orada yaşadıklarını yazmış; onun sözlerine göre Gotlar çok da güvenli olmayan yerlerde yaşamakta “erkek sayısı 3000'e yakındı, mükemmel savaşçı, tarım işlerini kendi elleriyle yapsalar da çok becerikliydiler.”³⁴ Gotlar, buranın karışık yerli ahalisiyle özellikle Tavrika'nın doğusundan buraya gelen Alanlarla birleştiler; Alanlar ise bölgenin aborijinleri olan Tavrlarla asimile olmuşlardı (anonim bir yazar 5. yüzyılda Alanları Tavrlarla eşleştirmişti).³⁵

4-5. yüzyıllarda Kherson imparatorluğun tamamen düşmanlık içinde yaşayan ahalisinin en uzak ve en son bölgesiydi. 4. yüzyılın sonunda çağdaşları onu vahşi bir aç bölge gibi tasvir etmişlerdir. Durum sadece 5. yüzyılın sonlarında değişmiştir: Hunların imparatorlukla savaşından sonra yenilmesi ve Atilla devletinin çökmesi nedeniyle. Daha sonra Hunların bir kısmı Doğu'ya çekilerek bütün Tavrika'yı ele almış ve Kherson'a çok yaklaşmıştı. 4-5. yüzyıllarda izleyici bir bölge sayılan Kherson, Bizans tarafından geniş Kuzey Karadeniz bölgesinde imparatorluğun bir kalesine çevrilmiştir.³⁶

Tarımla uğraşan Tavrika'nın güney-batısında yaşayan insanlar, büyük olasılıkla, toplumsal sistemi yaşıyorlardı. Bu toplumlar, Bizans'la politik bağlılığı olan toprak

³¹ Bkz. II. Bölüm, Kale Surları.

³² İbid, A. L. Yakobson, 1959.

³³ İbid, A. L. Yakobson, 1959.

³⁴ Prokopiy Kesariyskiy, *O Postroykah*, Sayı:3. 7. Basım, (çev. S. Kondravtseva), BDI, 1939, Cilt: 4, 9. Basım, s. 149.

³⁵ Anonim bir yazar 5.yy.da Alanları Tavrlarla eşleştirmişti, aktaran A. L. Yakobson, 1973, s. 5.

³⁶ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

sahiplerinin idi. Bu toplumların ahalisi büyüktü ve ahalisi çok olan Kherson'a can atıyordu, burada Yunan unsurları rol oynamıyordu: 6. yüzyılda yaşamış Suriyeli yazar Zahariy Ritor'a göre Kherson'da "dövüşken insanlar" (barış sevmeyen)³⁷ yaşamaktadır.

Kherson'da tarım ve hayvancılık ürünleri, kent el sanatları, en çok yerli ürünlerle, ancak esas olan buraya getirilen (demirden yapılmış tarım araçları, süs eşyaları) çömlek ürünleri (anfora, küp), kumaşla değiştirilirdi. 5. yüzyılın sonu ve 6. yüzyılda Bizans garnizonunun oluşması ve taş işçiliği yapanların sayısının artmasından dolayı Kherson'un yiyecek tüketimi artış göstermiştir. Bozkır ürünleri tabii ki Bizans'a da gönderilirdi.

Kherson'un çevredeki ahaliyle bu düzenli ekonomik ilişkileri, şehrin 5. yüzyılın sonlarından başlayarak ekonomik düzeyinin yükseldiğini göstermektedir. Özellikle bu süreç 6. yüzyılda kendi bronz parasını bastırma ihtiyacı duyulmasında kendini göstermişti. Bospor ise bir daha kendi parasını bastırmadı.³⁸

Kherson'un ekonomik canlanmasında genel olarak rahat bir ortamın rolü vardı, 6. yüzyılda Kuzey ve Güney Karadeniz bölgesinde belli bir sakinlik yer almıştı. Bizans ile Pers arasındaki savaş Tavrika ve Anadolu dışındaydı.

Kherson'un politik durumu onun Bizans'a bağlılığına bağlıydı. Artık 5. yüzyılın sonunda (488 yılı İmp. Zenon yazısına dayanarak) burada yerli ürünleri kullanan Bizans garnizonu yer almaktaydı; burada vikarat ahaliden vergi toplamaktaydı; Bizans yönetimi askeri ve sivil hâkimiyeti birleştirmişti. 5. yüzyılın sonu Kherson'da büyük kale inşaatı başlamıştı. Özellikle geniş kale inşaatı I. Jüstinianus zamanı yapılmıştı; büyük olasılıkla bu dönemde kuvvetli sahil surları yapılmış ve Bizans sur inşa geleneğine bağlı kalarak geri kalan eksiklikler giderilmişti.³⁹

5. yüzyılın sonlarında Zenon Dönemi'nde Kherson Bizans İmparatorluğu'nun terkibine girerek onun bir parçası oldu, bu dönem Kherson Bizans'a çok bağımlıydı, I. Jüstinianus Dönemi'nde bağımlılığı daha da arttı.⁴⁰

5. yüzyılın sonlarında Kherson'da Bizans'ın askeri kuvvetlerinin artması şehir yönetiminin Bizans'ın elinde olduğunu ve Kherson'un Bizans'a bağımlı olduğunu göstermektedir. I. Jüstinianus Dönemi'nde 6. yüzyılda Bizans'ın hâkimiyeti Bospor'a da

³⁷ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

³⁸ İbid, s. 20, A. L. Yakobson, 1959.

³⁹ İbid, s. 5, A. L. Yakobson, 1973.

⁴⁰ A. L. Bertye-Delagard, "Nadpis Vremen İmperatora Zenona v Svyazi s Otrivkami na İstorii Khersonesa", ZOOİD, Sayı: 16, 1893, s.47.

yayıldı fakat bu 6. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. 6. yüzyılın sonlarında Bospor Hazarlar tarafından zapt edildi.

Kherson'da ise durum farklıydı, I. Jüstinianus'tan önce şehir tamamen Bizans'a bağımlıydı ve bu nedenle Bizans hâkimiyeti kendini burada daha emin hissetmekteydi.

7. yüzyılın ortalarına kadar Kherson Bizans'a bağımlı kaldı. 8. yüzyılda şehirde önemli değişiklikler oldu. 7-8. yüzyıllarda Kherson tarihi, hatta dış politik ilişkileri çok karamsardı, bu döneme ait özellikle 7. yüzyıla ait hem yazılı hem nesnel kaynak oldukça azdır.⁴¹

7. yüzyılın başlarında ise Kherson'un kendi para üretimi durdurulmuştu. Kazılarda 7-9. yüzyılın ilk yarısı Kherson sikkeleri ender bulunmakta, 8. yüzyıl sikkeleri ise hiç bulunmamaktadır.⁴² Böyle keskin bir sikke azalması ekonominin iyi gitmediğini göstermekte ve ayrıca bölgenin Bizans'la ticari ilişkilerinin zayıfladığını ve bazen de durdurulmasını söylemektedir.

Bu tür çöküş bütün Bizans bölgelerinde Yunanistan, Makedonya, kuzey Afrika, İtalya, Anadolu'da da görülmektedir. Bu olay üretimin düşüşü ve bölge ekonomisinin doğal yolla yönetildiğinden kaynaklanırdı. Tabii ki bu olayda esas neden dış politik ilişkilerdi, zaten 7. yüzyılda Anadolu ve Kuzey Karadeniz ilişkilerinin bozulması dış politik nedenlerden kaynaklanırdı. 591 yılında Perslerle antlaşma yapıldıktan sonra Bizans'ın en kuvvetli savaşları Balkanlar'a Batı Karadeniz'e yönelse (Avarlar ve Slavlar) de 7. yüzyılda yine doğuda Perslerle savaş yenilendi. 620 yıllarında Persler Suriye, Filistin ve Mısır'ı almışlar ve artık Bizans'ın başkenti tehdit altındaydı. Bu yıllarda Bizans'ın içi de sakin değildi, ülkeyi iç savaş ve darbeler (602, 610) sarsmaktaydı. 622 yılında Bizans atağa geçip Persleri yenerek Suriye, Filistin ve Mısır'ı geri aldı. 630 yıllarında ise Araplarla savaş başladı, Suriye, Filistin ve Mısır yeniden Bizans'tan ayrı kaldı. Anadolu henüz Bizans'ın elinde kalsa da ekonomisi çok zayıflamıştı, onun doğusu ve merkezini Araplar işgal etmişti.⁴³

7. yüzyılda yeni büyük bir politik kuvvet olarak ortaya çıkan Hazarların Tavrika ve Kherson tarihinde önemli rolü olmuştu. Hazarlar, o dönem dağılmış olan Türk

⁴¹ İbid, s. 35, A. L. Yakobson, 1959.

⁴² "Khersonskiye Moneti", *KhSb*, Sayı: 3, 1931, s. 143; *MIA*, No 17, 1950, s. 12.

⁴³ İbid, A. L. Yakobson, 1959.

Hakanlığı'ndan ayrılarak artık 670 yıllarında Hazar ve Azak Deniz sahillerine sahiptirler.⁴⁴ Bu dönemde Bospor'da Bizans'ın zayıflığından istifade ederek onu zapt ettiler. 7. yüzyılın sonlarında Tavrika'nın çok kısmı, Kherson dışında, Hazarların elindeydi. Sözde Kherson Bizans'a tabiydi.⁴⁵

Kherson'un Anadolu'yla ticaretinde kullanılan gemicilik işleri de zayıflamıştı, Kherson sadece denizin verdiği tuz ve balıkla ticaret yapabiliyordu.

8. yüzyılın başlarında Hazarlar geçici olarak Kherson'u da aldılar, fakat II. Jüstinyanus Hazarları oradan kovabiliyordu. Khersonlular Bizans yönetimini istemediklerinden dolayı Hazarlardan yardım istediler, şehirde II. Jüstinyanus'a karşı ayaklanma oldu, bu ayaklanmaya, sürgünde olan Ermeni Vardan ve II. Jüstinyanus tarafından atanan Kherson valisi İlya başkanlık etti, sonunda Khersonlular Vardan'ı kendi kralları tayin etti.⁴⁶ II. Jüstinyanus yeniden Kherson'a asker gönderdi, askerler şehri kuşattılar ve iki kalesini yıktılar, fakat Hazarlar zamanında yetişip askerleri durdurdular. Vardan Konstantinopolis'e yürüdü ve darbe yapılarak II. Jüstinyanus'un hâkimiyeti çöktü ve II. Jüstinyanus öldürüldü (711).⁴⁷

Görüldüğü gibi Kherson Bizans Devleti'nin yaşamında büyük rol oynamıştı. Kherson'daki olaylar Bizans'la Hazarları yakınlaştırdı. Bu dönemde Bizans Araplarla savaşmaktaydı, 630-640 yıllarında Araplar Bizans'ın güney ve doğu bölgelerini almıştı ve Bizans'ı çok sıkıştırdığından dolayı onun Hazarlarla yakınlaşmasına ihtiyacı vardı. Ancak 670 yılında Araplar Bizans'a saldırmayı durdurdu ve onunla antlaşma yapmayı kabul etmek zorunda kaldı. Fakat 7. yüzyılın sonlarında Araplar yeniden başkaldırdı ve Batı'da İspanya'ya yaklaştı, 717 yılında ise onların askerleri Konstantinopolis'i kuşattı. Bu kuşatma sonucunda Araplar yenildi ve onların tehdidi azaldı, daha sonra onların kuvveti Anadolu'da Akroil savaşında tamamen tükendi.⁴⁸

Hazarları da Araplar Kafkaslaötesi ülkelerden tehdit etmekteydi, onların da Bizans'la yakınlığa ihtiyacı vardı. Hazarların Araplarla savaşı 8. yüzyılın sonuna kadar devam etti. 732 yılında III. Leo'nun oğlu Konstantin'in (geleceğin ikonakırıcı imparatoru) Hazar Hakanı'nın kızı İrene'yle evlenmesi bu yakınlığı kuvvetlendirdi. Bu yakınlıktan dolayı

⁴⁴ Theophanis, Chronographia, İ. Ed. C. De Boor, Lipsiae, 1883, s. 358, (çev. F. İ. Obolenskiy-F. A. Ternovskiy), Moskova 1888, s. 263.

⁴⁵ F. İ. Uspenskiy, *İstoriya Vizantiyskoy İmperii*, Misl, Moskova 1996, Sayı: 1, s. 733.

⁴⁶ Theophanis, Chronographia..., s. 278.

⁴⁷ S. P. Şestakov, *Oçerki po İstorii Khersonesa...*, s. 31-34.

⁴⁸ İbid, s. 39, A. L. Yakobson, 1959.

Hazarların bütün Tavrika'da hâkimiyeti sürse de onlar Kherson'u almadılar, Kherson her zaman Bizans'ın oldu.⁴⁹

III. Leo (717-741) ve V. Konstantin (741-775) dönemlerinde Bizans'ta manastırların kitle imhası yoğunlaştı ve bunun sonucunda Bizans'ın merkezi bölgelerinden keşişler Güney İtalya, Anadolu, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Tavrika'ya yöneldi.⁵⁰

Bu dönem Kırım'ın güney-batısında çok sayıda mağara, kayalara oyulmuş manastırlar yapıldı.⁵¹ Kherson'un etrafında da çok sayıda manastır yapıldı ve bu manastırlar en iyi topraklara sahip olduklarından dolayı yerli halk manastırları sevmemeye ve onlara karşı savaşmağa başladı. Fakat kilise manastırlara sahip çıktı. Artık 8. yüzyılda ikonakırıcılık döneminde Tavrika kiliselerinin toprakları görülmemiş boyutlara ulaştı. 9. yüzyılın ortalarına kadar Tavrika'daki manastırları uzun süre Bizans hâkimiyeti ilgilendirmiyordu, bu dönem Bizans Arap ve Bulgarlarla savaştaydı, fakat 9. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya sülalesinin hâkimiyete gelmesiyle, buradaki manastırlar Bizans'tan tam destek almağa başladı.⁵²

Aslında 9. yüzyılın ilk yarısından önce Tavrika Bizans İmparatorluğu'nun arazisi sayılsa da Bizans'tan kopması bu yıllarda başlamıştı. O dönem Bizans'ın bulunduğu dış politik ortam çok gergindi. 800 yılında Büyük Karl İmparatorluğu'na giren İtalya'nın kaybı (İtalya'nın sadece güneyi Bizans'ta kalmıştı), 804 yılında yeniden başlayan ve 820 yılında Akdeniz'in doğu sahillerini tarumar eden ve Girit'i zapt ederek Ege sahillerini ve Sicilya'yı tehdit eden özel bir gerginlikle süren Arap savaşları, 811 yılında Makedonya ve Trakya'yı ellerine geçiren acımasız ve uzun süren Bulgarlarla savaş, kısacası imparatorluğun kuzey, batı ve doğu sınırlarında süren savaşlar ve diğer taraftan da üç yıl süren (821-823) ve tüm Anadolu'yu kapsayan Foma Slavinin'in halk isyanı bütün Bizans hükümdarlarının kuvvetini ellerinden almaktaydı. Bu durumda Tavrika'da özellikle Kherson'da hâkimiyeti yenilemek ikinci plandaydı.

Ayrıca 8. yüzyılın sonlarında Hazarların Tavrika'daki hâkimiyeti sona erdi, onlar artık Don sahillerine geçerek batı sınırlarını Tavrika değil Sarkel'i yaptılar. Böyle bir

⁴⁹ Y. V. Kulakovskiy, *Proşloye Tavridi...*, s. 69.

⁵⁰ İbid, s. 38, S. P. Şestakov.

⁵¹ İbid, s. 72-73, Y. V. Kulakovskiy.

⁵² İbid, s. 46, A. L. Yakobson, 1959.

durum Kherson'u özgürlüğüne kavuşturmuştu⁵³, fakat 830 yılında Kherson yeniden Bizans'ın politikasına girerek Bizans'ın askeri ve idari bölgelerinden birine çevrildi.⁵⁴

İlovayskiy⁵⁵ ve Lamanskiy'e⁵⁶ göre Sarkel inşaatının nedeni 9. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesinde Rusya'nın ortaya çıkışı olmuştur, Ruslar bu dönem hem Hazarları hem Khersonluları hem de Bizans'ı tehdit etmekteydi.

9. yüzyılda Tavrika'nın doğusu ve Azak sahillerinde Ruslar büyük kuvvete sahiptirler. Bunlar hakkında 880 yılında Arap coğrafyacısı İbn-Hordad şöyle yazmıştı: "Ruslar Slavdılar, onlar Slav ülkesinin en uzak yerlerinden Karadeniz sahillerine kunduz, siyah tilki kürkleri ve kılıç getirir, Tavrika'daki Bizans hükümdarı onlardan vergi almaktadır."⁵⁷

Mavrodin "Rus tacirlerinin Azak sahillerinde köle ticareti yaptıkları yerleşim yerlerinin" bulunduğunu söylemektedir.⁵⁸

9. yüzyılda Rusya Bizans politikasının alanına girdi. Zamanla "Rus tehlikesi" daha çok görülmeye başladı. Patrik Fotius 867 yılında şöyle bir yazı yazdı: "Rusya artık diğer milletleri kendine tabi etti" başka bir yazısında (860) Rusların Konstantinopolis'e yürüyüşünden çok etkilenerek şöyle demiş: "tehlikeli ve korkunç bir milletin yürüyüşü, bu millet büyük zaferler elde etmiş ve aşırı zengindir."⁵⁹

"Rus tehlikesi" Bizans karşısında 860 yılında Konstantinopolis yürüyüşünden daha önceki dönemlerde, 842 yılından önce yapılan Bizans bölgelerine yürüyüşlerden bile önce yaşanmıştı.⁶⁰

Böylece, Dinyeper'in güneyinde 9. yüzyılın başlarında Ruslardan oluşan tehlikeli bir kuvvet vardı, bu durum Bizans'ı harekete geçirdi ve onlar Kherson'da askeri kuvvetlerini artırarak Kherson ordu birliği kurdu. 9.yy.da Kherson Bizans'ın askeri ve idari

⁵³ İbid, s. 48, S. P. Şestakov.

⁵⁴ Constantine Porphyrogenitus, *Da Administrando Imperio...*, s. 42.

⁵⁵ D. İ. İlovayskiy, *Roziskaniya o Naçale Rusi*, Olimp, Moskova 1882, s. 269

⁵⁶ V. İ. Lamanskiy, *Slavyanskoye Jitiye sv. Kirilla Kak Religiozno-Epiçeskoye Proizvedeniye*, Senatskaya Tipografiya, Sankt-Peterburg 1903, s. 354.

⁵⁷ V. V. Bertol, *Arabskiy Izvestiya o Rusah*, Sovetskoye Vostokobedeniye, Moskova 1940, s. 22.

⁵⁸ V. V. Mavrodin, *Obrazovaniye Drevnepusskogo Gosudarstva*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1945, s. 205.

⁵⁹ P. Uspenskiy, *Çetire Besedi Fotiya, Arhiyepiskopa Konstantinopolskogo*, SPb, 1864, s. 18-19, 54.

⁶⁰ V. İ. Lamanskiy, *Slavyanskoye Jitiye sv. Kirilla Kak Religiozno-Epiçeskoye Proizvedeniye...*, s. 356.

bölgelerinden birine çevrildi. Bu dönemde şehrin sadece dış görünüşü değil adı da değişip Kherson oldu.⁶¹ 13. yüzyıla kadar Bizans'ın Kırım'daki askeri karakolu olarak kaldı.

Kherson ve tüm Tavrika'da 9. yüzyılda daha da harekete geçen yeni kuvvetler ortaya çıktı, bunlar Macarlar, Peçenekler ve zaman içerisinde daha da kuvvetlenen Ruslar idi. Konstantin Porphyrogenitos Peçeneklerle iyi ilişkilerin öneminden bahsederek şöyle yazmış: "Roma İmparatoru'nun Peçeneklerle iyi ilişkileri olduğu zaman ne Ruslar ne de Macarlar Roma topraklarına saldırmazlar. Roma İmparatoru'yla iyi ilişkilerde bulunan ve ondan hediyeler alan Peçenekler rahat bir şekilde Türk ve Rus topraklarını işgal eder onların kadınlarını ve çocuklarını köle olarak alır topraklarını da tarumar eder. Peçeneklere hediyeler Kherson üzerinden gönderilirdi."⁶²

9. yüzyılın ikinci yarısından 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu topraklarda Rusların etkisi daha da büyüdü. Kiev hükümdarı İgor'un ölümünden sonra Bizans birkaç kere Rusya'dan yardım istedi (955, 961) özellikle Svyatoslav döneminde (Kiev devletinin kurulmasının bitişinin yaklaştığı dönemde).

Fakat bu dönemde Kherson'un durumu sadece politik olaylar sayesinde değişmedi, bu dönemde Kherson ekonomisinde yeni bir canlanma sayfası açılır ve bu canlanma 10. yüzyılın neredeyse sonuna kadar devam edecektir. 9-10. yüzyıllarda şehirde büyük çapta inşaat işlerinin yapıldığını kazılar göstermektedir. O dönemin arkeolojik katmanı diğer Ortaçağ katmanlarından daha yoğundur ve şehrin üretim ve ticaretinin gelişmiş olmasını gösteren çok sayıda günlük malzeme içermektedir. Gelişmiş ticaret sayesinde buraya çok sayıda Bizans el sanat ürünleri getirilmişti, bunlar kemikten yapılmış eşyalar, boyalı ve süslemeli sırlı kaplar, tarikat eşyaları vb. Kherson'un ekonomik canlanmasını 6. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başlarında durdurulan bronz para üretiminin yeniden yapılması, bu para üretimi 1025 yılına kadar devam etti.⁶³

Kazılarda bulunan paraların çok sayıda olması üretim ve ticaretin gelişmesini göstermektedir. Bunu 10. yüzyılda ticaret vergisi alan Kherson'da üretilen kurşun damgalar göstermektedir.⁶⁴

⁶¹İbid, s. 46, A. L. Yakobson.

⁶² Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio...*, (çev. s.6).

⁶³ A. V. Oreşnikov, *Khersono-Vizantiyskiye Moneti*, Moskovskoye Numizmatičeskoye Obşestvo, 1905, s. 365-373.

⁶⁴ İ. Tolstoy, *O Vizantiyskih Peçatyah Khersonskoy Femi*, Zap. PAO, 1886, s.34.

Kherson'daki bu gelişme Bizans'taki gelişmenin yansımasıydı, 8-9. yüzyılları ekonomik çöküntüsünden sonra Karadeniz sahil şehirlerinin çoğunun ekonomisi yeniden canlanmaya, para çok kullanılmaya başladı.⁶⁵

10. yüzyılın ikinci yarısında Kherson Bizans İmparatorluğu'nun politik ilişkilerinde daha büyük rol oynamaya başladı. Bu dönemde Kuzey Karadeniz'de esas kuvvet Peçenekler değil Ruslar oldu. Rusya artık çok kuvvetli bir devlete çevrildi ve Svyatoslav Dönemi'nden yaptığı politik programla tek Kuzey Karadeniz sahilleri değil bütün dünyada tanındı.

965 yılında Svyatoslav'ın Volga sahilleri ve Kuzey Kafkasya'ya yürüyüşleri onsuzda zayıflayan Hazar Hakanlığı'nı çökertti.⁶⁶ Svyatoslav'ın Hazarlar üzerindeki zaferi ve Don sahillerinin kolonileşmesi Rusya'nın Azak sahillerinde kuvvetlenmesi anlamına gelmektedir ve bu da Bizans'ın bu bölgede etkisinin azaldığını söylemektedir.

Hazarları yendikten sonra 967 yılında Svyatoslav Bulgarlarla savaşmaya başladı. Bu dönem Bizans imparatoru Nikiphoros Fokas (963-969) Bulgarlarla savaşta Svyatoslav'dan yardım istemek zorunda kaldı, Bizanslılar Rusları çok kuvvetli gördüklerinden dolayı onlara 1500 pound altın göndererek Svyatoslav'ı kendi tarafına çekti.⁶⁷ Svyatoslav iki kere Bulgarların üzerine yürüdü ve ikisindende zaferle çıktı, fakat Svyatoslav'ın amacı Balkanları da içine alan büyük Slav İmparatorluğu kurmaktı.⁶⁸ Bu sefer Svyatoslav'ın zaferinden tedirgin olan Bizans, Peçenekleri Kiev'e karşı kışkırttı, fakat onlar şehri kuşatsalar da alamadılar.⁶⁹ Svyatoslav onları kovdu ve 970 yılında yeniden Bulgaristan'a yürüdü, bu sefer Trakya'yı alarak Bizans'ın başkentini tehdit etti. 971 yılında Dorostol savaşında Yunanlıların yardımıyla Svyatoslav geri çekildi. 972 yılında Bizans ve Rusya arasında antlaşma yapıldı.⁷⁰ Bu antlaşma eşit değildi, antlaşmaya göre Rusya, Tavrika ve Bulgaristan topraklarına ayak basmamalı, ayrıca Bizans'ın yaptığı tüm savaşlarda ona vasal olarak yardım etmeliydi.⁷¹

971 yılı antlaşmasından sonra Rusya Kuzey Karadeniz'de evvelki etkisini kaybetti. Bütün bu olaylar Rus-Bizans ilişkilerini son derece gerginleştirdi. 989 yılında

⁶⁵ A. P. Kajdan, *Vizantiyskiye Goroda v 7-11 vv.*, SA, 1954, s. 187-188.

⁶⁶ N. Znoyko, *O Posolstve Kolokira v Kiyevu*, JMNP, Moskova 1907, s. 250.

⁶⁷ M. V. Levçenko, *İstoriya Vizantii*, İzvestiya Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1940, s. 255.

⁶⁸ V. V. Mavrodin, *Obrazovaniye Drevnepusskogo Gosudarstva...*, s. 267.

⁶⁹ "Osada Kieva Peçenegami", *PSRL*, Cilt: 1, 64-65. Basım, 1926, s. 71.

⁷⁰ "Osada Kieva Peçenegami"..., s.72-73.

⁷¹ İbid.

Svyatoslav'ın oğlu Vladimir Kherson'a yürüdü, fakat düşman bir kere Kherson surlarını aşıp şehre girmeyi başardı. 989 yılında Kherson Vladimir'e teslim oldu.⁷² Kuzey Karadeniz sahillerinde politik hâkimiyet savaşı bitti ve savaşta Rusya zafer kazandı. Bizans Rusya'yla eşit antlaşma yapmak zorunda kaldı, Rusya'nın Tavrika ve Kuzey Karadeniz'de politik haklarını kabul etti (kraliçe Anna'yla evlilik yapıldı). Bu olaydan sonra bu bölgede Bizans'ın etkisi gittikçe zayıfladı ve 12. yüzyılda tamamen kayboldu.⁷³

Bu savaşın sonunda Rusya Güney'de Taman'da Tmutarakan beyliğini kurdu, bu beylik Bospor'u da içine aldı, şehrin adı Kerç oldu.⁷⁴ Böylece, Tavrika Rusya devletinin kurulmasında büyük rol oynadı.

Rus-Bizans savaşından sonra Tavrika'nın ekonomik merkezi Kherson'dan yarımadanın doğusuna taşındı. Buralarda artık Azak sahillerinden Doğu'ya giden ticari yollar oluşmaya başlamıştı ve Tmutarakan Kuzey Karadeniz'in önemli merkezine çevrilmişti. Bunun sebeplerinden biri de 11. yüzyılda Peçeneklerin Rusya'yla savaşlarının artmasıydı, bu savaşlar Rusya'yla Kherson ticaretini engellemekteydi.⁷⁵ Tmutarakan Kuzey Karadeniz'de Rusya'nın ileri karakoluydu.

Böylece, Kherson ustaları çok önemli bir pazarı kaybetmişlerdi ve bundan dolayı yerli üretimin kökleri yıkılmıştı. 11. yüzyılın başlarında Kherson uzun süren derin bir ekonomik krizle karşılaşmıştı, para üretimi durdurulmuştu. Rus-Bizans savaşı sırasında tüm şehri kapsayan yangın ekonomisi çöken ve bir daha ayakları üzerine kalkamayan şehrin durumunu daha da kötüleştirmişti. Bu savaştan sonra Tavrika Bizans'tan kurtulmuştu, fakat bu olay hemen değil yavaş yavaş olmuştu. 11-12. yüzyıllarda burada sözde Bizans valisi vardı, ancak onun hâkimiyet alanı küçülmüştü. Şehirdeki isyanlar Bizans'ın hâkimiyetini daha da zayıflatıyordu.

1070 yılında baş veren halk isyanının, Kherson'da Bizans hâkimiyetinin geçici de olsa bitmesi, burada Bizans hâkimiyetinin sadece zayıf olduğunu göstermekle kalmaz, artık bu topraklarda Tmutarakan Beyliği'nin kuvvetli olduğunu gösterir. 11. yüzyılda Tmutarakan büyük ticaret merkezi olmuştu. Arap coğrafyacısı İdrisi 1154 yılında

⁷² İbid, s. 64, A. L. Yakobson, 1959.

⁷³ B. R. Rozen, *İmperator Vasiliy Bolgaroboytsa*, SPb, 1883, s. 215.

⁷⁴ İ. İ. Sreznevskiy, *Materialı Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka*, SPb, Cilt:1, 1893, s. 69-71.

⁷⁵ P. Golubovskiy, *Peçenegi, Turki i Polovtsı do Naşestviya Tatar*, Kiyevskiy Universitet İzvesiya, Kiev 1883, s. 230-234.

günlüğünde şöyle yazmış: “bu limana tüm çevreden insanlar geliyor, hatta çok uzaklardan da gelen var.”⁷⁶

Arkeolojik malzeme de 11. yüzyılda şehrin nüfusunun yoğun olduğunu göstermektedir.⁷⁷

Fakat Tmutarakan Beyliği de 11. yüzyıl sonlarında (1094) Kiev Devleti'nin çöküşüne uğraması ve farklı beyliklere bölünmesi sonucunda, ortadan kalktı. Tavrika da Bizans'ın umurunda değildi, imparatorluğu her taraftan düşmanlar sıkıştırılmaktaydı, doğuda Peçenekler ve Selçuklular, batıda da Narmanlar.⁷⁸

Tmutarakan Beyliği'nin çöküşünü, 11. yüzyılın ortalarında Rusya'nın güneyinde Kumanların ortaya çıkışı hızlandırdı, 12. yüzyılın başlarında Bizanslılar buralara yeniden hâkim oldular, 12. yüzyılın sonlarında Bospor sahillerinde yeniden Bizanslılar vergi almaktaydı.

12. yüzyılda Tavrika'nın tüm güneyi Kumanların kontrolü altındaydı. Kumanlar, Peçenekler gibi Kherson'la ticari ilişkiler kurdu ve oraya Rus topraklarından yağmaladıkları malları ve köleleri satmağa getirirlerdi.

Bizans zayıflayan Kherson'a yardım edemiyordu, kendisi Selçuklu Türkleriyle savaşmaktaydı. Bizans yöneticileri Kherson'u kaybetmek istemiyordu, fakat bunun nedeni ticari kâr değil, amaçları Kumanları zayıflatmaktı. Bizans yöneticilerinin amacı, Kumanları Bizans'ı tehdit eden Peçeneklerle savaştırmaktı ve bu savaş gerçekleşti, 1091 yılında Kumanlar Peçenekler'e öyle bir saldırı ki, onlar bir daha Bizans'ı tehdit edemediler.⁷⁹

Bu dönemde buralarda Bizans'ın hâkimiyeti yok denecek derecede azdı. Bizans 1169 yılında Cenovalılarla antlaşma yaparak tüm Karadeniz ticaretini onlara teslim etti. 1198 yılında Tavrika'nın Bizans'la tüm ilişkileri kesildi.⁸⁰ 13. yüzyılının başlarında tüm Tavrika Kherson'la birlikte, merkez bölgeleri Haçlıların elinde olan Bizans'tan koptu.

Kherson, Bizans'ın çöküşünden sonra onun devamcısı Trabzon İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi. Kherson yılda bir kere Trabzon'a vergi ödüyordu,⁸¹ aslında

⁷⁶ A. Ribakov, “Russkiye Zemli po Karte İdrisi 1154 g.”, *KSİİMK*, 11. Basım, 1952, s. 18.

⁷⁷ İbid, s. 36, A. L. Yakobson, 1973.

⁷⁸ İbid, s. 66, A. L. Yakobson, 1959.

⁷⁹ İbid, s. 38, A. L. Yakobson, 1973.

⁸⁰ İbid, s. 36, A. L. Yakobson, 1973.

⁸¹ İ A. Gold-Şmidt, Kafa-Genuevskaya Koloniya v Kırımı v Kontse 13-Pervoy Polovine 15v., (doktora tezi), Moskova 1952.

bağımsızlığına kavuşmuştu, Kumanlar da artık onları rahatsız etmiyordu. Bu dönemde Tavrika, Bizans, Anadolu ve Rusya'da olduğu gibi beyliklere bölündü.

Tanınmış beyliklerden biri Theodoro Beyliği'ydi (şimdiki Mangup, Bahçesaray'ın yakını). Bu beyliğin sahipleri Ermeni kökenli Gavras-Taronit sülalesinin Bizans iş adamlarıydı. 1140 yılında imparator Konstantin'e karşı komplo kurduğundan dolayı Gavras Kherson'a sürgün edildi ve burada yerleşerek güç sahibi oldu. Beylik Türk işgaline kadar (1475) ayakta kalmağı başardı.

Diğer beyliğin merkezi Bahçesaray yakınında şimdiki Çufut-Kaleydi, 13. yüzyılda Alanlar tarafından kurulmuştu. 13. yüzyılın sonuna kadar Tatar Hanı Nogay'ın adamları olan Yaşlay beyleri tarafından işgal edilene kadar ayakta kaldı.

11-13. yüzyıllarda dış tehdidin olmadığından Kherson'da bir huzur ve stabillik yaranmıştı. Böyle ortam nüfusun artmasına ve tarım işlerinin gelişmesine neden oldu. Bu dönemde köy yerleşim yerleri, eski şehirler canlanmaya başladı, kazılarda bulunan seramik su boruları ve günümüz ormanlarında (vahşileşmiş olan) görülen kültürel bitkiler tespit etmektedir.⁸²

Güney-batı bölgelerinin canlanması Kherson'u da etkiledi. Bu canlanma kendini ilk başta üretimde gösterdi. Şehir üretimi kendini sadece metal ve çömlekçilik değil el sanatlarında da gösterdi. Bu dönemde, evvelki dönemlerden farklı olarak, üretim Kherson'un imajını oluşturmaktaydı. Kherson yeniden büyümeye ve gelişmeye başlamıştı. Önce boş kalan taşra bölgelerin nüfusu yavaş yavaş artmaya başladı. Kherson Tavrika'nın en büyük şehriydi. Bu şehir balıkçıların, zanaatçıların şehriydi; şehrin canlı limanı ve çevre halkının akın ettiği pazarları vardı, etnik açıdan da şehir çok dilliydi. Burada Yunanlılar dışında Alanlar, Yahudiler ve Ermeniler yaşamaktaydı ve buraya sıklıkla Kuman ve İtalyan tacirleri gelirdi. 13. yüzyılın ortalarında burada Tatar saldırılarından kaçan Rus kaçkınlarının kolonisi oluştu, bu koloni Kherson'un bir mahallesine yerleşti. 13. yüzyılda Kherson çok gelişmişti.⁸³

11-13. yüzyıllarda Kherson küçülse de (10. yüzyılda güney-batısı boşaldı ve toprağı çoraklaştı) Tavrika'nın en büyük şehriydi. 1888 yılında yapılan arkeolojik kazılar şehrin

⁸² İbid, s. 39, A. L. Yakobson, 1973.

⁸³ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

yaşam tarzını açıklamaktadır. Kazı sonuçları Kherson'un benzersiz bir anıt olduğunu söylemektedir.⁸⁴

Bu dönemde Kherson bir üretim merkeziydi. 9-10. yüzyıllarda olduğu gibi bu dönemde maden işçiliğinde mih dışında çalışma aletleri olan orak, tırmık, saban demiri, balta, yün temizleme fırçaları ve keski üretilirdi. Bu eşyaların buluntuları şehirde yaşayan insanların da tarımla uğraştığını söylemektedir. Eski Rus şehirlerindeki benzer yuvarlak kilit parçaları ilgi çekicidir.⁸⁵

Özellikle, 11-13. yüzyıllarda Kherson çömlekçiliği çok gelişti, çömlek ürünlerinin çok farklı çeşitleri ortaya çıktı. Kherson çömlekçileri en çok basit mutfak eşyaları olan kâse, tabak, yuvarlak ve yassı kulplu çömlek, yüksek boyunlu testiler üretti. Bütün bu seramik kaplar yerli malların özelliklerini taşımakta, sadece bazı testiler Güney Kafkasya şehirlerindeki testilere benzemektedir.

Çok sayıda anfora üretildi, bu anforaların küçük armuda benzer boynun çok üzerinde olan uzun kulpları vardı, bunların yanı sıra gövdesi çok büyük armuda, kulpları da yaya benzer ve düz kaideli anforalar da yapıldı (Resim 2. 105). Küçük armuda benzer anforaların Bizans 11. yüzyıl anforalarıyla genetik ilişkisi (Konstantinopolis'te yaygın olan) vardı ve Kuzey Karadeniz, Don sahilleri ve Kiev Rusya şehirlerinde çok yaygınlık göstermekteydi. Yaya benzer kulpları olan anforalar Kuzey Karadeniz'e hastır, bunlar da Podonye ve Rusya'da sıklıkla görülmekte (eski Rus anforalarının kökeni bu anforalardan gelmektedir. Düz kaideli anforalar ise Kherson'a hastır, Kherson dışında hiçbir yerde bulunmaz (Resim 2. 103)

Ayrıca Kherson'da büyük küpler de üretilirdi, neredeyse her evde bu küplerden birkaç tane vardı. 9-10. yüzyılları küplerinden çok büyük sanki şişirtilmiş gövdesiyle ve çok dar masif ağzıyla ayrılırdı; bu kapların düz yüzeyi madalyonlarla süslüydü.

12-13. yüzyıllarda çatı kiremidi de çok üretilmekteydi. Kazılar Kherson'da 11. yüzyıl tarihli iki kiremit fırını ortaya çıkardı.

Bu dönemde sırlı seramik Kherson'da çok yayılmıştı, her ev kazısında mutlaka bu kapların parçaları bulunmaktaydı. Bizans'ta sırlı seramik kaplar 9. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı, süsleme sadece kabartmalıydı. Fakat 11. yüzyıldan başlayarak sırlı seramik

⁸⁴ İ. A. Gold-Şmidt, *Nekotoriye Dannıye o Remeslennom Proizvodstve v Kafe v 13-15 vv*, Sredniye Veka, 10, 1957, s. 195-205.

⁸⁵ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

süslemesinde bir değişiklik oldu-metal eşyalara özenerek seramik kapların üzerine önce ince kazımalar yapıldı. Bu tür kaplar Kherson'da da görülmeğe başladı, bu kaplar yerli mal değildi, onlar Bizans'tan getirilirdi. 12. yüzyılda sırlı seramik kapların üzerine kazımalar daha yoğun yapıldı. Üzerinde bu süslemeler (genelde üzüm salkımı) olan çok büyük kaplar Kherson'da da görüldü.

Fakat 12. yüzyıl özellikle ikinci yarısında Kherson'un Bizans'la ilişkisi zayıfladı, 13. yüzyılda ise Konstantinopolis'in düşmesi nedeniyle ilişkiler tamamen kesildi. Bu dönemden başlayarak Bizans'tan sırlı seramik ithali durduruldu ancak halk tarafından çok beğenilen yerli sırlı seramik üretimi yapıldı. Tavrika sırlı seramikleri yerli özellikleri taşımağa başladı. Ancak bu kaplarda (hem formunda hem de resimlerde) Kafkasyaötesi ve Yakın Doğu özellikleri görülmeye başladı. Bu özellikler zambaklarda ve arabesk figürlerde görüldü. Bunlar kutsal yarı kuş yarı kız başlı ve yarı at ve yarı adam resimlerinde görülür. Bu görüntüler 5-6. yüzyılda Sasaniler Dönemi'nde Pers ve Kafkasyaötesi'nde görülmekte fakat bunlar Bizans'a çok yabancıydı. Kherson'un sırlı seramik kaplarının süslemelerinde tamamen zengin Pers seramiklerindeki süslemelerin aynıları da görüldü, örneğin kabın üzerindeki atlı elinde avladığı kuş ve oku olan kral, doğu üslubunda bağdaş kurmuş veya eğlenen zengin adam; süslemelerde Arap yazıları da görüldü.⁸⁶

Tavrika'nın batı bölgelerinde ilk Tatar saldırılarından sonra belli bir sakinlik oldu, tarım yeniden canlanmağa başladı ve nüfus yeniden arttı, Theodoro Beyliği kuvvetlendi, Tatar zenginleri buraya yerleşmeye başladı. Fakat Rusya-Kırım ilişkileri 12-13. yüzyıllarda da ve daha sonra 14-16. yüzyıllarda Tatar ve Türk egemenliği zamanında da devam etti.

1204 yılında 4. Haçlı Seferi sonucunda Bizans İmparatorluğu küçük devletlere ayrıldı. 13. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Karadeniz'de hâkimiyet Selçuklu Türklerinin eline geçti. 1223 yılında Moğol Hanı Batu Kırım'a yürüdü, yarımada'nın güneyi Selçuklu Türkleri tarafından saldırılara uğradı, 1299 yılında Tavrika'nın güneyi ve batısı Tatar Hanı Nogay tarafından tarumar edildi; Kherson'da bu olaylara dayanamadı.

13. yüzyılın ikinci yarısında tüm ticari yollar Tavrika'nın doğusuna geçti, bu dönemde Cenovalılar burada Kefe, Sudak, Kherson yakınında Balaklava ticari merkezleri kurdu.⁸⁷

⁸⁶ İbid, s. 44, A. L. Yakobson, 1973.

⁸⁷ İbid, s. 6, A. L. Yakobson, 1959.

14. yüzyılın ortalarında şehre Cenovalılar hâkimdi, fakat şehir önceki kuvvetini kaybetmiştir.

1363 yılında Litvanya hükümdarı Olgerd, Dinyeper sahillerinde Kırım-Tatar Ordusunu yenip Kırım'a girip Kherson'u yağmalayarak bütün kilise eşyalarını alıp götürdü. Onun devamcısı Vitovt 1397 yılında yeniden Kherson'u tarumar etti.

13-14. yüzyıllarda Khersonlular kendi şehirlerinin çökmesine sakin kalamıyorlardı, aksine şehir surları ve kuleler, yollar tamir edilir, kiliselerde ayinler okunur, atölyeler çalışır, evler süslenirdi. Fakat 1399 yılında Edigey şehir halkını kılıçtan geçirerek şehri yakıyor. Bu olaydan sonra artık Kherson bir daha ayakları üzerine kalkamıyor.

İlk olarak Kherson ticari bir merkezdi, Cenova kolonyalarıyla (Kefe, Balaklava) rekabeti kaldıramadı. Cenovalılar Karadeniz bölgesindeki tüm ticareti ellerine almışlardı.

15. yüzyılın ilk yarısında küçük balıkçı bir kasabada hâlâ yaşam devam ediyordu fakat çok yakın zamanda o da terk edildi. Şehir öldü...⁸⁸

19. yüzyıl boyunca da Kherson'un tahribatı devam etmekteydi. Rus Çar Devleti de Kherson eserlerine acımadı.⁸⁹

15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Rus İmparatorluğu, 20. yüzyılda Sovyetler Birliği Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer almıştı.¹

Günümüzde Kırım Yarımadası Rusya ile Ukrayna arasında ihtilafa neden olan bir bölgedir. Ukrayna tarafından ülkenin en güney bölgesi ve tek özerk cumhuriyeti olarak görülen bölge Kırım Özerk Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır. Rusya ise bölgeyi yaşanan Kırım krizi sonucu Kırım Cumhuriyeti olarak adlandırmaktadır.⁹⁰

Kırım Parlamentosu 6 Mart 2014 tarihinde Rusya'ya katılma kararı almıştır.⁹¹ 16 Mart'ta yapılan, Kırım Tatarlarının boykot ettiği referandumda çıkan % 96,8'lik Rusya'ya bağlanma kararıyla Ukrayna'dan bağımsızlık ilan ederek Rusya'ya bağlanmak üzere

⁸⁸ İbid, s. 7, A. L. Yakobson, 1959.

⁸⁹ İbid, s. 8, A. L. Yakobson, 1959.

⁹⁰Kırım bölgesi. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/country_profiles/6080890.stm> (20.11.2014).

⁹¹Ukrayna Krizi, Kırım'ın Rusya'ya Girişi. <<http://www.bbc.com/news/world-europe>> (20.11.2014).

başvuruda bulundu Rusya tarafından Kırım bağımsızlığı tanındı.⁹² Bölge Rusya'ya bağlanmasına rağmen uluslar arası alanda hâlâ Ukrayna'ya bağlı bir bölge olarak görülmektedir.

Hıristiyanlığın Yayılması

Kherson'da Hıristiyanlığın belirtileri henüz 4. yüzyılın başlarında görülmeye başladı. 300-303 yıllarında (Diokletian Dönemi) Kudüs Piskoposu Erman tarafından Hıristiyanlığı yaymak için Kherson'a ardı ardına Basileus'tan başlayarak birkaç Piskopos gönderildi. 325 yılında (Büyük Konstantin Dönemi'nde) Hıristiyanlığı kabul etmek istemeyen Kherson'a Pheona başkanlığında 500 askerle Piskopos Kapiton gönderildi. Kapiton'un "mucizelerinden" esinlenen putperestler vaftiz olmayı kabul ettiler. Kapiton vaftizhane ve yanında da Petrus Kilisesi'ni inşa etti.⁹³

1896 yılı kazılarında ortaya çıkan üzerinde deniz hamisi Foka (4. yüzyıl) resmi olan kil damga (5. yüzyıl) Kherson'da 5. yüzyılda artık Hıristiyanlığın yayıldığından haber vermektedir. Foka tarikatı ve bu tarikatın Sinop'la ilişkisi, Hıristiyanlığın Kherson'a Anadolu topraklarından yayıldığını gösterir. Kherson'un Anadolu'yla ilişkileri Ortaçağ boyunca kesintisiz devam etti, bunu 5-6. yüzyıl bazilika ve vaftizhanelerinin plan özellikleri de işaret etmektedir.⁹⁴

Tavrika ahalisi arasında yüksek seviyede yürütülen propaganda ve Hıristiyanlığın dayatılması Bizans'ın bu topraklarda kuvvetlenmesini desteklemekteydi. Zaten 4. yüzyılın başlarında Kherson'da piskoposluk merkezi olmuş ve bundan önceki dönemlerde Hıristiyanlık Bospor'da yayılmağa başlamıştır. 4. yüzyılda Bospor'da Hıristiyan topluluğu vardı. Ancak Hıristiyanlığı ilk önce toplumun üst seviyesinde olan insanlar kabul ediyordu. Bu üst seviyelere Kerç'te ortaya çıkan, 491 yılında inşa edilen zengin mezar yapıları olan, Savag ve Fiasparta sülalelerine aitti. 4. yüzyılda Kherson'da bulunan zengin Hıristiyan nekropol'u de üst seviyelere aitti. Ahalinin esas kısmı 5-7. yüzyıllar, 8-10. yüzyıllar, hatta 13. yüzyıllarda putperest olarak kalmaktaydı.⁹⁵

⁹² Rusya Kırım Cumhuriyetini Tanıdı, Sabah. <<http://www.sabah.com.tr/dunya/2014/03/17/rusya-kirim-cumhuriyetini-tanidi>> (20. 11. 2014).

⁹³ Latışev V. V., *Zametki k Agiologičeskim Tekstam*, Soobşeniya Pravoslavnogo Palestinskogo Obşestva, Cilt: 25, 1. Basım, Moskova 1914, s. 41.

⁹⁴ Bkz. Bölüm 2, özellikle Uvarov Bazilikası Vaftizhanesi ve Kruze Bazilikası.

⁹⁵ V. V. Latışev, *Jitiya Svyatıh Yepiskopov Khersonesskih...*, s. 13-18.

5. yüzyıl ve özellikle 6. yüzyılda Tavrika'da Hıristiyanlık propagandası keskin bir şekilde yükseldi ve Bizans için önemli bir devlet problemine dönüştü. Hıristiyanlığın dayatılması çok sayıda kilise ve vaftizhanelerin yapılmasını talep ediyordu ve Bizans yönetiminin bu işleri yapmakta hiç de cimri olmadıkları dikkat çekmektedir. O zamanlara göre çok büyük sayıda çok insanı içerisinde sığdıran büyük bazilikalar inşa edilirdi; bunların bazıları mermer ve mozaiklerle süslenmişti. Bazilikaların bütün büyük şehirlerde yapıldığını kazı sonuçlarından görmekteyiz: Mangup, Eski-Kermen, Partenit (güney sahili), Bospor bölgesi (Tiritak). Ancak en çok kilise Tavrika'nın merkezi sayılan Kherson'da yapılırdı.⁹⁶

Israrla yapılan Hıristiyan dayatılması hiç de başarısız olmadı. Ancak Kherson'dan uzaklarda Bizans kültürünün etkisi zayıf kalıyordu. Bu etkinin bir birinden ayrı kalmış farklı bölgelerde farklılık göstermesi, Erken Ortaçağ Tavrika kültürünün homojen olmayan yapısını gösterir ve 13. yüzyılın sonlarına kadar aşağı seviyedeki insanların putperest kalması Kherson kültürünün tezat olmasına yol açmıştır.⁹⁷

⁹⁶ İbid, s. 29, A. L. Yakobson, 1959.

⁹⁷ İbid, s. 6, A. L. Yakobson, 1973.

BÖLÜM II

BİZANS DÖNEMİ'NDE KHERSON

Bizans Dönemi'nde (4-14. yüzyıl) Kherson'da farklı milliyetlerden oluşan çok sayıda insan bir arada yaşamış, bu insanlar yüzyıllar boyunca birbirlerinden esinlenerek ortak bir kültüre ulaşmış, birlikte Hun, Hazar, Peçenek, Kuman, Rus, Tatar, Türk halklarının saldırısına uğramıştır.

Bu bölümde Kherson'un kültürel tarihi özellikle onun nesnel kültürünü oluşturan şehir mimarisi ve el sanatlarına ait arkeolojik tespitleri gruplayarak tanıtacağız.

2. 1. Mimari

Kherson'daki yapılardan günümüze ulaşanlar arasında surlar ve dini yapılar önemli yer tutar. Dini yapıların bir bölümü antik yapılardan dönüştürülerek kullanılan kilise ve manastırlardır.

2. 1. 1. Kale Surları

Bizans'ın Tavrika'daki hâkimiyetinin önemli tezahürü kale duvarlarının inşasıydı. İlk önce bu duvarlar Bizans'ın Kuzey Karadeniz'de politik merkezi sayılan Kherson'a yapılmıştı.

Erken Ortaçağ şartlarında Kherson'da kale inşası özel anlam taşımaktaydı çünkü burası Kuzey Karadeniz'de hem Erken Ortaçağ Dönemi'nde hem de geç dönemlerde sürekli Bizans'ı tehdit eden göçebe yaşam süren halklarla ilişkilerin düğüm noktası idi. Bizans'ın kuzeydoğu sınırı sayılan Tavrika, imparatorluk için çok önemli stratejik bir bölgeydi. 5- 6. yüzyıllarda Hunlar, 7. yüzyılda Hazarlar, 9-10. yüzyıllarda Peçenekler daha sonraları Kumanlarla yapılan savaşlarda Kherson savunma sisteminin merkezinde yer almıştı.

Kitabeler (383-393 yılları, 512 yılı, 6. yüzyıl, 1059 yılı)

Bizans Dönemi'nde Kherson'da kale inşasının 4. yüzyılın sonlarında başladığını kitabeler anlatmaktadır. Kale inşaatı hakkında ilk bilgiyi Flavius Theodosius ve Arkadius Dönemleri'nde (383-393) yapılan duvar yüzeyinde bulunan yazıt göstermektedir. Bu yazıt 1899'da Kherson surlarının güney-doğusunda, Yunan kapılarının yakınında bulunan 16.

sur duvarında bulunmuştur. Bu duvar savunma görevini yitirdiğinden dolayı Geç Ortaçağ Dönemi'nde duvara bitişik bir yapıda kullanılmıştı.¹

Latışev ve daha sonra Grineviç, Theodosius yazıtının bu duvara ait olduğunu ve Antik tabakalardan daha sonraki dönemlere ait olduğunu söylerler.²

Yüzyıl sonra imparator Zenon (474-491) Dönemi'nde Kherson'da büyük kale inşası yapılır, bu inşaat hakkında bilgiyi kalenin mermer kitabesi göstermektedir (Resim 2. 1, 2). Bu kitabe duvar surlarının güney-doğusunda Karantin Koyu'nun yakınlığında büyük yuvarlak kulenin (17. Kule, Resim 1. 1, 1) yakınında bulunmuştur. Bugün araştırmacılar tarafından Zenon Kulesi olarak adlandırılır. Bertye-Delagard ve Latışev kulenin 488 yılı tarihli olduğunu söylerler.³

Kitabede şöyle bir yazı yer almaktadır: “Diktatör, Sezar Zenon, mümin, muzaffer, büyük insan, saygılı. Ekselansları, bütün şehirlerde olduğu gibi bu şehre de buradaki varikat'ın hazinesinden ona sadık savaşçılardan toplanan paralardan para hediye etmiştir. Biz bu paralara şehrin korunmasını sağlamak amacıyla duvar surlarını yenileyerek bu yazıyı onun krallığına ebedi hatıra olsun diye yazıyoruz. Bu kule saygılı Komit Diogen tarafından 512 yılında yenilenmiştir.”⁴

Kitabede, verilen paralara şehrin surları yenilediği yazmaktadır. Bertye-Delagard'a göre bu büyük inşaat 480 yılında olan büyük depremle ilgili olabilir. Bu deprem Bizans'ın başkenti ve Anadolu'da gerçekleşmiş, Kırım topraklarını da etkileyebilirdi.

Şestakov bu inşaatın bu dönem daha çok yoğunlaşan Hun saldırılarına karşı yapıldığını düşünür.⁵ Bu iki bilgi de birbirini tamamlamaktadır çünkü deprem olmasaydı dış saldırı bu kadar yoğun inşaata neden olmazdı.⁶

¹ A. L. Yakobson, *Rannesrednevekoviy Khersones*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959, s. 67.

² V. V. Latışev, “Nadpis o Postroyke Khersonesskoy Steni”, *IAK*, 1. Basım, 1901, s. 56-59; K. K. Kostyuško-Valyujiniç, “1900 y. Kazı Raporu”, *IAK*, 1. Basım, 1901, s. 40.

³ SbGN, s. 7-15; S. P. Şestakov, *Oçerki po İstorii Khersonesa 6-10 vv.*, Moskova, 1908, s. 95-103.

⁴ A. L. Yakobson, *Rannesrednevekoviy Khersones*..., s. 21.

⁵ S. P. Şestakov, *Oçerki po İstorii Khersonesa 6-10...*, s. 10.

⁶ İbid, s. 68, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 1: Zenon Kulesi ve Zenon Yazıtı

1-Zenon Kulesi, 2- İmparator Zenon Yazıtı, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

I. Jüstinianus Dönemi'nde (527-565) Kherson'da kale inşasına daha çok önem verildiği anlaşılır. Prokopius'a göre Kherson ve Bospor'un surlarını "tamamen yıkılmış gören" imparator onları yeniden "güzel ve dayanıklı" bir şekilde inşa ettirir.⁷ Ayrıca,

⁷ Prokopius Kayseryalı, *O Postroykah*, (çev. S. P. Kondratyev), VDI, 4. Basım, 1939, s. 249.

Prokopius I Jüstinianus'un Kırım'ın tüm dağlık ve sahil bölgelerinde kale inşa ettirdiğini yazmaktadır.

Yakobson, Kherson duvar surlarının kuvvetlendirilmesi ve yenilenmesini Bizans'ın sınır bölgelerde özellikle doğuda genel inşaat planının bir parçası olduğunu düşünmektedir.⁸ Bu planlardan biri de limes tauricus (Kırım rampaları) planıydı, bu planda Kherson kalesinin önemi büyüktü.⁹

Bertye-Delagard, Kherson'da kale yenilenmesinden çok yenilerinin inşa edildiğini düşünmektedir. Bu dönemde önceleri Karantin Koyu sahilindeki mevcut olmayan surlar yapılmış. I. Jüstinianus Dönemi'nde ilk defa bütün Kherson savunma surlarının yapımı bitmişti.

Bertye-Delagard'ın düşüncelerini 6. yüzyıldan kalma Kherson'un güneyindeki mermer sur parçasındaki yazıt kanıtlamaktadır. Latışev'a göre bu mermer sur parçasındaki yazıt II. Jüstin'in (565-578) ismini taşımaktadır.¹⁰

Daha sonraki dönemde 7-8. yüzyıllarda Tavrika'nın büyük bölümü Hazarlar tarafından işgal edilmiş ve Bizans aslında bu topraklarda hâkimiyetini kaybetmiş ve bundan dolayı Kherson'da kale inşaatı uzun bir süre durdurulmuştu. 9-10. yüzyıllarda Kherson ekonomisinin yeniden yükselişi ve yeniden Bizans'a bağımlı olduğu dönemde kale inşaatı hakkında yazılı kaynak yoktur. Bununla birlikte bu döneme ait bir kale de tespit edilmemiştir. Sadece 11. yüzyılda Rus-Bizans savaşı sırasında Kherson surları çok zarar gördüğünden dolayı onarım geçirilir. Şehir kapılarının onarımını bir mermer yazıt 1059'da Kherson ve Sugdey valisi Lev Aliat tarafından yapıldığını söyler.¹¹

Buna göre, Kherson kale inşaatının en yoğun olduğu dönem, Erken Ortaçağ Dönemi'nde 4. yüzyılın sonları, esas 5-6. yüzyıllarda yani Bizans İmparatorluğu'nun Tavrika'da özel politik aktivitesinin yoğunlaştığı dönemde olmuştu.

⁸ İbid, s. 68, A. L. Yakobson, 1959.

⁹ İbid, s. 8-9, S. P. Şestakov.

¹⁰ V. V. Latışev, "Epigrafiçeskiye Novosti iz Yujnoy Rossii", *IAK*, 18. Basım, 1906, s. 122-123.

¹¹ İbid, s. 70, A. L. Yakobson, 1959.

Kherson Erken Ortaçağ Sur Tekniği

Yazılı kaynakların yeterli olmadığı durumlarda duvar örgü tekniğinin tarihlemede önemi öne çıkmaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nun merkezi ve doğu bölgelerinde kullanılan Erken Ortaçağ duvar örgü tekniğinin kökeni Antik Dönem'den gelmekte, daha doğrusu Roma Dönemi'nin geleneklerine dayanmaktadır. Genelde bu teknik sur, saray, tapınak ve diğer kamu yapılarında görülmekte ve sayısı çok olan konutlardan keskin bir şekilde ayrılmaktadırlar.

Konut yapılarında hem Antik hem de Ortaçağ'da genelde moloz yığma tekniği kullanılırdı. Bu tekniğin farklı çeşitleri mevcuttu, örneğin düz sıra, düzensiz sıra vb; bunlar kuru, kil veya kireç karışımı kullanılarak düzgün taşlardan yapılırdı. Bu tür örgü Vitruvius (MÖ 1. yüzyıl)¹² tarafından betimlenmiştir ve örnekleri Kuzey Karadeniz'deki Antikşehir kalıntılarında görülmektedir.

Yine Vitruvius tarafından betimlenmiş olan anıtsal örgü tekniği tamamen farklıdır. Bu monolit örgü büyük taş blokların birbirinin yanına harçsız (Helenistik Dönem'de) dizilişi veya (Roma Dönemi'nde) harçlı ve tüm duvarı kapsamakta üstelik duvarın iç tarafında taşların arasında oluşan dar yerler (Helenistik Dönem'de) harçsız, (Roma Dönemi'nde ve daha sonraları) harçlı moloz taşlarıyla doldurulurdu.

Helenistik mimaride özellikle kuru duvar tekniği yaygındı, burada geniş büyük veya daha küçük taş bloklar harçsız olarak yerleştirilirdi.¹³

Roma mimarisinde opus quadratum örgü tekniği yaygındı, burada çok büyük taşlar harçsız olarak yine de çoğu zaman yatay ve dikey sisteme uygun yapılırdı.¹⁴ Ayrıca Roma Dönemi'nde anıtsal yapı tekniğinde başka özel bir teknik daha uygulanırdı, bu yöntemde büyük masif taşlar değil nispeten daha ince levhalarla duvarın her iki tarafına da kaplama yapılırdı. Örgü sırasında levhaları dik yerleştirirlerdi sırasıyla kenarları küçük ve uzun ve özellikle uzun kenarların duvarın daha içerisine yerleşmesine dikkat ediyorlardı ve içeriden kaplama moloz taşı içeren harçla yapılırdı. Bu örgüye “kordon örgüsü” yani bildiğimiz çift cidarlı kaplama duvar örgüsü diyorlardı. Çoğu zaman bu örgü sırasında dikey levhaların

¹² Mark Vitruvius, *Ob Arhitekture*, (Latineden Rusçaya çeviri kitap, Sayı:2, böl.18), Sotsekgiz, Leningrad, 1936, s. 59-60.

¹³ Mark Vitruvius, *Ob Arhitekture...*, s.61-62.

¹⁴ İbid, s. 71, A. L. Yakobson, 1959.

yanında ince yatay levhalar da görülmektedir. Aslında bu teknik MÖ 4. yüzyılda ortaya çıkmış ve zaman içerisinde gelişmiştir ve Helenistik mimaride de görülmüştür.¹⁵

Roma Dönemi'nde tüm bu örgü tipleri özellikle çift cidarlı duvar örgüsü en çok güneydoğu ve batı Kherson surlarında görülmektedir. Bu duvar örgüsü Erken Ortaçağ'da Kherson inşaatçıları tarafından benimsenmiş en erken teknik olarak gösterilmektedir. Böyle bir örgünün basit formunu 5. yüzyılın sonlarına Zenon Dönemi inşasına tarihlendirmek mümkündür.¹⁶

Daha sonraları 6. yüzyılda Kherson'da çift cidarlı duvar örgüsü görülmemektedir. Bununla birlikte bu örgü tekniği Güney Kafkasya ülkelerinde 5. yüzyıl sonrasında da kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin 6. yüzyıl tarihli Derbent kalelerinin bir kısmı bu teknikte yapılmıştı, fakat bu örgü tekniği Güney Kafkasya ülkelerine özgü değildi; komşu ülkeler olan Suriye ve Anadolu, Konstantinopolis gibi yerlerde Ortaçağ'da çift cidarlı örgü hiç kullanılmazdı. Hem Roma hem de Erken Ortaçağ Dönemleri'nde Suriye ve Anadolu'da büyük taş levhalar yatay ve dikey yerleştirildiği opus quadratum örgü tekniği kullanılırdı. Konstantinopolis'e gelince burada en erken 5. yüzyıl (II. Theodosius) surları sırasıyla tuğla ve taş almaşık tekniğinde yapılmıştı.¹⁷

6. yüzyıldan başlayarak Kherson'da çift cidarlı duvar örgüsü görülmemekte, onun yerini Suriye ve Anadolu'da kullanılan opus quadratum örgü tekniği almıştı. Bu teknik, sıklıkla tuğla kullanılarak 6. yüzyılda Kherson'un hem savunma sisteminde hem de bazilikalarında görülmektedir.

Opus quadratum örgü tekniği Bizans'ın başkentine yabancıydı, bu da tüm Erken Ortaçağ boyunca Bizans'ın doğusuyla ilişkilerini koparmayan Kherson'un, inşaat geleneklerinin Bizans'ın doğu ülkeleri gelenekleriyle örtüştüğünün göstergesidir.

¹⁵ İbid, Mark Vitruvius.

¹⁶ Theodosius inşasıyla ilişkilendirerek bu örgünün Zenon Dönemi'ne ait olduğu Grineviç tarafından aktarılır, fakat Yakobson bu bilginin hatalı olduğunu düşünür. Bkz. K. E Grineviç, Khersonskiy Sbornik., Cilt: 2, 1927, s. 83.

¹⁷ A. Van Millingen, Byzantine Constantinople, London, 1899, s. 44; A. M. Schneider und B. Meyer, Die Landmauer von Konstantinopel, Sitzungberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, XXXII, 1933, s. 14-15.

Kherson Erken Ortaçağ Surları

Kherson kale surlarının genel incelenmesi Bertye-Delagard tarafından yapılmış. Kherson MÖ 6. yüzyılda kurulduğundan ve yüzyıllar boyunca savaflara maruz kaldığından surlarının yapımı MÖ 4. yüzyıldan başlayarak 6-7. yüzyıllara kadar sürmüştü.

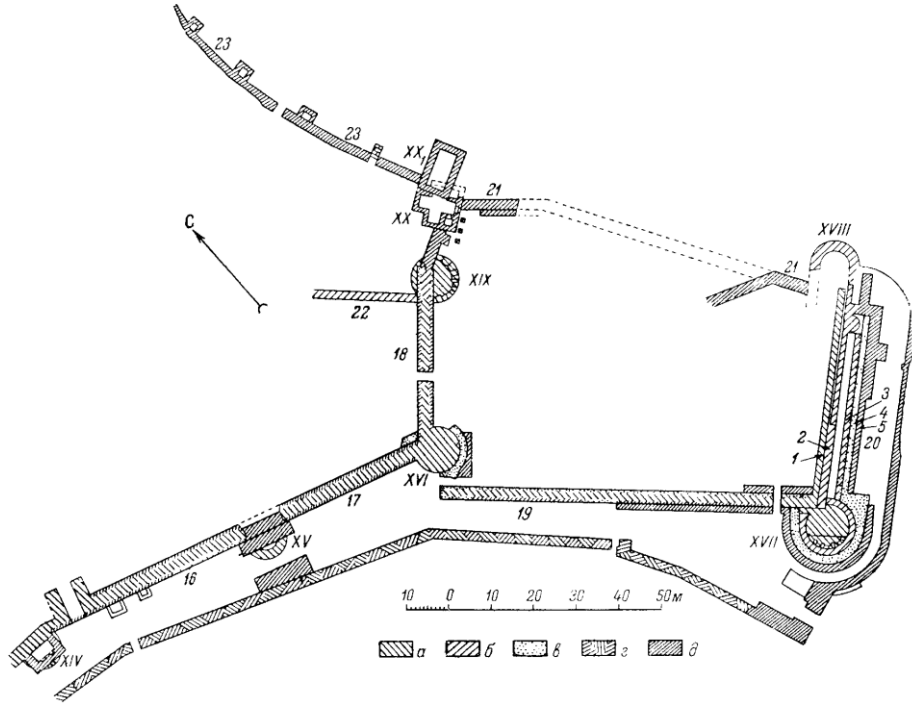
Kherson kalesi (Resim 2. 2) 24 kule ve bunların arasında 30 sur duvarlarından oluşur.

Kale surlarının (Resim 2. 3; Resim 2. 4; Resim 2. 5) opus quadratum, çift cidarlı kaplama, tuğla ve taş almaşık (istisna) örgü tekniğinde yapıldığını görmekteyiz. 1948 kazı raporları bazı duvarların üçgen dişleri olduğunu ve mazgal oluşturduğunu ve önlerinde genişliği 5 m, derinliği 3,6 m olan hendekler yer aldığını söyler.¹⁸ Ayrıca tüm kale surlarını (Resim 2. 2) 5. yüzyılın sonlarına, imparator Zenon Dönemi'ne tarihlemektedir. Bu inşaat döneminde I, I\ \I, \II. kulelerinin inşaatı yapıldığı düşünülmektedir; X\I ve X\II. (Zenon Kulesi) kuleler kuvvetlendirilmiştir. Böylece, 5. yüzyıl sonlarının büyük kale inşaatı, kara yollarının çok kısmını kapsamıştı.

İkinci büyük kale inşaat dönemi 6. yüzyılda, aslında I. Jüstinianus Dönemi'ne rastlamıştı. Bu dönemde Kherson'un bütün yolları kuleler ile kontrol edilmekteydi. Yeniden Zenon Kulesi kuvvetlenmiş, XX. kule yapılmış ve Kherson savunma kalesinin kuvvetlenmesi bitmiştir; bu savunma kulesinin dışında kule X\ ve en son olarak kale duvarlarının sahil hattını oluşturan XXI, XXII, XXIII, XXI\ kuleler yapılmıştır.

¹⁸ G. D. Belov, "Zapadnaya Oboronitelnaya Stena i Nekropol vozle Neyo", *MIA*, Sayı: 34, 1953, s.238.

Resim 2. 2: Kherson Kale Surları Genel Planı

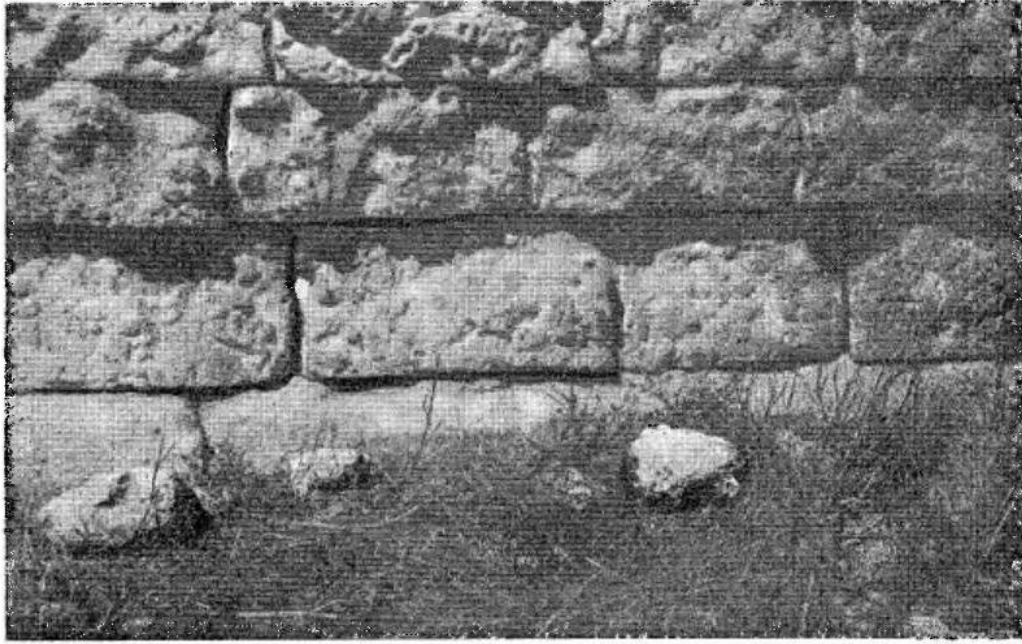
I-30- Surlar, I-XXI/- Kuleler, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Erken Ortaçağ Kherson kule yapılarının çoğu, örneğin \I, \II, IX, X, XI, XI\, X/III. kulelerinin tarihlenmesi mümkün olmamıştır.

5. yüzyılda Kherson kale inşaatında Geç Roma Dönemi tekniğine özgü olan çift cidarlı duvar örgü tekniği kullanılmış hâlbuki başkent Konstantinopolis'te tuğla ve taş almalı teknik kullanılmaktaydı. Bu önemli farklılık Kherson kale sur inşasının başkentteki mimari gelişmelerden habersiz yapıldığını düşündürür; Kherson taş ustaları yerli inşaat geleneklerini uygulamışlardır.

6. yüzyılda örgü tekniğinin değişmesi, opus quadratum tekniğinin hâkim olması yine Bizans'ın başkentiyle ilişkili değildi. Kherson inşaatçıları doğu Bizans bölgelerinin (Suriye, Anadolu) tekniğine uymaktaydı.

Resim 2. 3: Kherson Sur Kısımı

Quadratum Örgüsü, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

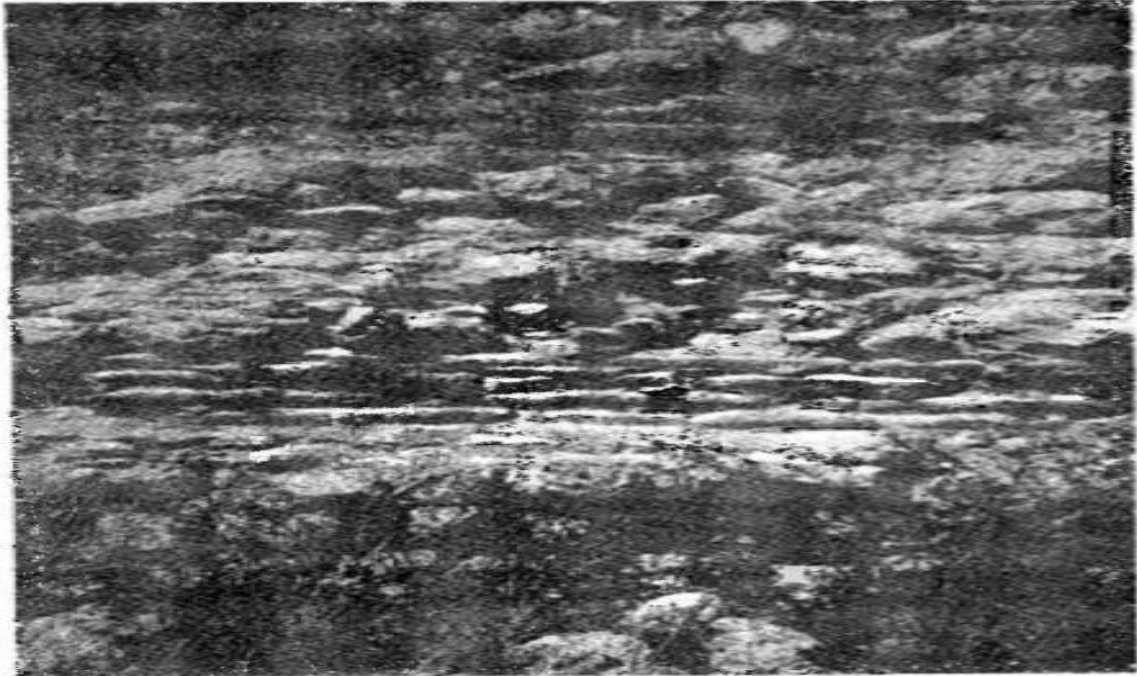
Tüm söylenenler Erken Ortaçağ Dönemi'nde özellikle 5 ve 6. yüzyıllarda Kherson kale sur inşasının çok geniş olduğunu gösterir. Bu inşaatın ölçeği Antik Dönem'dekilerden hiç de küçük değildi. Böyle büyük ölçekte yapılan kale inşaatı Kherson'un Bizans için stratejik öneminin göstergesiydi.

Resim 2. 4: Kherson 13. Sur Kısmı

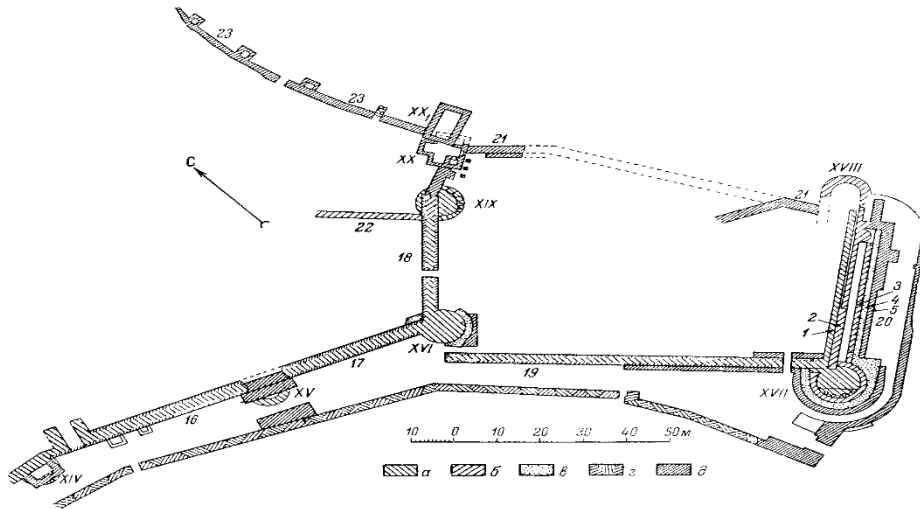
Çift Cidarlı Duvar Örgüsü, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 5: Kherson Sur Kısmı

Tuğla ve Taş Almaşıklığı (istisna, 5. yüzyıl, Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 6:Kherson Genel Sur Planı

a-Antik Dönem; **b**-Roma Dönemi; **c**-5. yüzyıl, **d**-5-6.yy, **e**-6. yüzyıl,

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 1. 2. Manastır Kuruluşları

1827 yılından başlayan Kherson kazıları sırasında çok sayıda anıtsal mimari örnekler ağırlıklı olarak da dini yapılar olan bazilika ve kubbeli mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Sürdürülen kazılarda bu yapıların büyük bölümü K. K. Kostyuşko-Valyujiniç tarafından tespit edilmiştir.¹⁹ Sadece devrimden (1917 yılı) önceki dönemde bu eserlerin 26'sı incelenmiş, ayrıca bu dönemde 38 küçük kilise tespit edilmiştir.²⁰

Bulunan Ortaçağ yapılarının hepsi kazılardan sonra korunamasa da çok sayıda buluntu ortaya çıkarılmıştır.

Erken Ortaçağ'a tarihlenen Kherson yapıları çoğunlukla bir yapı topluluğudur, külliye biçiminde tasarlanmıştır, merkezde bazilika çevresinde diğer yapılar yer almaktadır.

¹⁹ K. E. Grineviç, *Sto Let Khersonesskih Raskopok*, Khersonesskiy Muzey, Sevastopol, 1927, s. 47-52.

²⁰ İbid, s. 125, A. L. Yakobson, 1959.

2. 1. 2. 1. Uvarov Bazilika Kompleksi

Uvarov Bazilika Kompleksi, Soročan'a göre²¹ Havari Aziz Petrus ve Paulus'a adanmış bir dini merkezdi. Bu yapı Piskoposluk Konutu'nun yerleştiği mekândı ve Kherson piskoposluk bölgesinin merkeziydi.

Kuzey-doğu sahilinde yerleşen geniş kompleks içerisinde büyük şadırvanı olan avlulu büyük bazilika, fakirler evi, bir katakomp, vaftizhane, şadırvanlı başka bir avlu, küçük bazilika veya "A" Bazilikası yer almaktaydı.

Piskoposluk Konutu 6-7. yüzyıllarda inşa edilmişti.²²

Uvarov Bazilikası (No 23)

Kherson'un Piskoposluk Kilisesi olduğu düşünülen Uvarov Bazilikası 1853 yılında Uvarov tarafından bulunmuş ve onun adını almış. Tekrar araştırmalar Odessa tarih severler topluluğu tarafından 1877-1878 yıllarında yapılmıştır. Yapı Kostyuşko-Valyujiniç (1901, 1902, 1904, 1906), Dombrovskiy ve Kutaysov (1976, 1977, 1979) taraflarından da incelenmiştir.

Yapının çok az kısmı korunmuş, eski kazı raporlarındaki betimlemeler yapının restorasyonu için önemli bir veri oluşturmuştur.²³

Uvarov Bazilikası Kherson'un başkilisesiydi. Bu yapı (52,25x20,45 m) oldukça büyük ölçülerde bir yapıdır (Resim 2. 6, 2) Yapı kaya üstüne (yapı alanını düzleştirmek için denize eğimli kaya parçaları kesilmiş) yapılmış en geç 7. yüzyıl başlarında yapılmıştır, narteks duvarının altında bulunan kuyuda 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başlarına ait buluntular tespit edilmiştir. Üç nefli ana kilise "Helenistik" bazilika plan tipindedir.

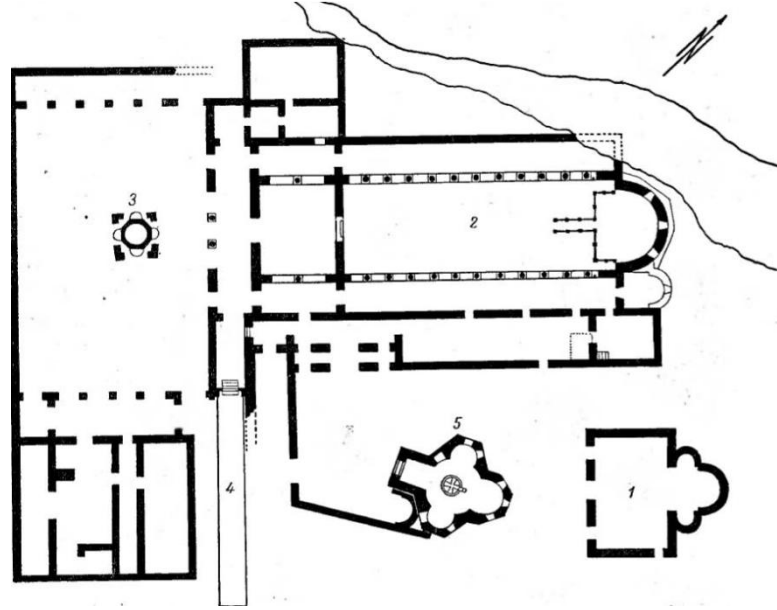
Kilisenin iki narteksi vardı, bunlar büyük üç girişli iç narteks ve dar bir dış narteksten oluşmaktaydı. Narteks zemini orta nef gibi mermerle kaplanmış, eksonartekste duvar boyunca taş banklar yer alır.

²¹ S. B. Soročan, *Vizantiyskiy Kherson*, Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, Harkov-Moskova, 2013, s. 1256, 1275.

²² M. V. Fomin, A. A. Şevtsova, "O Pervih Hristiyanskih Hramah Khersona 4-5 vv.", *Vizantiyckaya Derjava, Oşeyistoričeskiy Forum*, 2010.

²³ İbid, s. 153, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 7: Uvarov Bazilikası ve Yapıtları Planı

1-Üç Apsisli 5. yüzyıl Bazilikası ("A" Bazilikası), 2-6-7. yüzyıl Uvarov Bazilikası, 3-Uvarov Bazilikası'nın Avlusu, 4-Uvarov Bazilikası'nın dış narteksine dönuşen 5 No.lu Sokak, 5-Vaftizhane, (Kostyuşko-Valyujiniç ve Leper'den alıntı).

Orta nefin uzunluğu 31 m eni 11 m yan nefler ise 4 m enindedir. Orta ve güney nefin zemini geometrik motifli mozaiklerle kaplanmıştı. Sütun dizisi her sırada 11 sütun barındırıyordu. Orta nefin ortasında batı-doğu yönünde altı sütun ve mermer levhalarla korunan templan yer alır. Bunların örnekleri Anadolu, Gürcistan ve Konstantinopolis kiliselerinde görülür.²⁴ İlk önce bazilikanın içeriden yuvarlak, dışarıdan 5 köşeli bir apsisi olmuş sonradan apsis dışarıdan da yuvarlak yapılmış. Apsisin tavanında duvar mozaiklerinin izleri görülebilir. Yapı ikonaklazma sonrasında sökülmüştür.

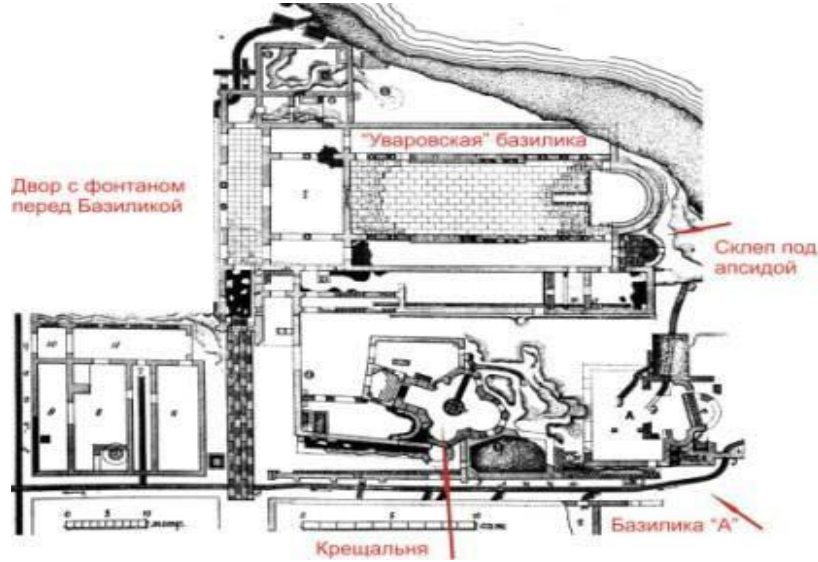
"A" Bazilikası

Üç apsisli bazilikal kilisenin bir başka örneği Piskoposlar kompleksine ait olan "A" Bazilikasıdır. Kostyuşko-Valyujiniç tarafından bulunan küçük bazilika şehrin en erken yapılarından biri sayılır. Bazilikanın ekseninin Uvarov Bazilikası'nın ekseninden farklı olması onların farklı dönemlerde yapıldığını göstermektedir. Nispeten küçük sayılan bu üç

²⁴ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

nefli bazilika Uvarov Bazilikası'nın güney doğusunda ve 24 no.lu sekizgen planlı vaftizhanenin arkasında yer alıyordu (Resim 2. 8. 1).

Resim 2. 8: Uvarov Bazilikası

“A Bazilikası”, (Kostyuško-Valyujiniç'ten alıntı, 2010).

Yapının iç mekânı üç nefe bölünmüştür, ölçüleri kareye yakındır (14,8x13,2 m) Bazilikanın zemini mozaiklerle döşeli, altarnın yüzeyi daire içerisinde haç mermerle kaplıdır, üç yapraklı yonca plan tipinde bir apsis bulunur.

Apsis 52 no.lu balık tuzlama tankının üzerine yapılmıştır. 6. yüzyıl sonunda apsisin üstü toprakla örtülmüştür. Buna göre yapının tarihi 6. yüzyıl sonları 7. yüzyıl başları olarak belirlenir. Yapı, ana yapı ve vaftizhane arasına inşa edilmiş, böyle bir durum yapının çok kısmının mimari özelliklerinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Apsisin üç yapraklı yonca plan tipinde olması yapının bir martirium olduğunu düşündürür. Fakat mezarlar buraya daha geç dönemlerde yerleştirilmiştir, onlar mermer zeminin üzerine ve 4 m uzunluğunda olan yan neflere de yerleştirilmiş.²⁵

Fomin ve Şeftsova yapının cenaze törenleri yapmak için veya şehitler için “dua etme evi” olduğunu düşünmektedir.

²⁵ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şeftsova.

Soročan²⁶ bu yapının Aziz Prokopius²⁷ Kilisesi olabileceğini düşünür.

Şadırvanlı Büyük Avlu

Uvarov Bazilikası'nın 25x15 m ölçülerinde geniş dikdörtgen avlusu vardı. İlk başta avlu üç taraftan duvarla değil arkadlarla çevriliydi. Avluda yuvarlak basamaklı derinliği 0,5 m, çapı 3 m, üstü baldaken örtülü olan altıgen şadırvan yer alırdı (Resim 2. 9)

Resim 2. 9: Uvarov Bazilikası Avludaki Şadırvan Kalıntısı

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Dini törenlerden önce ve sonra insanlar burada toplanır. Bu bölümde suyun kutsanması ile ilişkili bir tören yapıldığı düşünülür (3 kere haç suya dua okunarak salınır).

Dombrovski'nin araştırma sonuçlarından bazilikanın iki galerisinin batı uçlarının avlu çitinin yanında yapının önemli yeri sayılan batı cephesini öne çıkaran küçük kare kuleler, sütun ve arkadlarla üç bölüme ayrılmış yapının narteksinin üzerinde de iki tane kule olduğu tahmin edilmektedir.

1953 yılında yapılan araştırma sonuçları avludaki kulelerin birine komşu olan Erken Ortaçağ hamamının bulunduğunu gösterir. Bu çalışma sonucunda Kuzey Bazilika'ya çıkan

²⁶ S. B. Soročan, *Vizantiyskiy Kherson*, Oçerki İstorii i Kulturi, Harkov 2005, s. 55.

²⁷ 4. yüzyıl başlarında Kayseri'de yaşamış, Hristiyanlığı yaydığından dolayı öldürülmüş.

sokağa açılan kuzey kapılarının izleri de görünür hale gelmiştir. Kuvvetli sütunlar üzerine oturan baldaken yapıları güney kapıları avluyu 2 no.lu ve 5 no.lu sokakların birleştiği kavşakla birleştirir; 6 no.lu sokaktan ise buraya iki tane taş merdivenle ulaşıldı. Yapının avlu zemini 6 no.lu sokağın seviyesinden 1,25 m alçaktı. Bundan dolayı avludan bazilikaya geniş giriş dış narteks kapısının yanında yapılmış rampa yardımıyla yapılırdı.

Skeuophylakion (kilise deposu)

Kilise tarafında giriş kapısının yakınında kuzeyde kilise deposu olduğu öne sürülen bu yapı ayrı yapılmış kare planlı bir yapıdır. Yapı iki aynı olmayan mekânlara bölünmüş. Soroçan bu yapının kilise deposu olduğunu tahmin etmektedir.

6. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gündeme gelen Büyük Giriş Liturji zamanı diakonlar buradan altın olduğu yere tören için kutsal eşyaları götürürlermiş. Burada kilise evrakları, kutsal buluntular, piskopos arşivi muhafaza edilir, odaların birinde mum kandiller saklanabilirdi.

Kaynaklar bu alanda martiriumun olduğu düşüncesini vermektedir. Vaşnar Bazilikası'nın martiriumu aynı plana sahiptir, farkı sadece bazilikadan ayrı olmasıdır. Lekvinadze bu yapıların benzerliğini not etmiş ve iki benzer martirium örneği daha göstermiş: Milet'te Asklepion Bazilika martiriumu (5-6. yüzyılların başları) ve Fasos'ta Agora Bazilika martiriumu (5. yüzyıl).²⁸ Son iki yapı bazilikanın kuzey duvarlarıyla yan yanadır. Yapının zemini altında iki mezarın bulunması buranın kilise deposu olduğunun karar verilmesine yeterli değildir, çünkü gömüler sadece martiriumlarda değil bazen vaftizhanelere de diakonlar tarafından yapılırdı. Uvarov Bazilikası'nın yanındaki yapının da böyle karmaşık bir amacı olabilirdi.

Fakirler Evi

Piskopos komplekslerinde nadir bulunan fakirler evi Uvarov Bazilikası'nın güney tarafında yer alırdı. Kerpiçle döşenmiş zemini, ocağı ve çöp atma yerleri bulunur. Bu alandaki buluntular içerisinde seramik kaplar da tespit edilmiştir.

²⁸Ibid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

Piskopos Evi

5. mahallenin güney köşesinde, kuyusu olan küçük bir avlunun kenarında birkaç oda tespit edimişti. Kiliseyle birleşen bu yapı piskopos konutu²⁹ olarak düşünülmektedir.

Yer Altı Mezarlığı Olan Katakomp

Bazilikanın güney tarafında şapel ya da apsisi olan küçük kiliseyle biten galeri yapılmıştır. Bu yapı çok katlı bir mezarlık veya katakomp işlevinde olmalıdır. Burada yapılan gömüler topluluk için büyük önem ve saygı taşırdı. Yapının zemini günümüze ulaşmayan mozaiklerle döşenmişti.

Yapının uzunluğu 11 m, eni- 6 m, apsisli mekânın hacmi- $5m^2$, yanındaki mekânın hacmi- $3,95 m^2$. Bu mekânlar bir biriyle eni 1,4 m olan geçitle birleşirdi.

Batı yanda yedi basamaklı kayaya oyulmuş yer altı mezarlığı yer alırdı. Mezarlık, duvarlarda nişlerin olmaması dışında Erken Ortaçağ Kherson yapılarına benzemektedir. Belki bu nişler yumuşak kaya yerlerinde yapılmışlar ve erozyon sırasında dağılmışlardı. Mezarlığın üzerindeki mekânda Kostyuşko-Valujiniç'e göre çapı 0,45 m olan bir delik 0,7 x 0,7 m olan kare levhayla örtülmüş; gömme törenlerinde kullanılabilirdi.

Güney nefin kapı girişinin eni 0,9 m'dir ve insanların rahatlıkla girmesini sağlardı. Bu ek yapıyla apsis arasında yan duvarlar kullanılarak küçük bir şapel oluşmuştu.

Bu mekânların işlevi konusunda kuşku duyulmaz, bunların Kherson piskoposluğunun mezar yerleri olduğu düşünülür.

Kuzey tarafta da kare planlı iki farklı küçük alana bölünen bir yapı daha inşa edildiği anlaşılmıştır.³⁰

Yakobson bu yapının "mozole" kalıntıları olduğunu düşünür.

1904 yılı kazı raporunda mekânların birinin yerinde mozaik zeminin altında bulunan Kherson tapınaklarının bordürlerini andıran sadece birkaç küçük parçası kalmış büyük kesme taştan yapılmış iki mezar işaretlenmiştir.

²⁹ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

³⁰ İbid.

Ek yapı doğrudan narteksle birleşmektedir, daha sonra ise bazilikanın yeniden yapılışında onun orta nefle aynı boyutta olması nedeniyle kısaltılması sonucunda kapı girişi molozla kapanmıştır.

Zavetskaya aynı örnekleri göz önüne alarak yapının martirium olabileceğini ileri sürmekte ve buranın şehir zenginlerinin, “ilk olanların” yani belli bir statüsü olan ya da katedralde gömülmeği hak edenlerin mezarları olduğunu düşünmektedir.³¹

Vaftizhane

Vaftizhane 1877 yılında Kherson manastırı tarafında yapılan kazılar sırasında bulunmuştur. 1901 yılında Kostyuşko-Valyujiniç tarafından incelenmiş ve 24 no.lu yapı olarak adlandırılmıştır.

Merkezi plan tipindeki yapılar Kherson’da yaygın değildir ve taşra tipi olarak görülür. Ancak Uvarov Bazilika Kompleksinin vaftizhanesi bu plan tipindedir. Bu yapı, merkezi plan tipinin özel örneğidir (Resim 2. 10).

Haçvari planlı yapı kubbe ile örtülüdür, doğuda dıştan beş köşeli içten yarım yuvarlak apsis yer alır, diğer apsisler üç dıştan köşelidir. Yapının üç apsisli olduğu kesin görünür (Resim 2. 10). Haçın kolları apsisle biter, batı tarafta apsis yerine girişi olan dikdörtgen mekân yer alır, ana kapının önünde küçük narteksi vardır.

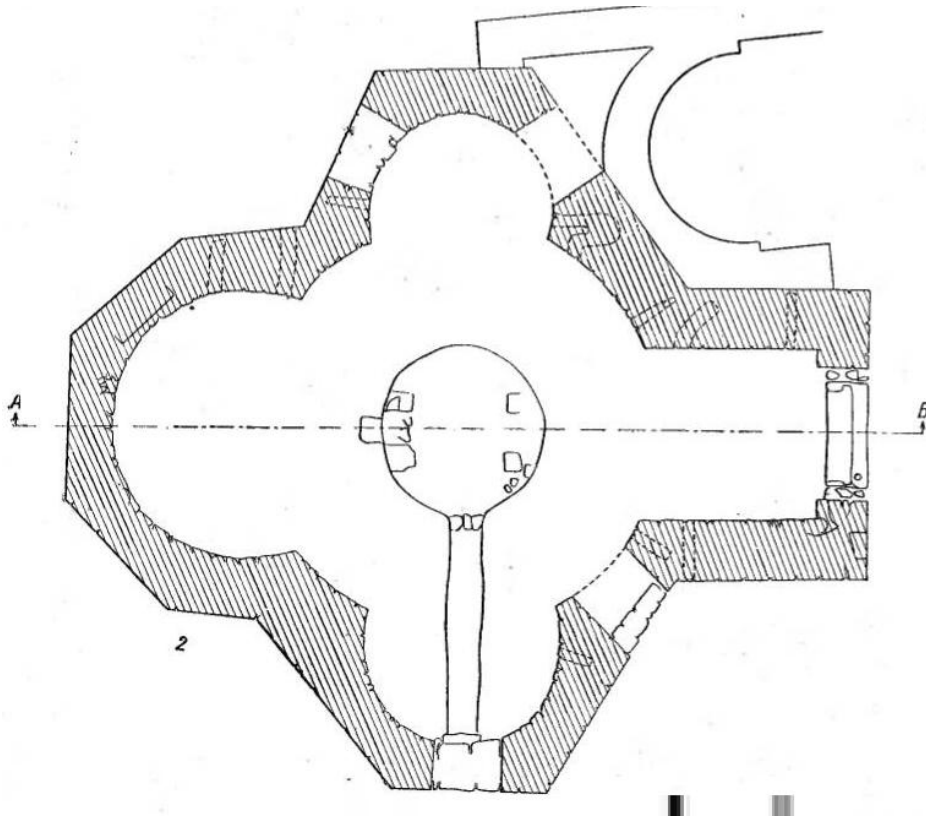
Bu yapı Kherson’da en büyük olanıdır. Çapı 2,85 m, derinliği 1 m.ye yakındır (elimizdeki derinlik 0,74 m). Doğu tarafta havuza inen (batı taraf yetişkinler içindir) yani rahibin elinde çocuk tutarak inmesini sağlayan üç mermer basamak burada çocukların da vaftiz edildiğinin gösterir. Havuzun dibinde mermerle kaplanmış haçvari oyuk vardır.

Vaftizhanede ön yüzde kesme taşlar kullanılmış ve dıştan devşirilen malzeme kullanılmıştır. Kapı ve pencere girişlerinde tuğla arkadlar yer almaktadır. İçerisi sıvanmış ve fresklerle bezenmişti. Yapının dış cephesi iç duvarları gibi mermerle kaplanmış, kemerler ise mozaiklerle bezenmişti. Vaftizhane çevredeki tüm yapılarla kapı aracılığıyla birleşirdi. Kapılardan biri galeriye ve büyük bazilikaya, ikincisi mozaik zeminli odaya, üçüncüsü kapalı avluya açılırdı. Avlu tarafındaki çıkışların biri “A” Bazilikası’na, diğeri vaftizhaneden önce yapılan ve üzeri haçvari örtüyle örtülen onun önündeki nartekse açılır.

³¹ İbid.

Yapının plan tipi 4-5. yüzyılları Bizans vaftizhanelerinden önemli derecede farklılık gösterdiği öne sürülür. Bizans vaftizhanelerinin Roma, kare mekânlı ve üzeri kubbeli yapılar olduğu, Kherson vaftizhanesinde ise üç kubbeli kompozisyon uygulanmıştır. Bu yapı Anadolu ve Suriye yapılarını hatırlatmaktadır; bu yapılarda da esas olan sekizgen masif dört taraftan küçük alanlarla çevrenmişti. Aslında Suriye ve Anadolu'daki bu yapılar da Roma kökenlidir sadece zaman içerisinde 4. yüzyılla 6. yüzyıl arasında değişikliğe uğramıştır.

Resim 2. 10: Uvarov Bazilika Kompleksi Vaftizhanesi

(6. yüzyıl, Yakobson'dan alıntı, 1959).

Kherson vaftizhanesinde bu değişiklik son aşamasında (6. yüzyıl) uygulanarak çok basit hal almış ve 1. yüzyıldan Yunan-Doğu mimarisinde yaygın olan üç kubbeli basit yapıya dönüşmüştür. Bu yapının aynısına ender rastlanmaktadır, fakat bu onun çok özel olduğunu göstermez sadece basit ve Bizans'ın doğusunda yaygın olan planı, sekizgen üzerinde merkezi kubbeli yapı olduğunu görmekteyiz. Kherson inşaat ustaları güzel

örneklerden esinlenerek aynı yapının taşra görünümlü başka çeşidini yapmağa çalışmışlar. Yapının tarihi 6 -7. yüzyılları başlarıdır.³²

Vaftizhanenin Avlusu ve Şadırvan

Avluda korkulukları düzgün şekilde olmayan iki mezarın izleriyle birlikte bir şadırvan yer alır. Şadırvan moloz taşından yapılmıştır, üzerinde 5 köşeli örtüsü vardır. İçerisinde mermerle kaplı olan kübik bir su hazinesi yer alırdı. Büyük olasılıkla böyle bir avlu gömme merasimlerinde kullanılırdı.

2. 1. 2. 2. Batı Bazilikası Manastırı

Batı Bazilikası Manastırı büyük bir dini merkezdi. Kherson yerleşme bölgesinin kuzey-batısında yer alan bu manastırın şehirde yaşayan insanların manevi yaşamında büyük rol oynadığını söylemek için birçok neden var. Yapı 6. yüzyıl sonlarında yapılmış ve 10. yüzyıla kadar ayakta kalmış ve bu süre içinde çok sayıda onarım geçirmiş. Manastırı oluşturan yapılar Batı Bazilika, kuzeydeki Vaftizhane yanındaki Haçvari Yapı ve Aziz Basileus Kilise Martirium'udur.

Manastırda ruhban sınıfının ve sade insanların gömü yeri olarak kullanılmak üzere inşa edilmiş yapılar bulunur. Bunlardan en çok ilgi çeken Batı Bazilika'nın kuzeyindeki mezarlık ve ona bitişik olarak yapılan Haçvari Yapı'dır.

Batı Bazilikası

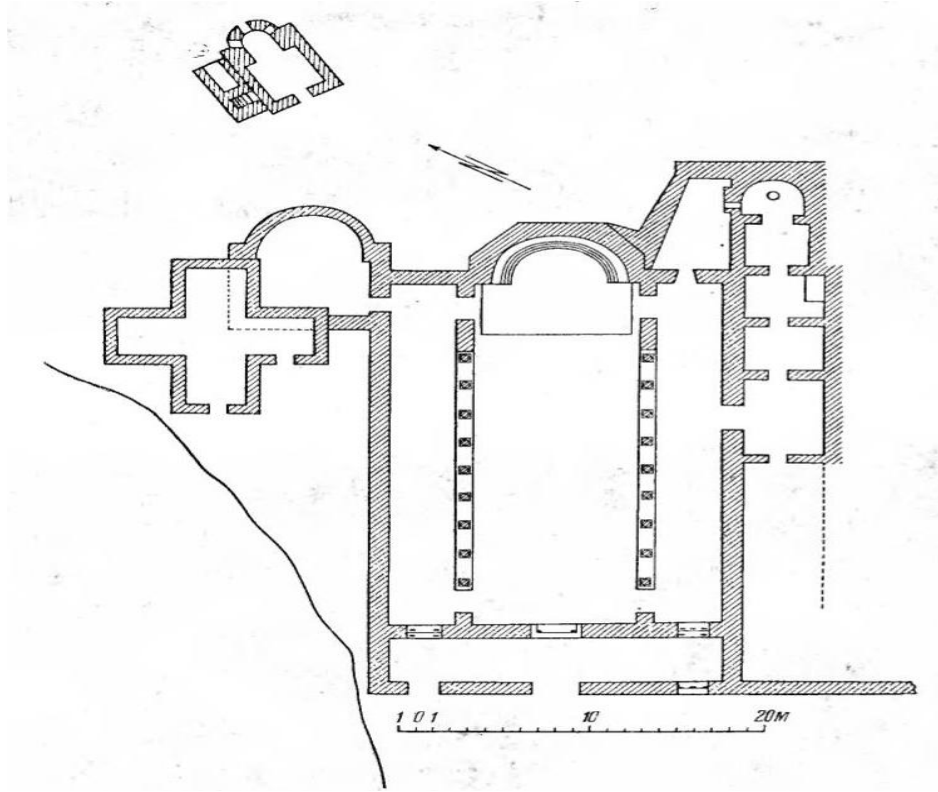
Yapı (Resim 2. 11), diğer bazilikalar gibi üç neflidir, sadece ebatları Uvarov Bazilikası'ndan daha küçüktür.

Haçvari Yapı

Bu yapı 1891, 1892, 1895, 1901 yıllarında burada kazı yapan Kostyuşko-Valyujiniç tarafından bulunmuş. 1960-1962 yıllarında Batı Bazilikası'nı inceleyen Surov'un haçvari tapınak hakkında notları var. Farklı zamanlarda yapı Ayilov, Yakobson, Barmin, Lositskiy, Romançuk, Belyayev, Zavadskaya, Soroçan'ın ilgisini çekmişti. Kompleksin yorumlaması yapılırken yapının tarihi ve plan tipi sorun yaratmış.

³² İbid, s. 211, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 11: Batı Bazilikası Planı

(İAK'tan'tan alıntı, 1902).

1901 yılında Kostyuško raporunda 1891 yılında bulunan haçvari yapının duvarlarının artık görünmediğini not eder.³³ Günümüze sadece haçın kuzey ve batı kollarının bir kısmı ulaşmıştır. Yapının plan tipi şimdiye kadar çok soru işareti yaratmaktadır. Batı Bazilika'nın Skubetov ve Surov tarafından yapılan çizimleri haçvari yapıyla bazı farklılıklar göstermektedir.³⁴ Birbirinden farklı planlar Surov'un yapıda yeniden araştırma yapmasına neden olmuştur. Araştırmacıya göre çalışmaların başlarında yapı ayakta değildir. Surov bir plan çıkarmıştır ancak Yakobson'a göre bu planda da hata payı vardı. Bu sorunla Lositskiy de karşılaşır ve planı yenilemek durumunda kalır. Skubetov'un gösterdiği haç kolları 4,9 x 4,9 m, Lositskiy tarafından kolun eni 3,75 m, uzunluğu - 4,5 m, duvar kalınlığı - 0,75 m olarak ölçülür. 2005 yılında Fomin ve Şevtsova'nın yaptığı ölçümlerde ise kuzey kolun ölçüleri 3,75 x 4,5 m olarak göstermektedir (Resim 2. 12).

³³ K. K.Kostyuško-Valyujşiç, "Otçot o Raskopkah v Khersonese v 1901 g.", *Arşiv NZKT*, Sayı: 10, s. 10-13.

³⁴ S. G Surov, "Otçot o Raskopkah Severo-Zapadnoy Çasti Khersonskogo Gorodişa v 1963 g.", *Arşiv NZKT*, Sayı: 1138, s. 159-182.

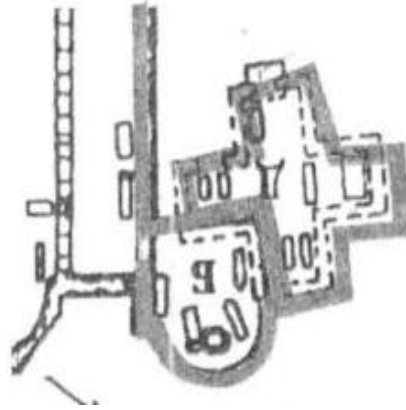
Harkov Üniversitesi tarafından yapılan çalışmalar yapı arazisinde çökmek üzere olan mezarlıkların korumasını sağlamıştır. Çalışmaların başlangıcında mezarlar kötü durumdadır, içleri çöple doludur. Bir mezarlığın tavanının 1/3'den çoğu çökmüş haldedir. Mezarları ortaya çıkarmak ve korumak için bir çalışma yapılır. Bu çalışma sırasında haçvari yapının duvar kalıntıları temizlenir. Tespit edilen duvar parçaları yeni bir plan elde edilmesine olanak sağlar. Sonuçta birden fazla tipe işaret eden planlar ortaya çıkarılır. Olasılığı az olan 1. plan tipi, haçvari yapının vaftizhaneye alakası olmadığını tahmin eder. Tüm araştırmacılar vaftizhaneye haçvari yapının ortak duvarları olduğunu söyler.

2. plan tipi haçvari mekânın vaftizhaneden önce yapıldığını tahmin eder. Bunun taraftarlarından biri Klenina'dır.³⁵ Kostyuško'nun yazılarında yapının tasvirinin olmadığına dayanarak araştırmacı yapının 4-5. yüzyıllarda, bazilikadan önce yapıldığını ve vaftizhanenin yapımından önce söküldüğünü iddia eder. Haçvari yapının çizimlerindeki hatalar bu iddiaların nedeni olmuştu. Skubetov'un planına göre vaftizhanenin duvarları Haçvari Yapı'nın batı ve güney kolları duvarlarını örter. Fakat 2005 yılında mevcut olan inşaat parçalarının planı 1901 yılında yapılan planla farklılık gösterir.

Haçvari Yapı'nın arazisi temizlenirken çok sayıda malzeme toplanmıştı. Buluntuların çoğu seramiktir (Resim 2. 13), bunları iki gruba ayırabiliriz: birincisi - 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başlarına aittir. Bu gruba ait kaplar dar boyunlu anforalardır. Bu grup buluntular haçın güney kol tarafında bulunmuştu. İkinci grup buluntuları yassı kulpu olan testiler ve anfora kırıntılarıdır (Resim 2. 13). Tarihleri 9. yüzyıl ikinci yarısıdır, bu buluntular haç kolunun kuzeyinde bulunmuştur ve burada kuzey duvarın içinde taşların arasında 6-7. yüzyıllara tarihli dar boyunlu anfora parçaları da bulunmuştur. Bu bilgilere dayanarak duvar örgüsünün 6. yüzyılın ikinci yarısından önceye ait olduğunu söyleyebiliriz.

³⁵ E. Y. Klenina, "Kronologiya Hristiyanskikh Pamyatnikov na Uçastke Zapadnoy Baziliki", *Kultoviyе Pamyatniki v Mirovoy Kulture*, 2004, s. 51-64.

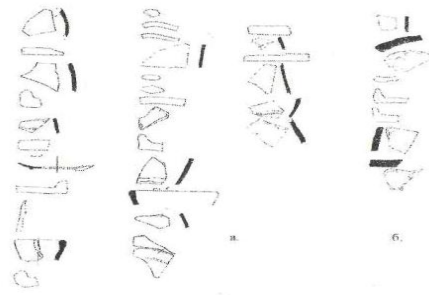
Resim 2. 12: Haçvari Yapı

Batı Bazilikası Yapıtı, (Adonyeva'dan alıntı, 2010).

Bir başka tipe de bakmakta yarar var, bu tip Haçvari Yapı şapel ve vaftizhanenin mevcut olan kalıntılarının planına. Bu plana bakarak ek yapının basit olmadığını görürüz ve bu ek yapının hazır komplekse eklendiği açıktır. Yapı vaftizhanenin iki bitişik duvarını kullanır ve bu haçın güney kolunun eğilmesine neden olmuştur, mezarlığa giriş ise ek yapının batısını sınırlamaktadır. Bundan dolayı haçvari yapının kuzey tarafı güney tarafına göre sapma gösterir. Görünüşte çok göze çarpmamakta. Sonuçta ebatlar şöyledir: kuzey - 3,75 x 4,5 x 3,75 m; doğu - 3,75 x 3,3 x 6 m; güney - 4,5 x 2,6 x 4 m; batı -3,5 x 4 x 3,75 m (Resim 2. 12).

Resim 2. 13: Seramik Parçaları

(Fomin, Şevtsova'dan alıntı, 2010)

Duvarları esas eksenden sapan haçvari martirium örnekleri arasında kuzey Suriye’de yerleşen Simeon Stilit Martirium’u da yer alır.³⁶

Yapının içerisinde zeminin altında taş levhalardan yapılmış içinde Ortaçağ’a ait bronz bilezikler, bronz küpeler olan yedi mezar bulunmuştu. Bu buluntular gömülenlerin rahip olmadığını gösterir, mezarlar, zenginlere, yapıya para yardımında bulunan ve buraya gömülmeyi hak edenlere ait olabilir. Haçvari Yapı Roma Dönemi’ne ait mezarlığın üzerine yapılmıştı, bu yapı 6. yüzyılda şehrin duvarlarının yer değişimi sonucunda şehrin içerisinde yer almağa başlamıştı. Koruma amaçla yapılan işler sırasında önce kimse tarafından yapılmamış ölçümler ve resimler yapılmıştı.

Roma Dönemi’ne ait olan Kherson mezarlığı son dönemlerde Hıristiyanlar tarafından kendi mezarlığı olarak kullanılmaya başlanılmıştı. Büyük olasılıkla ilk başta duvarlarda üç niş gibi yer vardı, daha sonra Hıristiyan mezarlığına dönüştükten sonra iki katlı üç niş daha yapılmış. Araştırmacılar sekizinci en küçük nişin şu an erozyon nedeniyle tamamen dağıldığını söylüyor.

1892 yılında mezarlık Kostyuşko tarafından incelenmiştir. Onun tespitlerine göre, “Burada Hıristiyanlık döneminde mezarlığa dönüştürülen bir katakomp (galerili kripta) bulunur. Yan nişler kemiklerle doldurulup kerpiçe örülmüştür ve yerde dağınık halde çok sayıda kemik bulunmaktadır. Buraya iniş üzerinde bir oda kapısına geçidi olan yer molozla kapatılmıştır. Bu kapı, zemini taş levhalarla kaplı ve yedi iç mezarlığı olan haçvari büyük bir binaya açılır”.³⁷ Aynalov mezarlığı tasvir ederken sütundan söz eder, fakat Aynalov’un söylediği sütun ortada yoktur ve hatta tavanda izleri bile yok ancak sütun yontulmuş taşlardan yapılmış ve çökmüş olabilir. Mezarlığın duvarları ve tavanı küfle kaplıdır, tavanı düzdür ve erozyondan dolayı çatlamıştır. Ne tavanda ne de duvarlarda sıva izi görülmemiştir.

Belki büyük nişler din adamlarının gömülmesi için kullanılmış ve sonra üzeri örtülmüştü. Küçük nişler kemikler için kullanılmış olabilir, bunların üzerlerini kapatan levhalardan bir iz bulunmamıştır.

³⁶ İbid, M. V Fomin; A. A Şevtsova.

³⁷ K. K.Kostyuşko-Valyujiniç, “Otçot o Raskopkah v Khersonese v 1892 g.” *Arşiv NZKT*, Sıra: 2, 9, s. 10-13.

Aziz Basileus Kilisesi – Martirium’u

Kherson’un Erken Hıristiyan Dönemi’ne ait bir başka yapısı da Batı Bazilika’ya ait 12 no.lu martiriumdur. Bu yapı küçük bir kiliseden ibarettir (6,4 - 4,6 m.), yaklaşık olarak kare planlıdır, sonradan apsis eklenmiştir. Zemini mozaiklerle bezenmiş, küçük yuvarlak apsisi, büyük olasılıkla kerpiç kemerliymiş. Yapının apsis duvar örgüsü apsisin sonradan örüldüğünü göstermektedir.³⁸ Yapılan araştırmalar, yapının inşa zamanı ustaların yerin altında kripta olduğunu bildiklerini ve buna göre davrandıklarını göstermektedir. Kripta 1901 yılında bulunmuştur. Kripta Surov tarafından yayınlanmıştır ancak o kazıları yapmamış.³⁹

Şu an yapının, Kherson’da eziyetle ölmeyi kabul eden Piskopos Aziz Baselius’un mezar yerinin olduğu kesinleşmektedir. 6. yüzyılda bu alanda martirium yapılmış ve hemen ardından küçük kiliseye dönüştürülmüş.⁴⁰

Buna göre, 4. yüzyılın sonları 6. yüzyılda şehirde iki kilise vardı: “1935 yılı Bazilikası”nın yerinde olan erken kilise ve Doğu Bazilika kompleksinin yerinde olan kilise. Bunların dışında şehir kenarında Tanrı Anası Deva Mariya Blahernitissa Kilisesi yerinde olan Erken Kilise ve liturji için düzenlenmiş şehir dışında yerleşen 1912’de ortaya çıkarılan küçük Kilise-Kripta ve sonradan Batı Bazilika Manastırı kompleksine dâhil olan Aziz Basileus Martiriumu’dur.

2. 1. 2. 3. Doğu Bazilikası Kompleksi

Batı Bazilikası’nın karşı tarafında şehrin üçüncü benzer dini yapısı yer alır (Resim 2. 14). Bu yapı Doğu Bazilikası veya Bazilika № 36 yapısıdır. Daha geç dönemlerde bazilikaya küçük bir kilise eklenmiş.

Daha önceki yapılar gibi bu yapının konumundan dolayı Kherson’un önemli dini yapılarından olduğunu söylemek mümkündür. Yapı 1876-1878 yıllarında bulunmuş, 1908 yılında Leper, 1975-76 yıllarında Zolotaryov tarafından incelenmiştir.⁴¹ 1876 yılından

³⁸ D. V. Aynalov, *Razvalini Khramov*, Tovarişestvo Tipografii A. İ. Mamontova, 1. Basım, Moskova. 1905, s. 42.

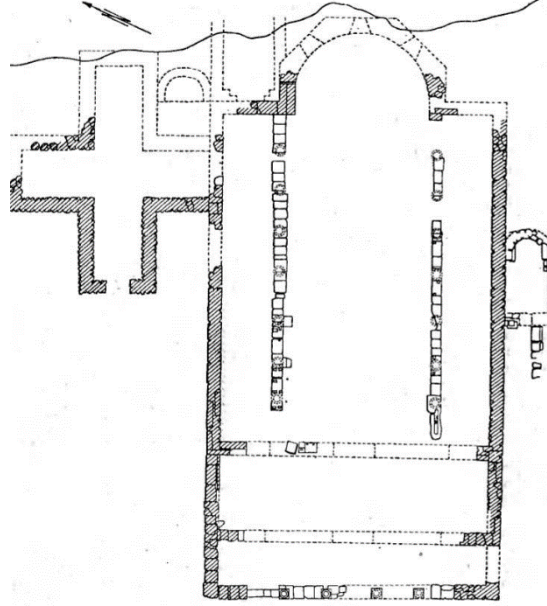
³⁹ K. K. Kostyuško-Valyujiniç i dr., “Otçot O Raskopkah V Khersonese v 1901 g.”, *NZKT*, Sayı: 10, s. 10-13.

⁴⁰ İbid., M. V Fomin; A. A Şevtsova.

⁴¹ M. İ. Zolotaryov, “Otçot O Raskopkah v Severo-Vostoçnom Rayone Khersonesa v 1976 g.”, *Arşiv NZKT*, Sayı: 1836.

sonra kazılar aralıklarla devam etmiş; bu kazılar zamanı yapının doğu kısmı: altarı ve apsisi denize dökülmüş.

Resim 2. 14: Doğu Bazilikası Planı

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 1. 3. Kiliseler

Kherson arazisinde bulunan kiliseler şunlardı: kuzey sahilde yerleşen 1935 yılında kazılan “1935 yılı Bazilikası” (Resim 2. 15), Kuzey Bazilikası (Resim 2. 16), şehrin batısında yerleşen 15 no.lu Bazilika (Resim 2. 17), 1932 yılında kazılan bazilika (Resim 2. 18) ve Kruze Bazilikası (Resim 2. 20).

2. 1. 3. 1. “1935 yılı Bazilikası”

“1935 yılı Bazilikası”nın öncüsü Erken Tapınaktır (Resim 2. 14). Orta mekânı neflere ayrılmamıştır.⁴² Yapının, içeriden yuvarlak dışarıdan 5 cepheli apsisi vardı. Kherson mimari yapılarına özgü olmayan duvarların sadece alt kısmı moloz taş ile örülmüştür. Kireç harcı yerine çamur malzeme kullanılmıştır ve bu araştırmacı tarafından Kherson'a yabancı bir uygulama olarak tanımlanır.

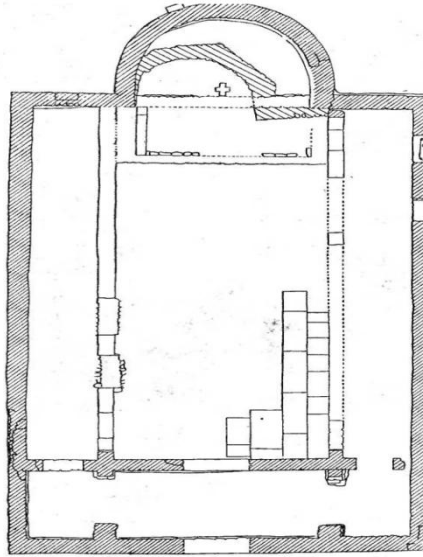
⁴² S. B Soroçan, V. M Zubar i dr., *Khersones-Kherson-Korsun*, Stilos, Kiev 2003, s.151.

Bu yapıım tekniğinin muhtemelen Anadolu kökenli olduğu düşünülür. Kilisenin zemini küçük taşlarla döşelidir, kullanılan harç pembe tuğla ve seramik kırıklıdır. Zemin döşemesinde yer yer geometrik motifli mozaik vardır. Duvarlar sıvalıdır ve freskolarla bezenmiştir. En üstte zengin görünümlü kabartmalı alçıdan yapılmış korniş yer alırdı. Daha geç dönemlerde bu kilisenin yerine başka bir bazilika inşa edilirken bu kilisenin duvarları tamamen sökülüştür. Belov ilk kilisenin 5. yüzyıl yapısı olduğunu söyler.⁴³

Yapının işlevi konusunda farklı görüşler vardır: 1935 yılında bazilika kazısının başkanı Belov 5. yüzyıla kadar bu arazide Geç Roma Dönemi'ne ait zemini pembe tuğla ve seramik kırıklarıyla kaplı olan bir yapının olduğunu ve daha sonra Erken Bazilika, 6-7. yüzyıllarda ise Geç Bazilika yapıldığını söyler.⁴⁴ Yakobson, arkeologların bir mezar yapısıyla karşılaştığını düşünür.⁴⁵ En son 1994-1998 arası Zolotaryov'la Amerikan arkeologları tarafından yapılan araştırmalar yapının erken Hıristiyan ibadetleriyle hiçbir alakası olmadığını sinagog olabileceğini söyler.⁴⁶

Soroçan ve Romançuk tarafından bu yorum kabul görmez.⁴⁷

Resim 2. 15:“1935 y. Bazilikası” Planı

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

⁴³ G. D. Belov, “Severnıy Pribrejnyy Rayon Khersonesa” *MIA*, Sayı: 34, 1953, s. 26.

⁴⁴ G. D. Belov, “Otçot o Raskopkah Khersonesa za 1935-36 gg.”, *Krımgoşizdat*, 1938, s. 80-82, 93

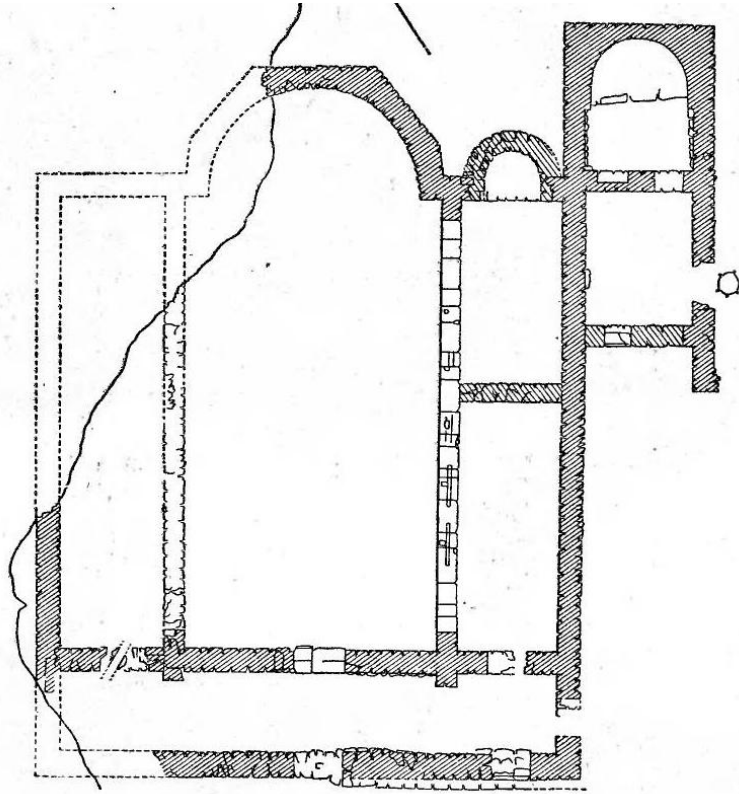
⁴⁵ İbid, s. 177-182, A. L. Yakobson, 1959.

⁴⁶ İ. A. Zavadskaya, “Problemi Stratigrafii Kronologii Arxitekturnogo Kompleksa ”Bazilika 1935” v Khersonese”, *MAİET*, 5. Basım, 1996, s. 94-113.

⁴⁷ A. İ. Romançuk, *İssledovaniye Khersonesa-Khersona: Raskopki, Gipotezi, Problemi. Vizantiyskiy Gorod*, İzdatelstvo Uralskogo Universiteta, Cilt: 2, Yekateringburg 2007, s. 258-264.

Erken Kilisenin duvarları fresko tekniğinde resimlerle bezenmiş (tavus kuşu, sülün, çelenkler, dikey hatlı sütunlar) ve zemin mozaiklerle (asma üzüm dalları, geometrik figürler) süslenmiştir. Benzer örnekler Kherson erken Hıristiyan mezar yerlerinde ve Hıristiyan yapılarında görülmektedir.⁴⁸ Hem Yakobson hem de Dombrovskiy yapının bezemesinde Hıristiyan motiflerinin kullanıldığını söyler. Yakobson tarafından mozole olarak kabul edilen Geç Roma Dönemi'ne ait pembe tuğla ve seramik kırıntısı karışımı zeminli yapı olasılıkla şehirde yapılan en erken Hıristiyan kilisesi idi ve 5. yüzyılda “1935 yılı Bazilikası”nın öncüsü olan Erken Bazilika'ya dönüşmüştür.

Resim 2. 16: Kuzey Bazilikası Planı

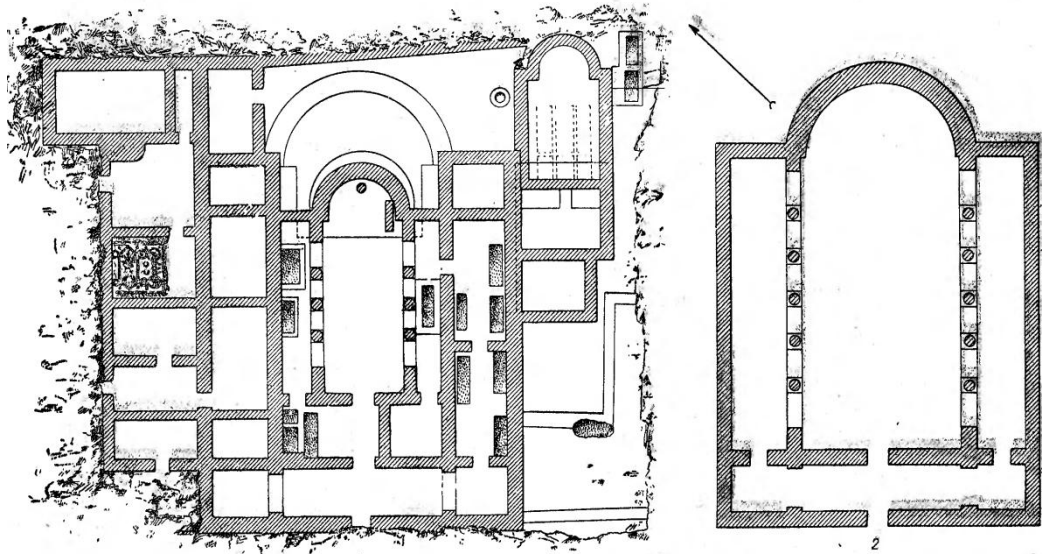
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

⁴⁸ A. L. Yakobson, “K İzüçeniyyu Fresok iz Yujnogo Nefa Baziliki 1935 g. v Khersonese”, *SA*, Sayı: 2, 1978, s. 96-100.

2. 1. 3. 2. Aziz Piskopos Petrus Kilisesi

Kaynakta adı geçen başka bir yapı Piskopos Aziz Petrus Kilisesi'dir. Piskopos Aziz Kapiton tarafından yıkılmış pagan tapınağı olan Deva-Parfenos'un yerine yapılmıştır. Soroçan'a göre bu tapınak daha geç döneme ait olan Doğu Bazilika kompleksinin arazisinde yerleşip, bazilikanın inşası sırasında sökülüştür.⁴⁹ Erken döneme ait olan bu kilisenin iç malzemelerinden birinin bir tarafında haç diğer tarafında Tiber gölünde boğulmak üzere olan havari Petrus'u kurtaran İsa resmi, iki mermer levha parçası bulunmuş.⁵⁰

Resim 2. 17: Bazilika No 15

Plan, 2-Bertye-Delagard Rekonstruksiyonu, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Bazilika No 15 şehrin güney-batısında yer almaktadır (Resim 2. 17). Yapı Bertye-Delagard tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş. Bertye-Delagard bu yapıda tribünlerin olduğunu söyler, bu iddiayı bulunan küçük ion sütun başlıkları kanıtlamaktadır.⁵¹

Yapı 8-9. yüzyılda tamamen yıkılmış, 10. yüzyılda ise onun yerine kendi malzemelerinden orta nefin içerisine yerleşen küçük kilise yapılmış, bundan dolayı

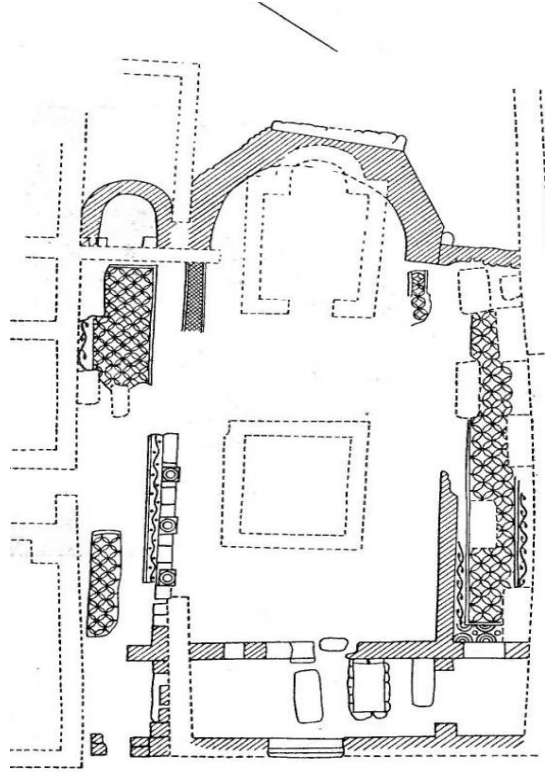
⁴⁹ S. B. Soroçan, *Vizantiyskiy Kherson...*, s. 761-787.

⁵⁰ İbid, s.879, S. B. Soroçan.

⁵¹ İbid, s. 172, A. L. Yakobson, 1959.

kilisenin adı “Bazilika içinde Bazilika” olmuş. Bu küçük bazilikanın dar narteksi, üç nefli vardır, her nef beş sütunla desteklenmektedir.

Resim 2. 18: 1932 yılı Bazilikası Planı

(Veyrman'dan alıntı, 1932).

2. 1. 3. 3. Tek Nefli Kilise

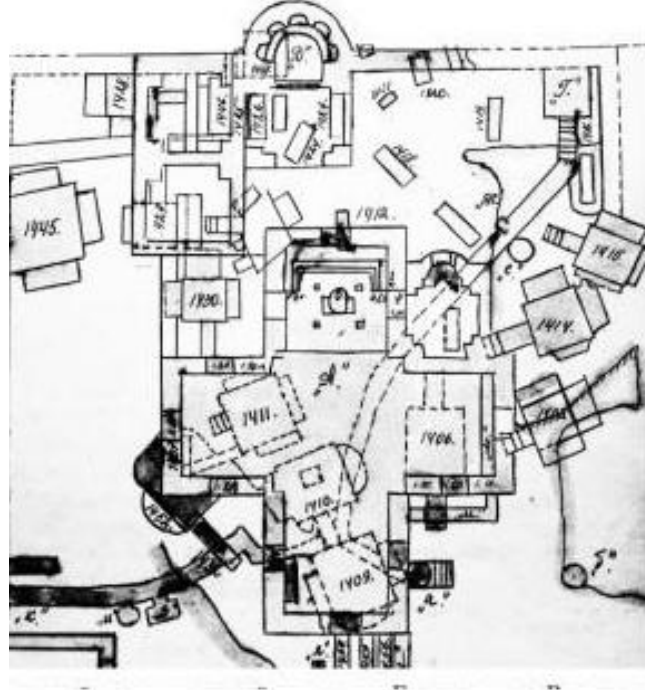
Erken döneme ait bir başka yapı Tanrı Anası Blahernitissa Manastırı'nın öncüsü olan Karantin mezarlığında yapılan küçük Tek Nefli Kilise'dir. Yapının iki inşa devri olmuş, araştırmalar sırasında zeminin altında Büyük Theodosius parası bulunmuştur. Yapının altında çok sayıda mezar tespit edilir ve bu mezarların incelenmesi yapının 5. yüzyıl ortalarından önce yapılmadığını gösterir.⁵² Çok sayıda fresko parçası, mermerle döşenmiş zemin, kilisenin şehrin dini yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.⁵³

⁵² İ. A. Zavadskaya, *Hristianizatsiya Rahhevizantiyskogo...*, s. 354.

⁵³ O. İ. Dombrovskiy, “Arhitekturno-Arkheologičeskoye İssledodvaniye Zagorodnogo Krestoobraznogo Khrama Khersonesa”, *MAİET*, 3. Basım, 1993, s. 305.

Daha sonraları üzerine Tanrı Anası Blahernitissa Manastırı yapılmıştır (Resim 2. 19).⁵⁴ Kilise yerli bir azizenin anıtı da olabilir.

Resim 2. 19: Şehir Dışındaki Blahernitissa Manastırı

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 1. 3. 4. Kruze Bazilikası (7 No.lu)

7 no.lu Bazilika 1827 yılında Kruze tarafından bulunmuştur. Yapıda kazılara başlanmış ancak çalışmalar bitirilememiştir. Araştırmaya 1891 yılında Kostyuşko-Valyujiniç devam eder. Bazilika 1997 yılında doktor Pilenger'in başkanlığında Ukrayna-Avusturya araştırma grubu tarafından kazılmaya başlanmıştır. Kazılar halen devam etmektedir.

Yapının inşa tarihini belirlemek için yeterince bilgi toplanmıştır. Yakobson yapının sadece üç apsisli olduğundan dolayı onun yapım tarihini 5. yüzyıldan geç olmadığını söyler. Fakat böyle bir karar için verilen bilgi yeterli değil. Kruze Bazilikası'nın Erken Ortaçağ Dönemi'ne ait olduğu duvar örgü sisteminden öğrenilir: duvar araları molozla doldurulmuş büyük ve orta boylu yontulmuş kireçtaşı bloklarından örülmüştür.

⁵⁴ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

Yakobson'un not ettiği gibi 7 no.lu Bazilika'nın duvar örgü sistemi Kuzey Bazilikası, Batı Bazilika ve Kherson'un başka bazilikalarının duvar örgü sistemlerine çok benzemektedir. Belki de bu yapıların kronolojik yakınlığını gösterir.⁵⁵

Üç apsisi, plan tipi kareye yakın dikdörtgendir, üç nefli bazilikanın nef tipinden ayrımlarında üçer sütun kullanıldığı anlaşılır. Narteks bölümü çok dar olan yapının bema bölümü üç yapraklı yonca plan tipindedir. (Resim 2. 20) Orta nefin sonu içerisinde syntonon olan apsisle bitiyor, büyük apsisin her yanında küçük apsis yerleşmekte, üzerleri yarım kubbeye örtülü bu küçük apsislerin eksenleri büyük apsisin eksenine dik olması ilgi çekicidir (yan nefler duvarla bitmektedirler).⁵⁶

Kherson topraklarında bu tip apsis yapımı sadece bu yapıda ve Uvarov Bazilika vaftizhanesinde de rastlanmaktadır; genelde bu tip apsis yapımı Yakın Doğu ülkeleri Suriye, Mezopotamya, Mısır'da rastlanır ve 5. yüzyıla tarihlendirilir.

Kruze Bazilikası'nın başka özelliklerinden biri de oranlarının çok kısaltılmasıdır, bunun sonucunda naosun eni uzunluğunu aşar. Bu özellik genelde tonozlu bazilikalara özgüdür. Buna örnek içerisi sadece üç çift destekle bölünen Sepiyet Bazilikası'dır (Batı Gürcistan, 6. yüzyılın ilk yarısı).

Neflerin üçünün de zemini mermerle döşenmişti. Yapının üzerini örten tümseklerin içinde çok sayıda mermer parçaları bulunmuştur. Kazılarda büyük olasılıkla apsisin kemerlerini kaplayan duvar resimlerine ait 200 cam mozaik parçası ele geçmiştir.

Diğer Kherson bazilikaları gibi Kruze Bazilikası'nda da son yıllarda önemli değişiklikler yapılmıştır. Orta apsis duvarını ve yapının kuzey batısını dışarıdan duvarla örmüşler. Yapının içerisinde sütunların yerine moloz taştan duvar yapmışlar, bu işlerden sonra kuzey ve orta neflerde gömüler yapılmıştır. Kayalar üzerinde oyulan ve tek sıra dizilen sekiz dikdörtgen mezardan oluşan kripta büyük olasılıkla erken dönem (5-7. yüzyıllar) aittir, diğer mezarlar (nartekste 17, narteksin dışında üç mezar bulunmuş) nişlerdekiyle birlikte dışarıda da çok katlı gömü ile aynı dönemden olmalıdır.

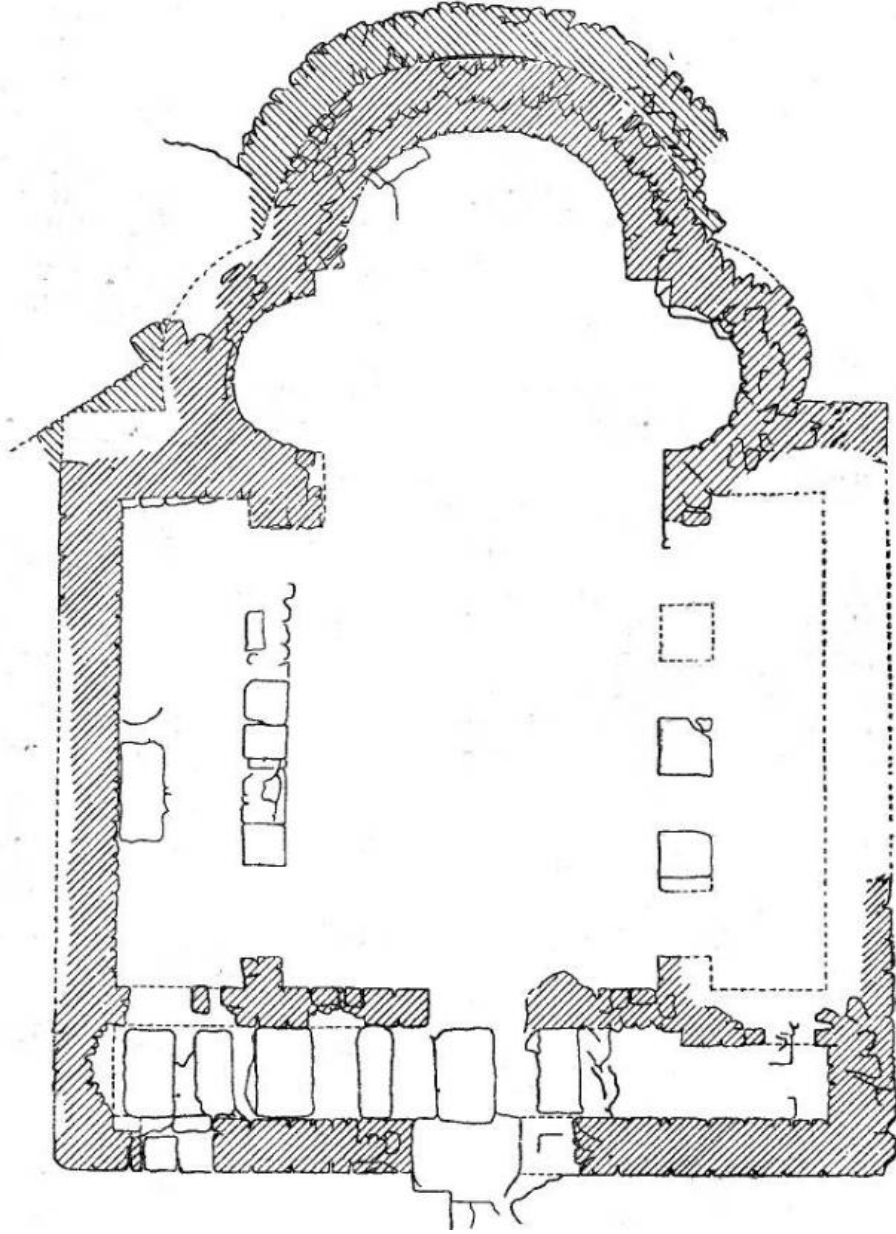
1998 yılında bulunan 20 no.lu mezarın yapım tarihi en erken 9-10. yüzyıllar olarak belirlenir. Arkosolium tipi bir mezardır. Mezarın üzeri kiremitle kaplanmıştır ve kemer içerisinde fresko tekniğinde bir duvar resmi yer alır. Bu resim 11-13. yüzyıllara tarihlenir.

⁵⁵ İbid.

⁵⁶ İbid, s. 188, A. L. Yakobson, 1959.

Mezar buluntuları 9-10 yüzyıllara tarihlenen bronz düğmeler ve bilezikler, cam bilezik ve mermer eşyalardır.

Resim 2. 20: Kruze Bazilikası

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Burada narteksin ikili bir rolü vardır - genel amaç dışında “ad sanctos” olarak gömülmek isteyen ayrıcalıklı insanların mezar yeri.

2. 1. 4- Haçvari Mezar Yapıları (5- 6. yüzyıl)

Erken Ortaçağ Kherson bazilikalarının incelenmesi onların genelde Anadolu kökenli olduğunu gösterir. Dini yapıların içinde bulunan başka grup yapıların incelenmesi de aynı sonucu vermektedir. Bu yapılar haçvari yapılardır. Kherson'da beş tane bulunmaktadır, bunlardan ikisi Batı ve Doğu Bazilika dini yapılarının içerisinde yer almakta ve mezar yapısıdır. Diğer üç yapı ise dini komplekslerin dışında tek başına bulunur.

2. 1. 4. 1. Haçvari Yapı (27 No. lu)

Kherson haçvari yapılarının esas özelliklerinden biri haç formunda olması ve haçın doğu ucunun kuzey ve güneyinde ek yapıların yer almasıdır, ayrıca güneydeki ek yapı kubbeye örtülü, kuzeydeki dikdörtgen şeklindedir; haçın doğu ucunda syntononu olan apsis yer almaktadır. Duvar örgüsü kabayapı büyük taşlardan yapılmış, burada tuğlanın da kullanıldığını anlamak zordur.

Yapı 1927 yılında Kruze tarafından kazılmış, şehrin akropol merkezinde yer almaktadır,⁵⁷ söylentilere göre prens Vladimir burada vaftiz olmuş; daha sonraları yapının üzerine manastır yapılmıştır. 1860 yılında buraya Vladimir Katedrali yapıldı (Resim 2. 21).

2. 1. 4. 2. Haçvari Yapı (19 No. lu)

19 no.lu diğer yapı hem planı ve ebatları hem duvar örgü tekniğiyle 27 no.lu yapının tamamen aynıdır. Şehrin merkezinde yer almakta, 1887 yılında bulunmuştur (Resim 2. 22). Apsisin önünde dört basamaklı syntonon yer alır ve üç ek yapısı mevcuttur: güneyde dikdörtgen, kuzeyde küçük apsisi olan ve üzeri kabartma bezemeli yüksek, taştan oyulmuş su deposu (Resim 2. 23) ve güney-batı ek mekân yer almaktadır.

Yapı iyi korunmuştur, bazı yerlerde duvar yüksekliği 4 m ulaşır (Resim 2. 24), diğer Erken Ortaçağ yapılarından farklı olarak duvar örgüsünde tuğla hiç kullanılmamıştır.

Valyujiniç ve Aynalov'a göre yapının üzeri kubbeye örtülüdür.⁵⁸ 10. yüzyılda yapı yangın sonucunda yıkılır ve sonradan büyük değişikliğe uğrayarak tamamen mezarlığa çevrilir. Yapının tarihlenmesi altının altında bulunan küçük gümüş sarkofaga göre yapılır.

⁵⁷ D. V. Aynalov, *Razvalini Khramov...*, s. 46-69.

⁵⁸ "19 No.lu Haçvari Yapı", *OAK*, 1807, s. 98.

Su deposunun dibinde İsa, Meryem Ana ve Aziz resimleri olan oyma kolye dışında Jüstinianus ismini içeren iki mühür bulunmuştur.

Bu iki yapının da planı ve ebatları, duvar örgü tekniği çok benzer olmasından dolayı bunların ikisini de Jüstinianüs dönemine tarihlendirmek mümkündür.⁵⁹

Resim 2. 21: Vladimir Katedrali (1860)

“Tavrika Khesones’i”. <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>> (10. 04.2015).

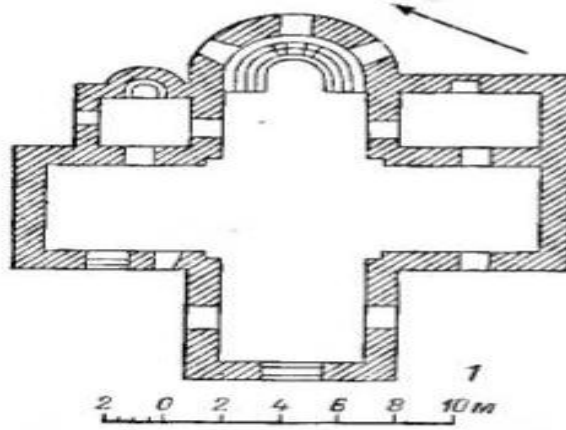
Haçvari yapılardan üçüncüsü 1902 yılında şehir dışında bulunmuştur. Yapı 27 no.lu ve 19 no.lu yapıları tekrareder (Resim 2. 24). Farklı olarak burada haçın doğu kolu dikdörtgendir.

⁵⁹ N. Belyayev, *Oçerki po Vizantiyskoy Arkeolgi. Hersonesskaya Moşehranitelnitsa*, Seminarium Kondakovianum, Cilt: 3, Praga 1929, s. 125-129.

Duvar örgüsünde tuğla kullanılmıştır. Orta bölüm kubbe, haç kolları tonozla örtülüdür. Duvarlarda fresko bulunduğu ve zemini mozaikle döşendiği anlaşılır.⁶⁰

Bulunan sikkeler Jüstinianüs Dönemi'ni göstermektedir; 10. yüzyılda yapı mezarlığa çevrilmiş.

Resim 2. 22: Haçvari Yapı (19 No.lu)

1-plan (OAK'tan alıntı, 1897); 2- Güney-Batı Tarafı, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

⁶⁰ N. Belyayev, *Oçerki po Vizantiyskoy Arkeolgii. Khersonesskaya...*, s. 37-39.

Resim 2. 23: Haçvari Yapı (19 No.lu) Su Deposu

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Haç formundaki mezar yapıları Kherson'a özgü değildir, bu plan tipi Anadolu'da 5. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde de görülür. Özellikle Kapadokya, Likya, Kilikya çevresinde örnekleri görülür. Erken uygulamaları ise Binbir Kilise yapı topluluğunda görülür.⁶¹

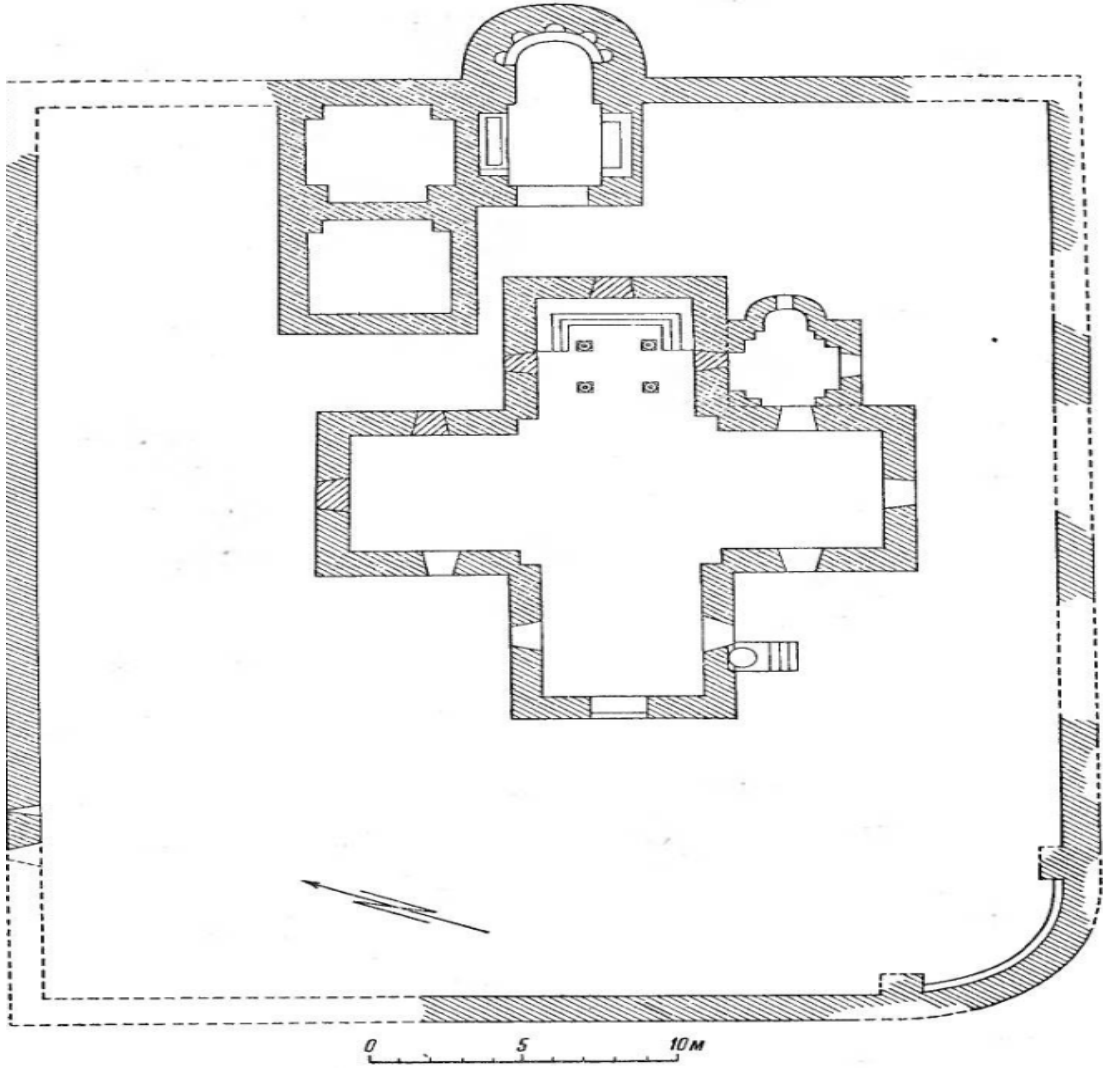
Ermenistan ve Gürcistan'da küçük haçvari yapılar sıklıkla görülmekte ve 7. yüzyıl sonu kaybolmaktadırlar.

Konstantinopolis mimarisinde bir haçvari mezar yapısı tanınmaktadır, bu yapı Kutsal Havariler yapısının (536-546) kuzey-doğusunun ek yapısıdır. 7. yüzyıldan sonra başkentte en önemli haçvari yapı Petrus ve Markus Kilisesi (Atik Mustafa Paşa Camii) sayılmaktadır.

⁶¹ İbid, s. 204, A. L. Yakobson, , 1959.

Böylece Kherson haçvari yapılarının Anadolu kökenli olduğunun kuşku uyandırmadığını görmekteyiz.⁶²

Resim 2. 24: Şehir Dışındaki Haçvari Yapı Planı

(İAK'tan alıntı, 1904).

2. 1. 5. Kapalı Yunan Haçı Tipi'ndeki Kiliseler (9-10. yüzyıl)

7. yüzyılın başlarında Kherson uzun süren çöküş dönemine girer. Hazar işgali Kherson'un tarım kaynağı sayılan Tavrika'nın güney-batı tarım alanlarını berbat eder, bu bölgenin Kherson'la ilişkileri tamamen kesilir. Diğer taraftan Kherson için hayati önem

⁶² İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

taşıyan Anadolu'yla ticari ve ekonomik ilişkileri de kesilir. Tüm bu olaylar Kherson'un fakirleşmesine ve çökmesine neden olur.

Bu olaylardan dolayı 7-9. yüzyıllara ait yapıların sayısı oldukça azdır; aslında Kherson arazisi tam kazılmamış, kazılan alan Kherson arazisinin 1/3 teşkil etmektedir, ancak o dönemlere ait yeni yapıların ortaya çıkması Kherson ekonomisindeki çöküş nedeniyle mümkün görünmemektedir.⁶³ Tavrika'nın diğer Hazar işgaline maruz kalmayan güney ve doğu bölgelerinde ise bu dönemde yapı faaliyetleri devam etmekteydi. 8. yüzyılda büyük ticaret merkezi olan Parteniti'da Havariler Manastırı restore edilir, Bospor'da da Vaftizci Yahya Kilisesi yapılır. Tavrika'nın güney ve doğusunda üç nefli bazilika inşası devam etmektedir. Hatta 10. yüzyılda burada eski bazilikalar restore edilir, 9-10. yüzyılda çok az sayıda yeni yapılar Kapalı Yunan Haçı Tipi'ndedir.

7. yüzyıldan sonra Kherson'da bazilika plan tipinde kilise inşa edilmez; 9-10. yüzyıllarda burada yapılan anıtsal yapılar Kapalı Yunan Haçı Tipi'ndedir. Bölgeler arasında böyle bir fark Bizans'tan kaynaklanırdı. Bu dönemde Bizans yine de Rus devletinin artan tehdidine karşı hâkimiyetini Kherson'da kuvvetlendirir. 9-10. yüzyıllarda Bizans'ın mimarisindeki değişiklik Kherson mimarisine de yansır.

Bizans'taki bu mimari değişiklikler feodalizmin ortaya çıkışı, manastır topraklarının büyümesi mimarinin hizmet ettiği Hıristiyan kültürünün ideolojisinin de değişmesine yol açar. Artık herkese açık olan bazilikalar önemini yitirmeğe başlar, gelişmiş feodal ve kapalı manastır toplumuna bazilikalar gibi geniş olmayan yeni mimari yapılar gerekmektedir. Bu yeni yapılar çok büyük olmayan sosyal ilişkileri aynı olan insanlara göreydi.

9. yüzyıl mimarisi özellikle 10. ve daha sonraki yüzyılın ilk başta manastır mimarisi dört desteği olan Kapalı Yunan Haçı Tipi'nde yapılar geliştirdi. Bu tip yapılar ilk önce Yunan-Doğu mimarisinde ilk başta Anadolu, Yunanistan ve Bulgaristan'da egemen olur. Bu yapılarda ayrıca buralarda Kapalı Yunan Haçı Planı'nın "basit" olarak adlandırılan tipi görülür. Bu tipte altar apsisin sadece doğu kısmında yer alır. Konstantinopolis yapılarında ise yaygın olan doğu haç kolunun altarın kapsadığı alandan dolayı uzatılmış olan "karmaşık" tipidir.⁶⁴

⁶³ İbid, s. 213, A. L. Yakobson, 1959.

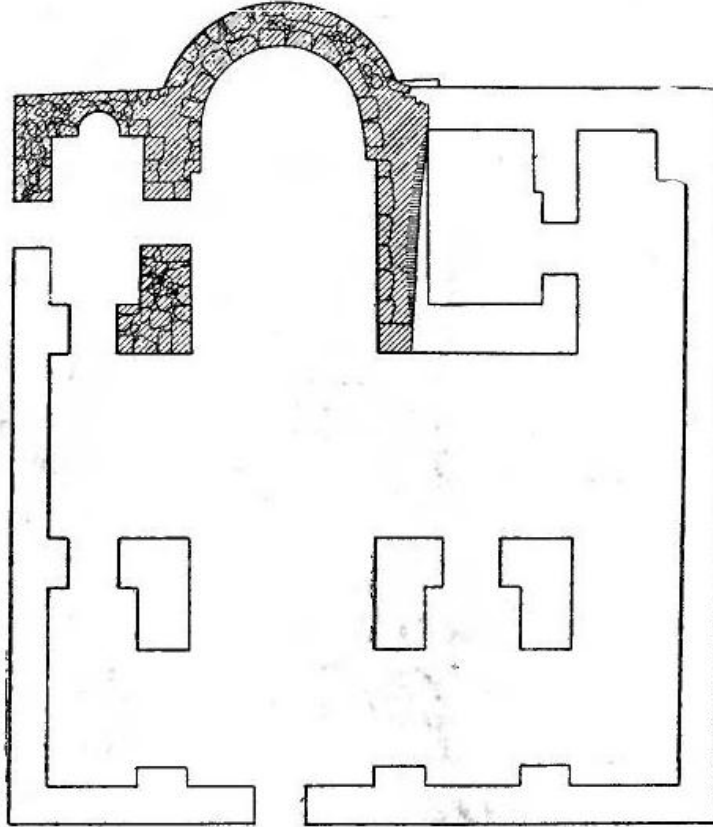
⁶⁴ İbid.

Kherson’da Kapalı Yunan Haçı Tipi’nde birkaç yapı vardır, bunlardan sadece ikisi 9-10. yüzyıllara tarihlidir; bunlar şehrin merkezindeki 29 no.lu ve şehrin batısında yer alan beş apsisli yapılardır.

Birinci yapı (29 No.lu) Kapalı Yunan Haçı planının (Resim 2. 25) “basit” tipindedir.

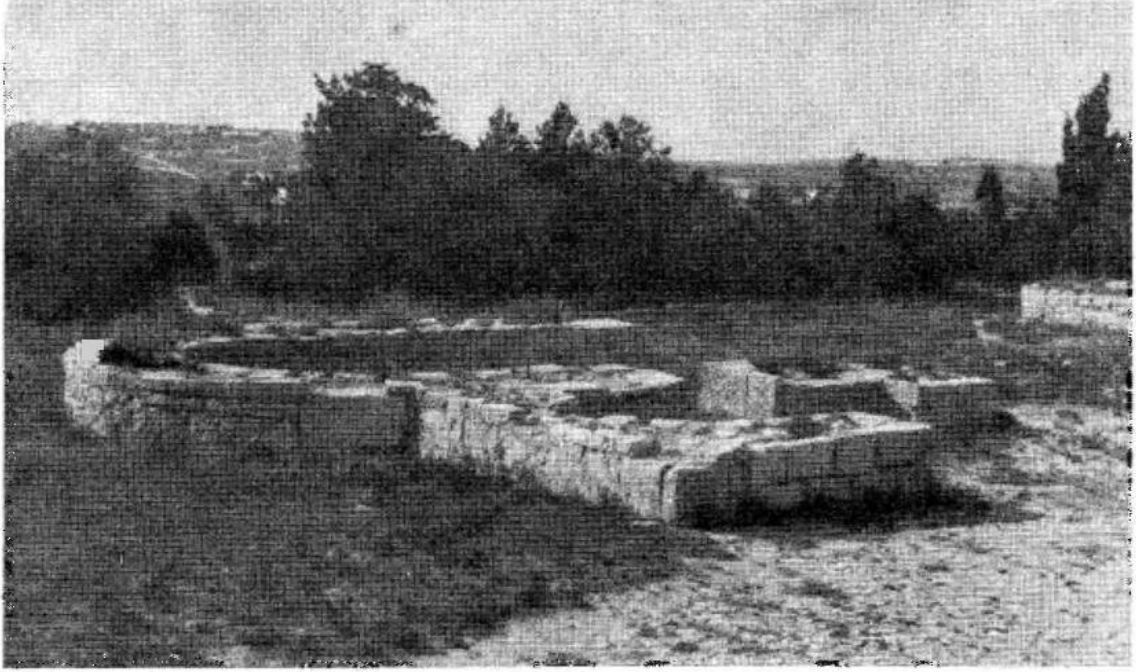
Yapının sadece doğu bölümünün bir kısmı korunmuştur (Resim 2. 26). Yapının içinde haç görünümü olan batıdan doğuya hafif uzanan doğu köşelerinde dikdörtgen mekânlar yer almaktadır. Yarım daire örtü merkezi apsisi örtmekte, burada haçın doğu kolunun yan taraflara geçidi bulunmamaktadır. Bu da “basit” tipin özelliği olarak gösterilir.

Resim 2. 25: 29 No.lu Kapalı Yunan Haçı Tipi’nde Kilise

(9. yüzyıl, Yakobson’dan alıntı, 1959).

Resim 2. 26: Kapalı Yunan Haçı Tipi'nde (29 No.lu) Kilise Kalıntıları

(9. yüzyıl, Yakobson'dan alıntı, 1959).

Kuzey-Doğu köşe mekân duvarının içinde küçük apsis yer alır. Yapının güneyinde dar galeri vardır. Duvarın kalın (Resim 2. 27) olması (1, 22 m) haçın kollarının ve köşe mekânların üzeri tonozla ayrıca haç kollarının birleştiği merkezi bölümün kubbeyle örtülü olduğunu göstermektedir. Yapının genel planından onun dış görünümünün piramidal olduğu anlaşılır: yapının merkezinde yer alan kubbeli mekânı alçak yan mekânlar ve onlardan da daha alçak galeri kısmı devam ettirir. Böylece yapının dışarıdan da haç şeklinde olduğu anlaşılır.

Bu açıdan bu yapıyı Erken Ortaçağ haçvari yapılarıyla karşılaştırmak mümkündür. Bu benzerliği 19 no.lu ve 29 no.lu yapıların ikisinde de yan mekânların aynı olması daha da kuvvetlendirir. Bundan dolayı 29 no.lu yapının 10. yüzyıldan önce yapıldığını söylemek mümkündür, çünkü artık 10 yüzyıl Kapalı Yunan Haçı Tipi'ndeki yapılarda kubbenin dört tarafında da mekanlar yer almaktadır.

Kapalı Yunan Haçı Tipi'nde en erken yapı örneklerini Anadolu vermektedir. Bunların en güzel örnekleri Binbir Kilise, Alaca-Yayla, Alaca-Kışla vaftizhanelerinde

görülür, fakat bu yapıya en çok benzeyenlerine Anadolu'nun kuzey bölgelerinde rastlanmaktadır. En çok ilgi çeken yapı Amasra yakınındaki küçük adada bulunan 8. yüzyıl başlarında yapılan (Resim 2. 28, 1) yapıdır. Bu yapı hem form hem de duvar örgü açısından Kherson yapısının tamamen aynısıdır.

Daha geç dönemlerde (10. yüzyıldan geç değil) aynı forma sahip yapı Solun'da (Resim 2. 28, 2) görülür. Suriye ve Mezopotamya'nın bazı eserleri form açısından bu yapıların 6. yüzyıl Erken Ortaçağ mimarisine dayandığını söylemektedir.⁶⁵

Resim 2. 27: Kapalı Yunan Haçı Tipli (29 No.lu) Kilise'nin
Küçük Apsis Kuzey-Doğu Duvar Örgüsü

9. yüzyıl, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

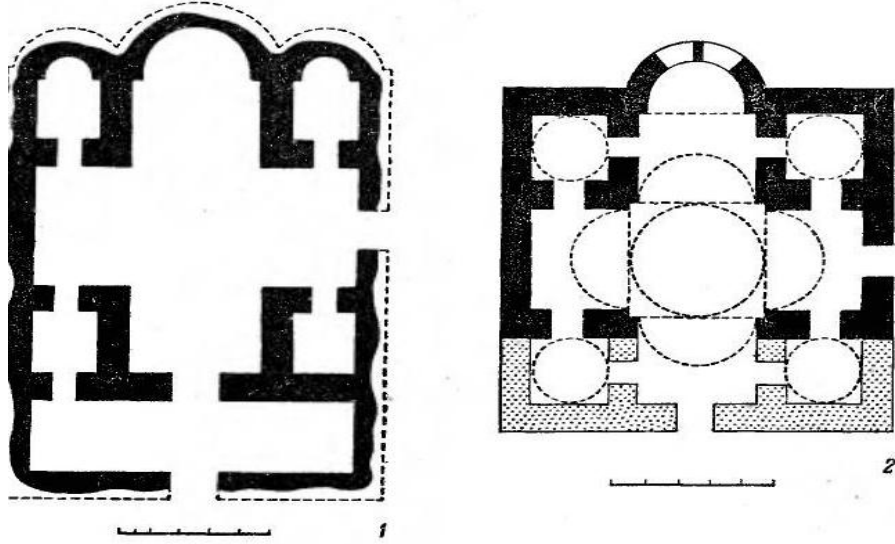
Aslında ilk başta Kapalı Yunan Haçı Tipi yapılarının “basit” çeşidi Konstantinopolis mimarisi tarafından da benimsenmiş, en erken örneği 7. yüzyıl tarihli Atik Mustafa Paşa Camii sayılmaktadır. Daha sonraları köşe mekânları ayıran yan duvarlar kaybolmaya başlamış sütunlar serbest kalmış, yapının iç kısmı bir bütün olmuştur.

Kapalı Yunan Haçı Tipi'nin “karmaşık” çeşidi ise Konstantinopolis mimari okuluna özgüdür.

⁶⁵ İbid, s. 217, A. L. Yakobson, 1959.

Bu tipi en çok beş nefli yapılar izlemekte Solun’da Sofya Kilisesi, İznik Koimesis Kilisesi, Konstantinopolis’te Kariye Kilisesi.⁶⁶

Resim 2. 28: Amasra Yakını ve Solun’daki Yapı Planları

1-Amasra (8.yy. Anadolu) Yakınındaki Yapı Planı;

2- Keramentin Cami, Solun (Yunanistan, 9. yüzyıl Yakobson’dan alıntı, 1959).

10. yüzyılda başkentte yeni çıkan mimari kararlar Bizans’a çok bağlı olan Kherson’da az da olsa etkisini gösterir; bunu 1906 yılında bulunan beş apsisli yapı göstermektedir (Resim 2. 29).

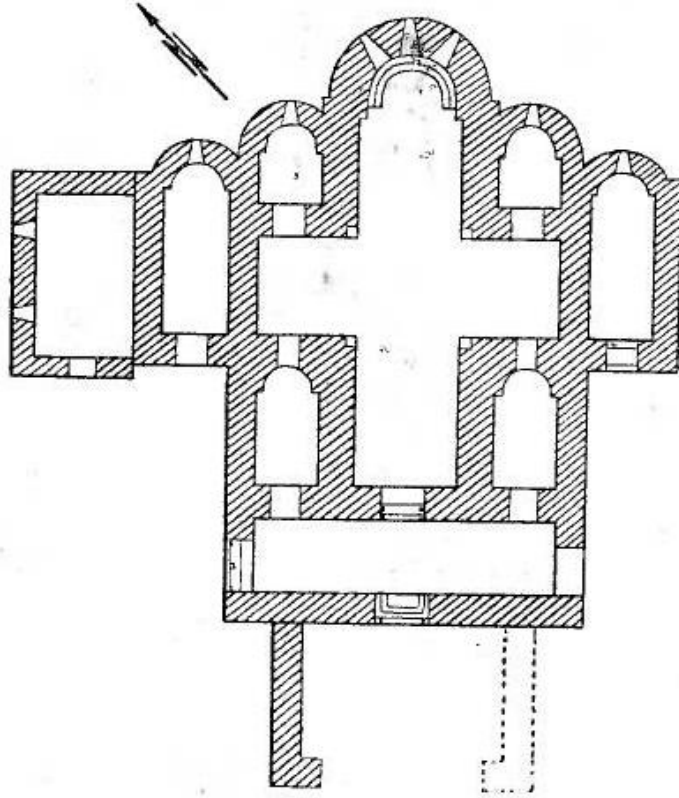
Yapının formu (Resim 2. 30; Resim 2. 31) “basit” çeşide aittir: haçın yarım daireyle örtülen doğu kolu yan mekânlara nispeten daha öne çıkmıştır, güney-batıda dar narteksi vardır.

Aynı döneme ait Konstantinopolis yapıları “karmaşık” çeşide ait olduğundan bu yapı onlardan seçilmekte fakat bu yapıya bazı Konstantinopolis mimari detayları verilmiş, bunlar yan ek yapılar ve nartektir, bunlarla birlikte yapı Konstantinopolis yapılarını hatırlatmaktadır.⁶⁷

⁶⁶ O. Wulff, Koimesiskirche in Nikäa, Strassburg, 1903, tabl. 5, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 218.

⁶⁷ İbid, s. 221, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 29: Beş Apsisli Kilise Planı

(10. yüzyıl, OAK'tan alıntı, 1906).

Resim 2. 30: Beş Apsisli Kilise Güney-Doğu Cephe

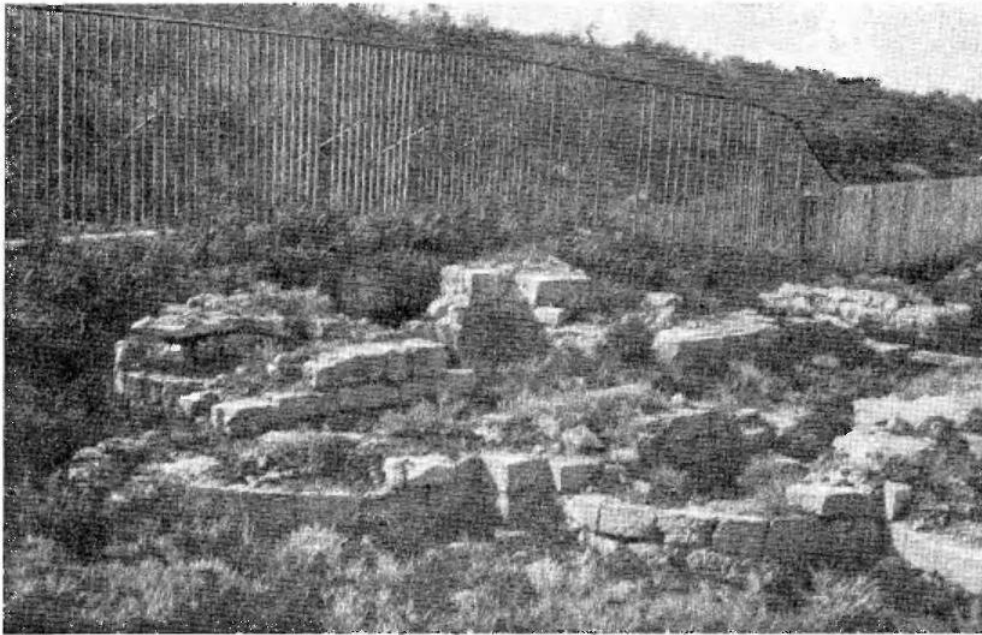
(10. yüzyıl, OAK'tan alıntı, 1906).

9-10. yüzyıllarda Kherson mimarisinde Konstantinopolis detayları görülse de bunlar genel değil bazı hallerde görülmüş ve göze çarpmamakta; genel olarak Kherson mimarisini hem 5-6. yüzyılda hem de 9-10. yüzyıllarda Bizans'ın başkenti değil Güney Karadeniz bölgesi yani Anadolu belirlemiştir.

Tüm bu bilgiler Erken Ortaçağ Dönemi'nde Bizans başkent mimarisinin Kherson'da popüler olmadığını, yerli inşaat ustalarının onları tanımadıklarını veya tanımak istemediklerini göstermektedir. Başkent sanat okulunun etkileri ender görülmektedir.

Başkent mimari formlarının popüler olmamasının nedenlerinden biri de Kherson'da Bizans karşıtı bir geleneğin olduğunu söyleyebiliriz. Gördüğümüz gibi bu gelenek kültürde de kendini göstermiş hatta Hıristiyanlığı Kherson'da dayatan Bizans hâkimiyeti bunu engelleyememiş, 6. ve 10. yüzyıllarda Kherson'un Bizans'la en çok bağımlı olduğu dönemlerde onun anıtsal mimarisi başkent mimarisine yabancı kalmıştı.⁶⁸

Resim 2. 31: Beş Apsisli Kilise Kalıntıları

10. yüzyıl, Doğu Cephe, (OAK'tan alıntı, 1906).

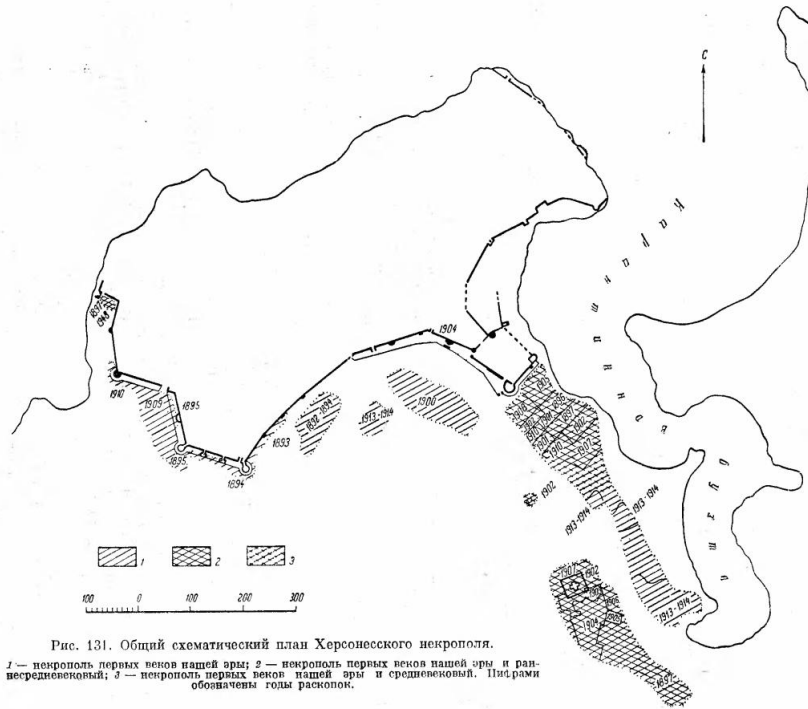
⁶⁸ İbid, s. 17-66, A. L. Yakobson, 1959.

2. 1. 6. Nekropol

Her büyük Antik ve Ortaçağ şehirleri gibi Kherson'un değeri şehir halkının kültürünü yansıtan çok sayıda malzeme içermesindedir. Önce incelediğimiz şehir surları ve mimari yapılar da arkeolojik kaynağa aitti fakat bu mimari yapılar halk tarafından yapılmamış, bunlar Bizans Devleti'nin isteğiyle yapılmış bundan dolayı yerli halkın kültürünü çok az yansıtmaktadır. Tarihi araştırmalarda en çok katkıyı nekropoller vermekte çünkü onlar halkın farklı tabakalarını, onların geleneklerini, sanatını ve kültür ilişkilerini öğrenmeğe yardımcı olmaktadır.

Kherson'un genel nekropol planından (Resim 2. 32) Erken Ortaçağ'da (5-6. yüzyıllar) Kherson nekropol alanının küçüldüğünü görmekteyiz, bunun sebeplerinden biri 5. yüzyılda Hunların Tavrika'yı işgalidir, bu işgal ahalinin azalmasına neden olmuştu. Tavrika yeniden canlanmağa ancak 6. yüzyılda başlamıştır ve 680 yılında İmparator Zenon Kule'sinin kuvvetlendirilmesi henüz Hunların tehdidinin hala var olduğunu göstermektedir. Başka bir sebep henüz eski dönemlerde mezarların yağmalanmasıydı.

Resim 2. 32: Kherson Nekropol Planı

1-1. yüzyıl Nekropol'u; 2- 1. yüzyıl ve Erken Ortaçağ; 3- 1. yüzyıl ve Ortaçağ, Rakamlar Kazı Yıllarını Göstermektedir, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Erken Ortaçağ Kherson nekropol'unun özelliklerinden biri kazılardaki mezar tabakalarının iki katlı olmasıdır, bu da Helenistik mezarların daha sonra Roma Dönemi'nde kullanıldığını akla getirmektedir. Erken ve Geç Ortaçağ Dönemleri'nde eski mezarları ikinci kere kullanma kural haline gelmiştir.

Erken Ortaçağ kriptaları Roma Dönemi kriptalarından farklıdır, burada ölülerin koyulduğu bölümler ana mekândan alçak bölmelerle ayrılmaktadır; bazı kriptalar sıvanmış ve freskolarla bezenmişti. Formlarıyla ise sadece bazı kriptalar seçilmekteydi. Zenon Kulesi'nin yakınında iki kripta (Resim 2. 33) bunlardandı.⁶⁹

2. 1. 6. 1. Kilise-Kripta

Şehir dışında yerleşen şehir mezarlığında Kherson'un batı kapılarının güney-batısında bir kripta yer almaktaydı. Bu kripta 1894 yılında bulunmuş, ancak sonuna kadar 1912 yılında temizlenmiş. Planı trapez formundadır (Resim 2. 34), ebatları 2,48 x 2,79 x 1.68 m (nişler hariç), nişlerle birlikte - 3,95 x 3,95 m. Girişin sol tarafındaki duvarda ve arka duvarlarda gömü için nişler yapılmıştı. Sonraları son niş zemine kadar derinleştirilmişti.

Mekân kaya içinden esas giriş geçidiyle birleştirilmişti; duvar kenarlarını kaplayan alçak bank yerleştirilmiş. Kripta duvarları resimlerle kaplıydı, 20. yüzyıla bir kısmı kalmıştı. Resimlerin esas konusu: arka duvarda gagalarında defne çelengi tutan iki tane tavus kuşu. Girişin sağ tarafındaki duvarda uzun ağaç, ağacın yanında iki insan figürü - kadın ve erkek, bu kadın ve erkek iyi korumalı kuleli bir şehre doğru gider, sağda kamış çalılıkları görünmekte, sağ duvarda insan ayakları resmi yer alır.⁷⁰

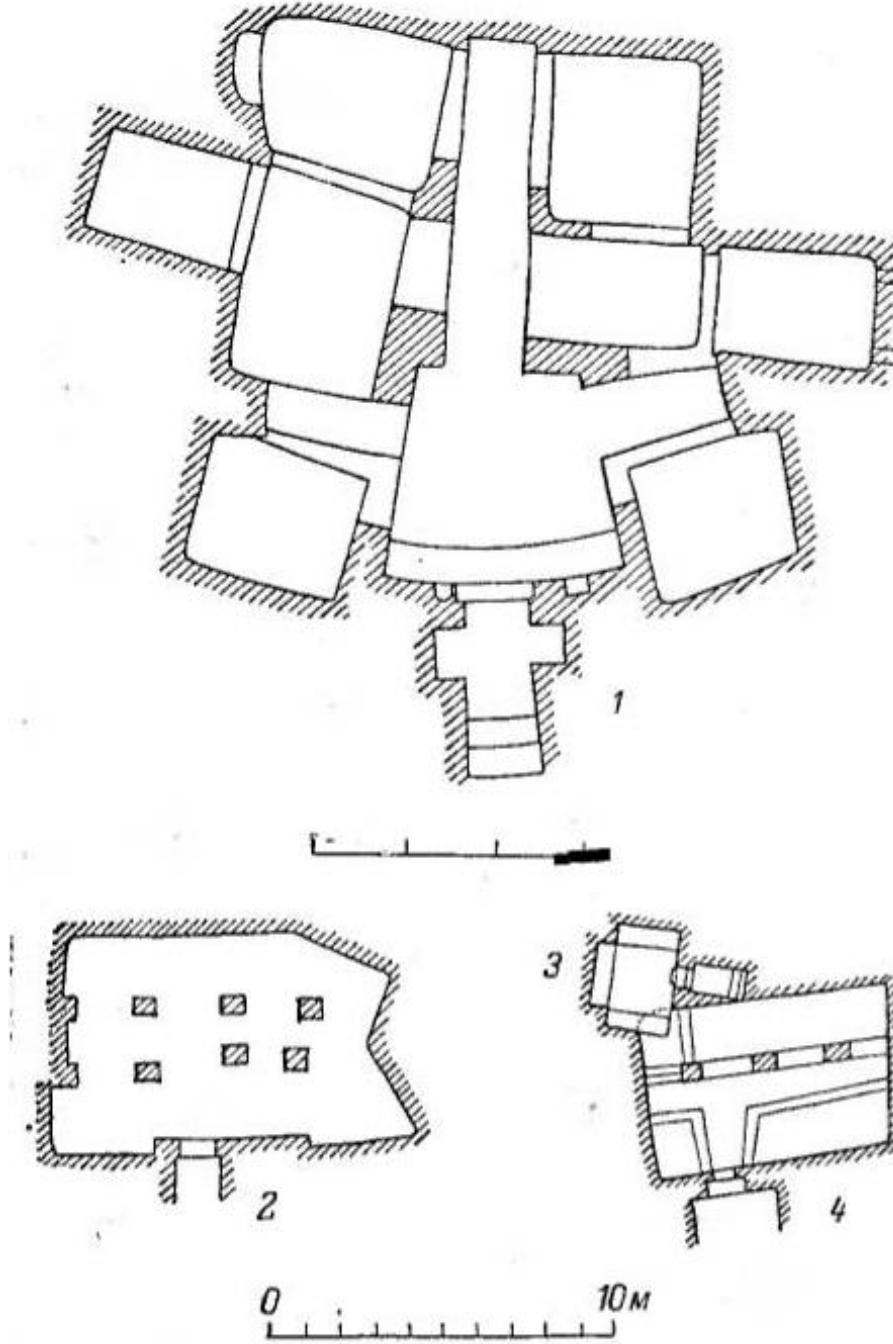
Araştırmacılar henüz kriptadaki resimlerin ne zaman yapıldığı hakkında ortak bir bilgiye sahip değiller, ancak birçok bilim adamı (Yakobson, Rostovtsev, Zavadskaya) kriptanın resimlerinin 5. yüzyıldan sonra yapılmadığını söyler. Büyük olasılıkla o zaman mekânı, apsisi, altarı ve templonu olan küçük bir kiliseye dönüştürülmüş. Yeni yapım zamanı eski mekân büyütülmemiş, ebatları değiştirilmemiş: girişte yükseklik - 1,7 m, kalan yerlerde azalıyor - 1,6 m. Mekânın tam alanı **5m²** idi. Maalesef bu yapı günümüze ulaşmamış, yapının izleri Skubetov'un temizliğinden 10 yıl sonra kaybolmuş. Bundan dolayı tüm sonraki araştırmacılar 1908 yılında Peçenkin tarafından yapılan plan tipini ve

⁶⁹ İbid, s. 250, A. L. Yakobson, 1959.

⁷⁰ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

resimlerin kopyasını veya 1912 yılında Skubetov'un kesin grafiklerini kullanmak zorunda kalmışlardı.

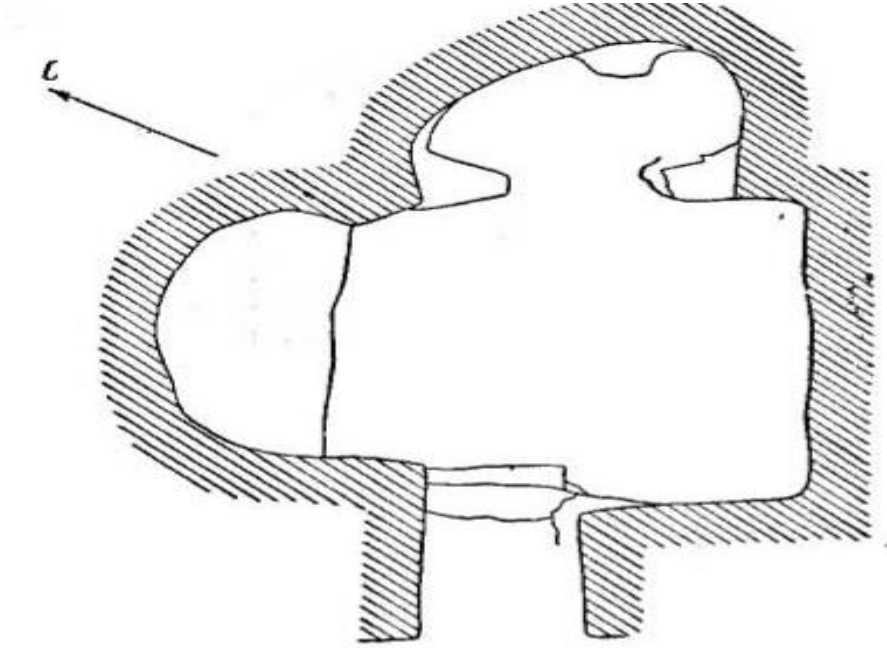
Resim 2. 33: Kripta Planları

1, 2 -Zenon Kalesi Yakınındaki Kriptlar, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Skubetov'un planı ve duvarlardaki resimlerin kopyaları Rostovtsev tarafından yayınlanmıştır. Büyük olasılıkla yeni yapımdan sonra yapı yeniden sıvanmış ve resimlerle boyanmış. İbadete açıldıktan sonra sağ duvarda yeni resim kompozisyonları yer almış.

Resim 2. 34: Tura Kripta Planı

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Fomin ve Şeftsova, yapının çok büyük önemi olduğunu söyler, onlara göre yapının içindeki resimler ve sonradan yapının kiliseye dönüştürülmesi, orada yatan kişiyle alakalıdır.⁷¹ Ancak eldeki verilerle kesin bir karara varılamamıştır.

2. 1. 6. 2. Ölü Gömme Adetleri

Ölüler çivilerle birleştirilmiş tahta tabutlara yerleştirilir. Tabutlar bazen monolit bir ahşap bloğun beşik formunda oyulması ile de oluşturulurdu. Tabutlar nişlere yerleştirilir, yer kalmayınca eski tabutların üzerine veya yere koyulurdu.

Ölüler sırt üstü yatırılır başları kriptanın içine doğru (ayaklar girişte) yani güneye ve batıya doğru; girişin karşısındaki yan nişlere dik olan nişlerde, ölülerin başları doğuya

⁷¹ İbid.

doğru olur; tabutun üzerine (ayak tarafına) testi, çömlek ve başka kaplar koyulur, baş tarafa cam kaplarda kokular vb. bırakılır. Söylediğimiz bu ölü gömme adetleri hem Geç Roma hem de Erken Ortaçağ gömülerinde görölmektedir.⁷²

Erken Ortaçađ ve daha geç dönemlerde mezarlarda deforme edilmiş kafataslarının tamamen görünmediğini söylemekte yarar olduğunu düşünmekteyiz. Ancak 1896 yılı kazılarında ortaya çıkan 620 no.lu kriptada üç kişiden birinin kafatası deforme edilmişti, ayrıca kriptada üzerinde haç resmi olan kemer tokası bulunmuş. Kostyuško-Valyujiniç bu olayın çok gizemli olduğunu belirtmiş ve kazı raporunda şöyle bir yazı yazmış: “Hıristiyanlarla birlikte gömülen bu kişi acaba kafataslarını deforme etmeyi gelenek haline getiren başka bir halktan mıydı?” Bunlar Hıristiyan olmuş Alanlar olabilirdi.⁷³

Kafatasları deforme edilmiş gömülerde, genelde tabutların yanında eşya ve para bulunmaz bazen seramik, özellikle dökme kaplara rastlanırdı (Resim 2. 35).

7, 8 ve 9. yüzyılların ilk yarısına ait Kherson nekropol malzemesi hiç bulunmamakta bu da o dönemlerde Kherson’un derin çöküntüye uğradığını söylemektedir.

10. yüzyıla ait mezarlarda ise yoğun malzeme olmasa da belli bir miktar malzeme tespit edilmişti.

Eski mezarları kullanma geleneğinin bu dönemde de devam ettiği anlaşılır. Yeni kriptaların yapıldığına ait bilgi elde edilmemiştir.⁷⁴

Kriptalarda bulunan eşyalar esas olarak tokalar, bilezikler, gümüş altın kaplı küpeler, gümüş bilezikler ve boncuklardı (Resim 2. 36- 2. 46).

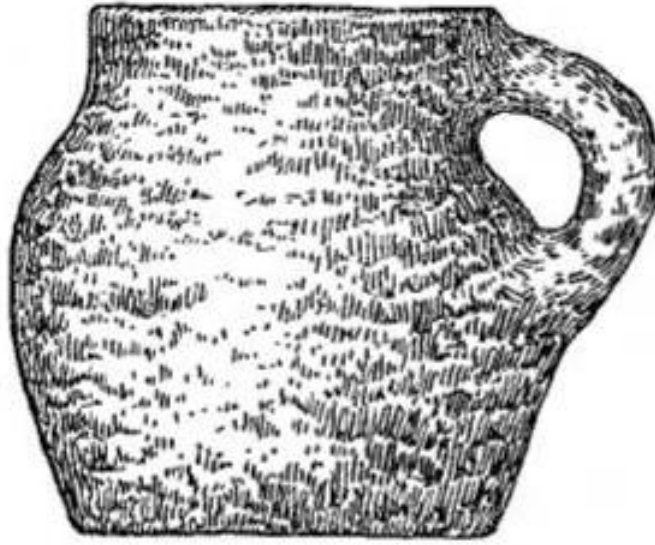
Bu eşyalardan en ilgi çekicisi altın küpedir (Resim 2. 36, 2). Araştırmacılar Bospor kökenli olduğunu düşünür, 5-7. yüzyıllarda Kuzey Karadeniz Dinyeper sahilleri ve Güney Avrupa’da yaygındılar, Kherson nekropol’unda ise birkaç tanesi bulunmuştur.

⁷² İbid, s. 256, A. L. Yakobson, 1959.

⁷³ “Deforme Olunmuş Kafatasları”, *Arşiv İİMK*, dos. No 4/1896, I. 126.

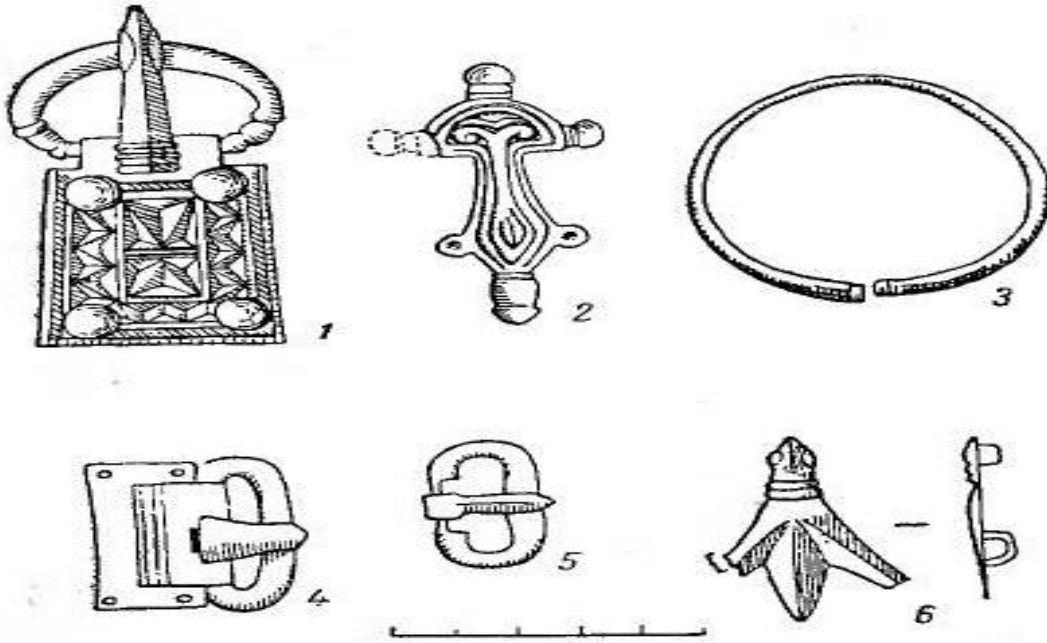
⁷⁴ İbid, s. 260, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 35: Dökme Kap

Kripta Envanteri, (İİMK Arşivi, f. AK, No 24/1894).

Resim 2. 36, 2: Kripta Envanteri (14 No.lu)

1914 yılı Kazısı, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

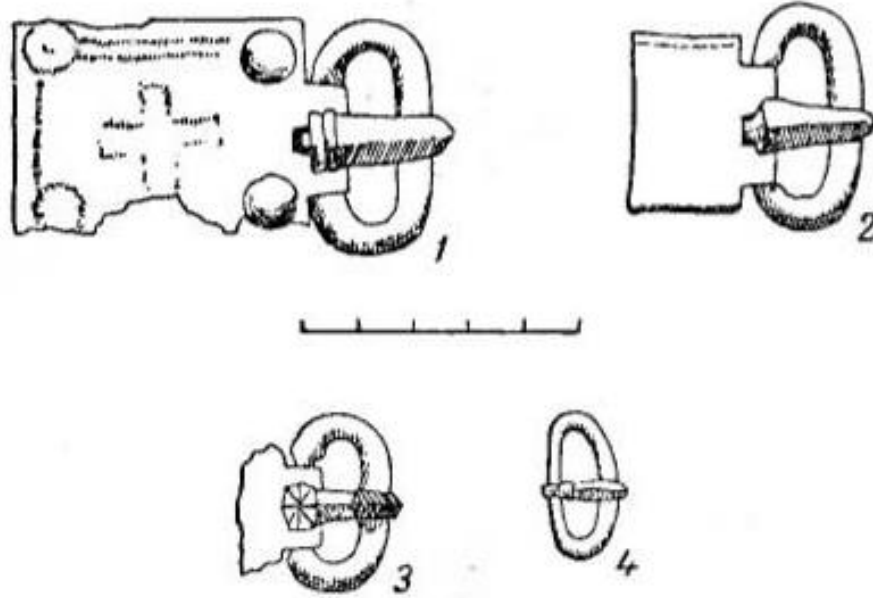
Küçük tokaların bazılarının üzerinde oyulmuş haç olan grup (Resim 2. 37) “A” kriptasında bulunmuş, bunlar Soğuk-Su modellerine benzer fakat Kherson tokaları daha basit yapılmışlardı, bunlar 6. yüzyıla tarihlenmektedirler.

En yaygın olan kemer tokaları (Resim 2. 38, 1, 2) Bospor, İkkerman, Soğuk-Su, Eski-Kermen ve Nalçik bölgelerinde görülmektedir; ayrıca bu eşyalar Bizans (Konstantinopolis), Yunanistan (Korinth), Anadolu şehirleri (Bergama), İtalya, Sicilya, Almanya hatta Mısır ve İran’da da yaygındı.⁷⁵ Bunlar Bizans kökenli, 4-5. yüzyılları tarihlidir fakat Tavrika’da bunlar 6-7. yüzyıllarda yaygınlaşmışlar.

Bakır kemer tokalar da (Resim 2. 38, 3-7) ithaldir.

Sadece birkaç eşyanın yerli (Resim 2. 39, 1-6) mal olduğu Tavrikalılar tarafından yapıldığı bilinir. Bunlar üzerine insan yüzü ve haç oyulmuş bakır tokalardır. Benzerlerine Kerç, Soğuk-Su, Borisov ve Agoy nekropollerinde rastlanır, Erken Ortaçağ’a tarihlendirilirler.

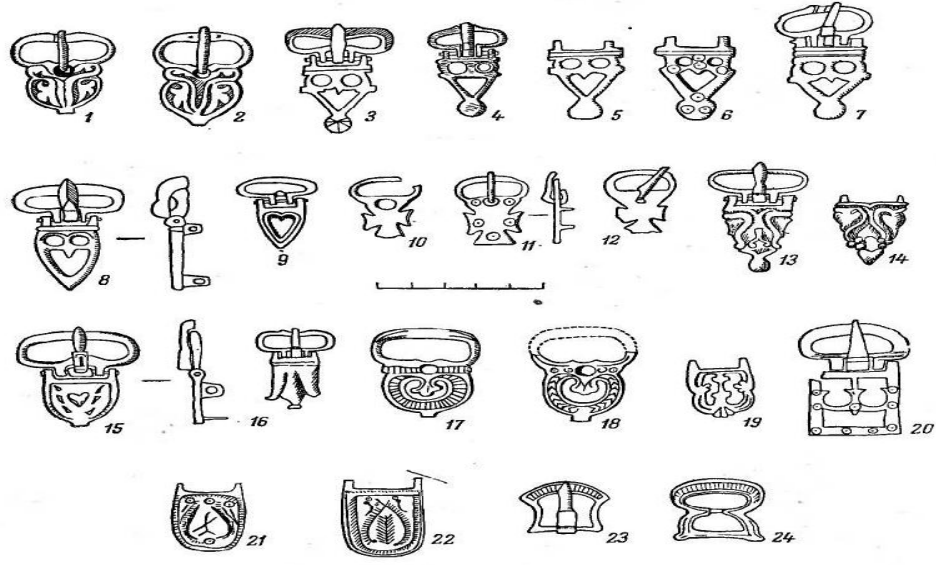
Resim 2. 37: “A” Kripta Tokaları

1909 yılı Kazıları, (Yakobson’dan alıntı, 1959).

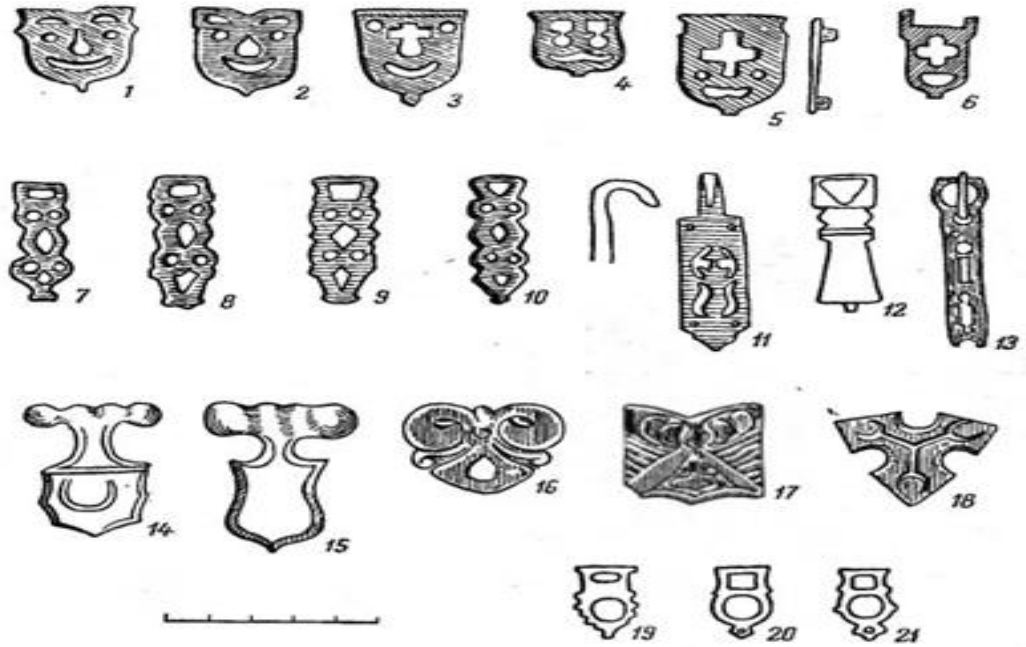
⁷⁵ İbid, s.274, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 38: Bakır Dökme Tokalar

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 39: Bakır Kopça ve Plaklar

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Köken ve tarihlenmesi en zor bulunan (Resim 2. 39, 16-18) üç bakır toka bulunur, bunlar muhakkak geniş yaprak formunda kemer tokalarıdır, benzerleri Soğuk-Su, Saltov, Kuzey Kafkasya, daha çok benzerleri (Resim 2. 40) 10. yüzyıl tarihlidir.

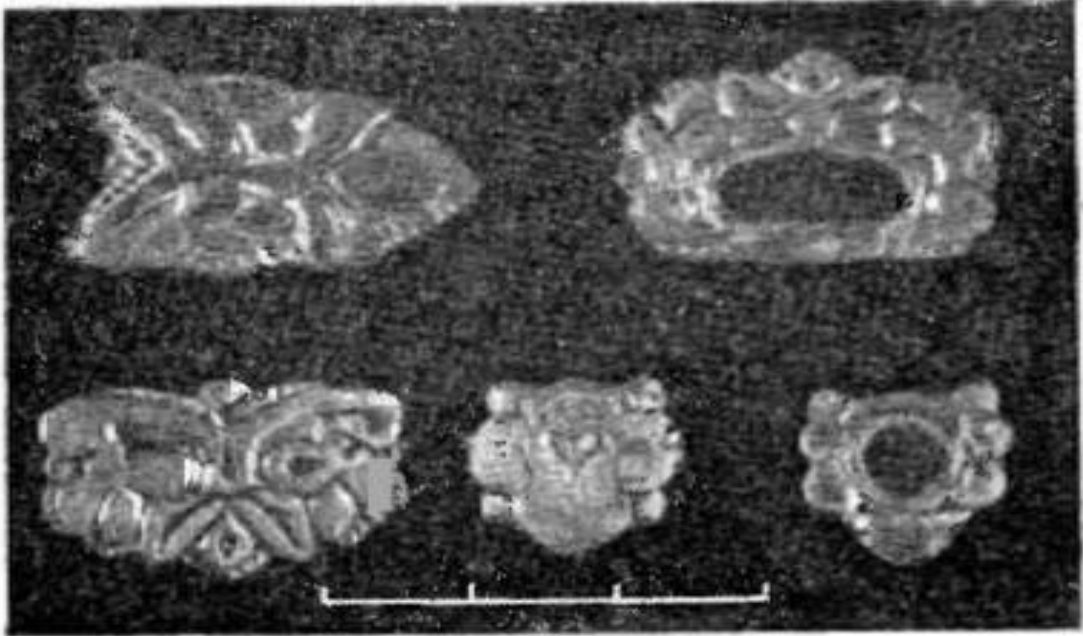
Erken Ortaçağ Kherson küpe çeşitleri sınırlıdır (Resim 2. 41; Resim 2. 42), bunların çoğu Doğu Avrupa en çok Kırım kökenli, Bizans'la benzerlik yoktur.

Kripta eşyalarını inceledikten sonra Erken Ortaçağ Kherson'unda günlük kullanılan kişisel eşyaların kökeninin karışık olduğu görülmektedir. Eşyaların bir kısmı Bospor üretimi (en eskiler), diğer kısmı Tavrika'nın başka yerlerinden üçüncüleri ise Bizans'tan getirilmiş, özellikle Batı ve Doğu Avrupa'da yaygın olan dördüncülerinin kökeni ise belirsizdir.

Zengin yapılmış Bospor üretimi olan küpeler ve rengârenk süslü tokalar 5. 6. yüzyıl başlarında Kherson'da kaybolmağa başladığının altını çizmek gerekir.

Ayrıca 6. yüzyılda kripta eşyaları daha fakirdi ve çoğu Bizans kökenlidir. Yerli üretim ise nadir olarak görülmektedir.⁷⁶

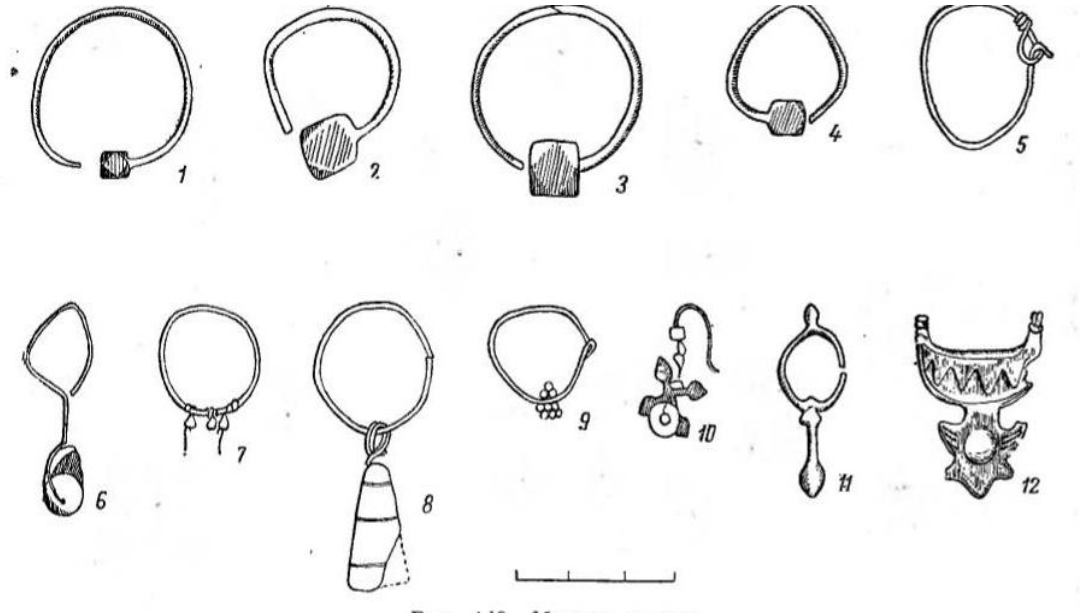
Resim 2. 40: Sarkel'de Bulunan Gümüş Plaklar

1949 yılı Kazısı, (Yakobsın'dan alıntı, 1959).

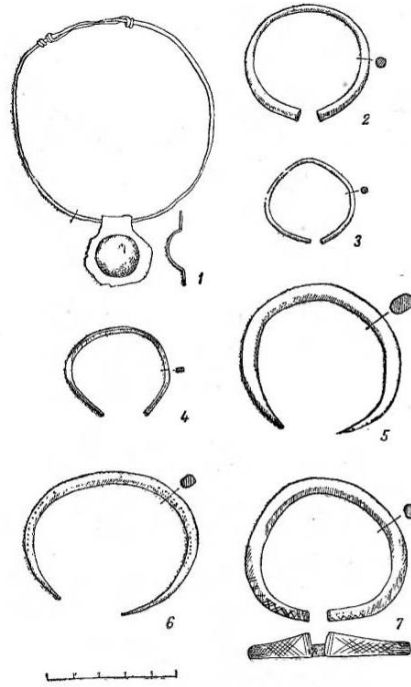
⁷⁶ İbid, s. 278, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 41:Gümüş Küpeler

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 42: Gümüş Küpeler ve Bilezikler

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Güney Tavrıka ve Erken Ortaçağ Kherson yerleşim yerlerinin kripta eşyaları arasında büyük fark olduğunu söylemeliyiz; birbirine çok yakınsalar da burada iki farklı kültürün yaşandığını görmekteyiz, bu maddi kültür farklılığı etnik farklılığa da yansımaktaydı. Kişisel eşyaları Bizans süsleri olan sosyal tabaka, etnik olarak da seçilmekteydi.⁷⁷

2. 2. Yapı ve Çatı Örtü Malzemeleri

Konut yapılarında hem Antik hem de Ortaçağ Dönemleri'nde genelde moloz yığma duvar tekniği kullanılırdı. Bu tekniğin farklı çeşitleri mevcuttu, örneğin düz sıra, düzensiz sıra tipinde vb; bunlar kuru, kil veya kireç karışımı harç kullanılarak düzgün ve kesme taşlardan yapılırdı. Bu tür örgüyü Vitruvius (MÖ 1. yüzyıl)⁷⁸ betimlemiş ve örnekleri kuzey Karadeniz'deki Antik şehir kalıntılarında görülmektedir.

2. 2. 1. Konutlardaki Duvar Örgü Tekniği

Erken Ortaçağ konutlarında duvar örgü tekniği olarak çamur harç ve moloz taş kullanılarak oluşturulan duvar örgüsü görülür. Erken Ortaçağ ve Geç Ortaçağ inşaat tekniği farklılık göstermektedir. 10. yüzyıl duvar örgülerinin harcı ise kil karışımıydı, duvarların yüz tarafı işlenmiş büyük taşlardan yapılırdı. Bu 10. yüzyıl duvarlarının karakteristik özelliğidir.

En iyi örnekler (Resim 2. 43, Resim 2. 44) Kherson 18 no.lu mahalledeki avlu duvarında görülmektedir.⁷⁹

Erken Ortaçağ konutlarına ait kalıntı çok azdır, inşaat sırasında örgüyü kuvvetlendirmek amacıyla genelde Geç Ortaçağ'da ve Kırım'da kullanılan ahşap kalaslar hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sadece Erken Ortaçağ duvarlarının harcı yeterince sert olduğundan dolayı bu kalaslara ihtiyaç duyulmadığı öngörülür. Ayrıca, 5-6. yüzyıllarda bazilikalar ve vaftizhane inşasında mutlaka kullanılan tuğla ve taş almaşık tekniğin konut inşasında uygulandığı hakkında da hiçbir şey bilmiyoruz; konut kazıları sırasında tuğlaların ender görülmesi onların duvar örgüsünde kullanılmadığını düşündürmez.

⁷⁷ İbid, s.281.

⁷⁸ İbid, s. 59-60, Mark Vitruvius.

⁷⁹ İbid, s. 113, G. D. Belov.

Resim 2. 43: 10. yüzyıl 18 No.lu Kherson Mahalle Duvar Kısım

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

9-10. yüzyılların duvar örgülerinde bezemeli örgü dikkat çekmektedir; bu örgü 10. yüzyıl 18. mahalle 10 no.lu odanın duvarında görülmektedir.⁸⁰ Burada duvar kaplaması (eni 10-12 cm) kireç ve deniz kumu içermekte, düzgün yüze sahipti; bu kireç karışımına yassı tuğla eklenmiş ve bunlar birlikte süs oluşturmaktadır. Tuğlaların kırmızı renginden dolayı gri kireç karışımın fonunda süslü alan öne çıkmaktadır. Bu süslü örgünün bir şerit mi yoksa birkaç şerit olduğunu ise Yakobson tespit edememiştir.⁸¹

⁸⁰ "Duvar Örgüsü", *MİA*, No 34, 1953, s. 218.

⁸¹ *İbid*, s. 219, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 44: Tekfur Sarayı

Tekfur Sarayı.<<http://hisarturk.com/index.php?option>> 26.05.2015.

Tuğla ile oluşturulan süslemeler güney Slav ülkeleri, özellikle 11. yüzyılda Bulgaristan (11. yüzyıl iki katlı Baçkov Manastırı)⁸² ve Yunanistan'da görülür. Bizans mimarisi tarafından ise Geç Bizans Dönemi'nde benimsenen bu teknik, 14. yüzyılda Tekfur Sarayında uygulanmıştır.⁸³

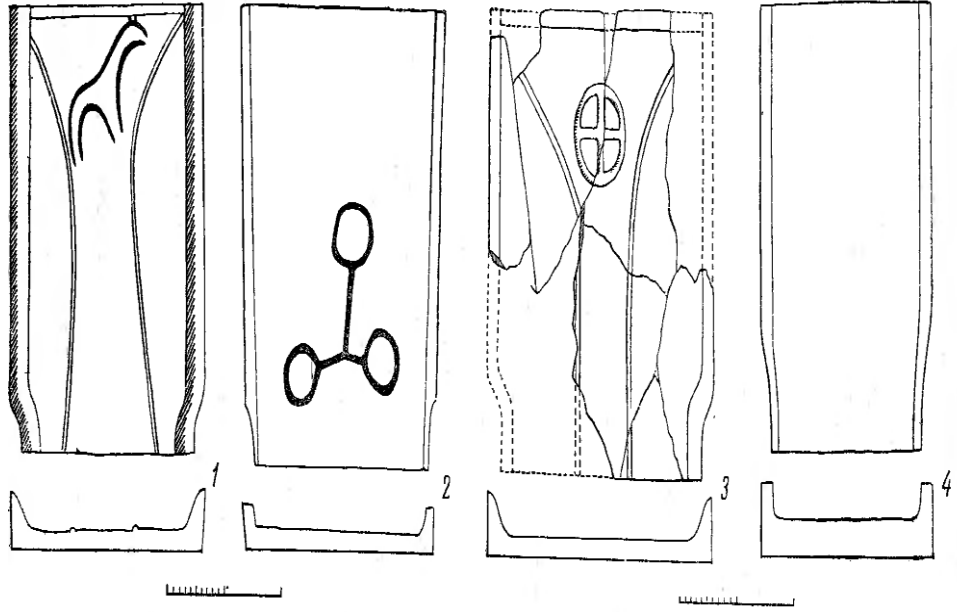
18. mahallede bulunan, 10. yüzyıldan geç döneme tarihlenmeyen bezemeli kerpiç şeridi bu desenin en erken örneğini vermektedir. Benzer bezemeli kerpiç kullanımı Kherson'la Slav ülkeleri arasında yakın ilişkilerin olduğunu göstermektedir.⁸⁴

⁸² A. Grabar, *Bolgarskiye Tserkvi- Grobnitsi*, İzv. na Billgarskii Arkeolog. İnsSayı:, 2.Basım, 1925, s. 106-107, 120-121, res. 81, 82, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 298.

⁸³ N. İ. Brunov, *O Nekotorh Svyazyah Russkoy Arkitekturi c Zoçestvom Yujnih Slavyan*, Arhitekturnoye Nasledstvo, Cilt: 2, Mosokva 1952, s. 15-18.

⁸⁴ İbid, s. 298,A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 45 Erken Ortaçağ Kiremitleri

1- 8 no.lu damgalı; 2- 251 no.lu damgasız; 3- 273a no.lu damgalı;
4- Zvartnon Tapınağı (Ermenistan, Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 2. 2. Çatı Örtü Malzemeleri

Günlük seramik dışında zanaatı en iyi şekilde ahşap kalıpların içinde hazırlanan baskılı damgalarıyla çatı kiremit örnekleri sergilemektedir. Her kiremit baskılı damgaya sahiptir.

Geleneğe göre Ortaçağ inşaatında iki tür kiremit kullanılırdı: seramik olarak adlandırılan yassı levhalar ve seramikleri birleştirme amacıyla kullanılan yarım daire formunda ince uzun kiremitler olan kalıptarlar.

2. 2. 2. 1. Erken Ortaçağ Kiremitleri

Erken Ortaçağ kiremitleri Geç Antik Dönem kiremitlerini hatırlatmakta olup ebatları 34x39, 35x42 cm, kalınlığı 8 cm, düz kenarları olan yassı kil levhadan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra bu kiremitler bildiğimiz Antik kiremit levhalarından önemli farklılıklar göstermektedirler: kiremidin ebatları küçülmüş, alt kısımda daralma dikkat çekmektedir;

alt kısımda yarım oval su bentleri daha sonra bunlar kiremidin üst köşelerinden tüm levha boyunca aşağıya doğru çift simetrik silindire dönüşmüştür (Resim 2. 45, 1, 3).⁸⁵

Erken Ortaçağ Dönemi kiremitleri iyi elenmiş ve iyi yoğrulmuş kilden yapılmış, yüzeyi pürüzsüzdür. Benzer kiremitlerden Kherson Müzesi'nde çok sayıda vardır ancak neredeyse bunların hiçbirinin envanter kaydı yoktu. Fakat 6. yüzyıla ait Eski-Kermen Bazilikası'nın kazılarında çıkarılan benzer kiremit örneklerinin tarihleri kesindir.⁸⁶

Erken Ortaçağ Dönemi'ne (5-7. yüzyıllar) ait (Resim 2. 46) kiremit damgaları arasından 1-5, 7-14, 187, 190, 191, 237, 238, 239 (son üç tuğla üzerinde), 240, 251, 258, 259, 260, 269 (yarım daire kiremitler üzerinde), 270, 271, 273, no.lardır.⁸⁷ 29 damgadan 13 tanesi kalın kabartmalı hatla yapılmış hayvan resimleridir; 9 damga - sembollerdir (187, 251, 258-260, 269-271, 273) ve sadece 6 tanesi harf ve yazılardı (190, 191, 237-240).

Hayvanları tasvir eden damgalar aynı tipe aittirler ve kendi aralarında bir grup oluşturmaktadırlar. Büyük olasılıkla bu damgalar aynı atölyenin mallarıdır çünkü farklı atölyelerin neredeyse aynı resim kalıplarını kullanmalarını düşünmek akla zor geliyor. Kherson dışında da Eski-Kermen Erken Ortaçağ bazilika kazılarında hayvan tasvirli damgalar ortaya çıkmıştır ve 3 no.lu Kherson damgasıyla 68 no.lu Eski-Kermen damgasının aynı kalıptan çıktığı Yakobson tarafından tespit edildi.⁸⁸ Bu Kherson üretim malzemelerinin güney-batı Tavrika şehirlerine yayılmasının göstergesidir.

Muhtemelen diğer grupları 190 ve 191 no.lu ve 258-260 no.lu damgalar (semboller) oluşturmaktadır. Farklı atölyelere ait diğer damga tiplerini ortaya çıkarmak için Erken Ortaçağ Dönemi'ne ait Kherson damgalı kiremit sayısı oldukça azdır.

Hayvan tasvirli damgaların benzerlerinin olması ilgi çekicidir. Bizans'ta bunları görmüyoruz; bunlar Bulgaristan (Plisk)'de fakat geç dönemlerde (9-10. yüzyıllar) bunun yanı sıra bir damga gibi değil ham kilin üzerine bir simge olarak çizilmiş ve kiremit değil tuğla üzerinde görülmektedir. Erken Ortaçağ'da kiremit damgalama geleneği sadece Gürcistan'da yaygındı. Burada 5-7. yüzyıllarda aynı Kherson tip yüksek düz kenarlı kiremitler kullanılırdı.⁸⁹

⁸⁵ İbid, s. 304, A. L. Yakobson, 1959.

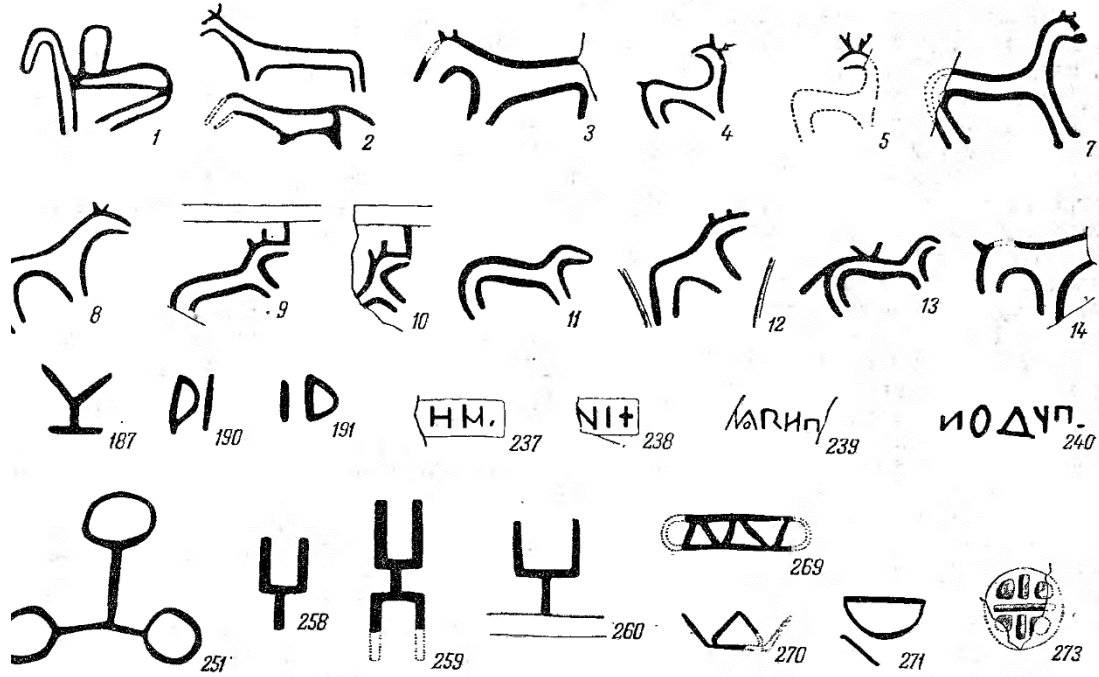
⁸⁶ "Kiremitlerin Yayın Evleri", *MİA*, Sayı: 17, 1950, s. 148-149, tabl. 20, 21.

⁸⁷ İbid, tabl. 1-18, *MİA*, 1950.

⁸⁸ İbid, s. 305, A. L. Yakobson, 1959.

⁸⁹ Aynı formda kiremitler 6-7.yy. Ermenistan kiremitleri yerli Kherson Müzesi'nde yer almaktadır. Aslında bu form kiremitler Ermenistan'da 9-10.yy.da kullanılırdı.

Resim 2. 46: Kherson Erken Ortaçağ Kiremit ve Tuğla Damgaları

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Bizans inşaatında damgalara sadece tuğla üzerinde rastlanmaktadır, burada bu damgalar tuğlaların yapıldığı kalıpları yansıtmıyor, bu damgalar özel damgalardır.⁹⁰ Fakat Kherson'da bu damgalara ender rastlanmaktadır ki bu da Kherson'un geleneksel ilişkilerinin Bizans merkez şehirleriyle değil bir taraftan batı Karadeniz (Bulgaristan) diğer taraftan ise Güney Kafkasya ülkeleriyle olduğunu göstermektedir.

2. 2. 2. 2. Kiremitler (9-10. yüzyıl)

9. yüzyılın sonları 10. yüzyılın başlarında çömlekçiler tarafından anforaların damgalanması, Antik geleneğinin yeniden canlanması kuşkusuz Bizans zanaat üretiminin gelişmesini ve bu geleneğin uygulanması ilk başta başkent Konstantinopolis ve çevresinde nispeten yüksek derecede olduğunu göstermektedir.

Kherson damgalarına gelince ise bazılarının Konstantinopolis damgalarıyla aynı olması ayrıca 10. yüzyılda Kherson'da anfora damgalarının ender bulunması onların Kherson'a Konstantinopolis'ten getirildiğini akla getirmektedir (Resim 2. 47).

⁹⁰ İbid, s. 307, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 47: Kherson Anfora Kulp Damgaları (10. yüzyıl)

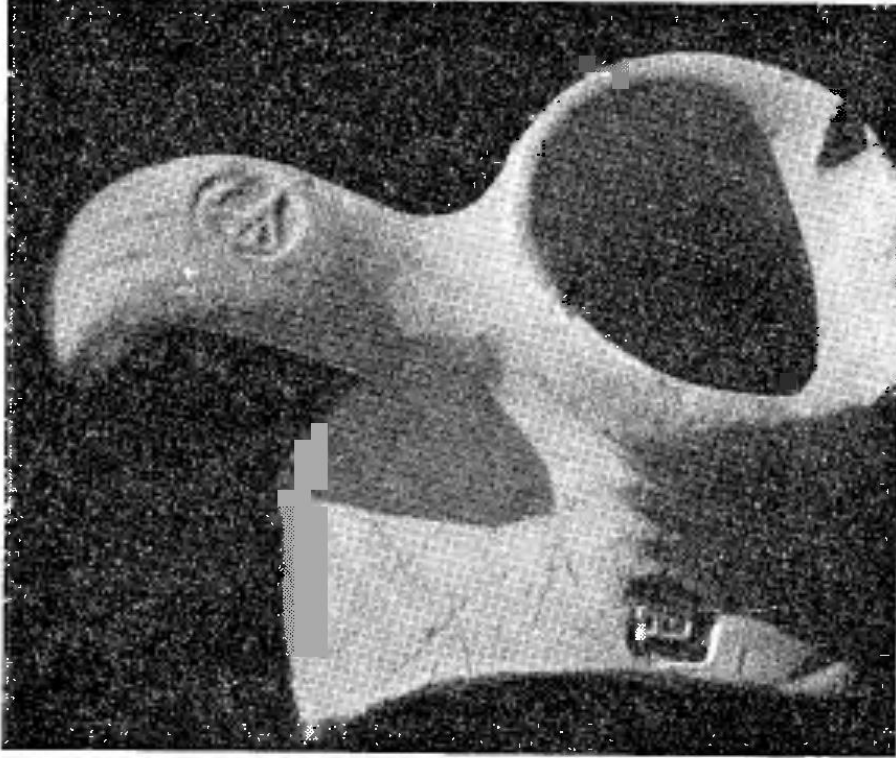
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Ancak kiremit damgaları kuşkusuz yerli çömlekçilere aittir. Bu tür damgalı kiremitlerin yerli mal olduğunu bunlara sadece Kırım, özellikle Kherson'da rastlanması ve Konstantinopolis'te ise hiç görülmemesi ispatlamaktadır. Ayrıca Kherson şehrinde kiremit fırınlayan ocaklar bulunmuştur.⁹¹ Damgalı kiremitlerin yerli mal olduğunu aynı damgaların sürekli görülmesi de ispatlamaktadır.

Harf yazıları çoğu zaman tersten yazılmaktadır (düz yazı kalıptadır). En önemli damga iki ΘO ve Γ simgelerinden oluşan 160 no.ludur (Resim 2. 52), bu simgelerin ikisi de tersten yazılmıştır. Bu tür zor anlaşılan simgelerin iki damgası olan anfora gibi beraber çalışan iki ustanın simgesi olarak görebiliriz (Resim 2. 48).

⁹¹İbid, s. 153, MİA, 1950.

Resim 2. 48: Damgalı ve Graffitolu, 30687 No.lu Anforanın Üst Kısmı

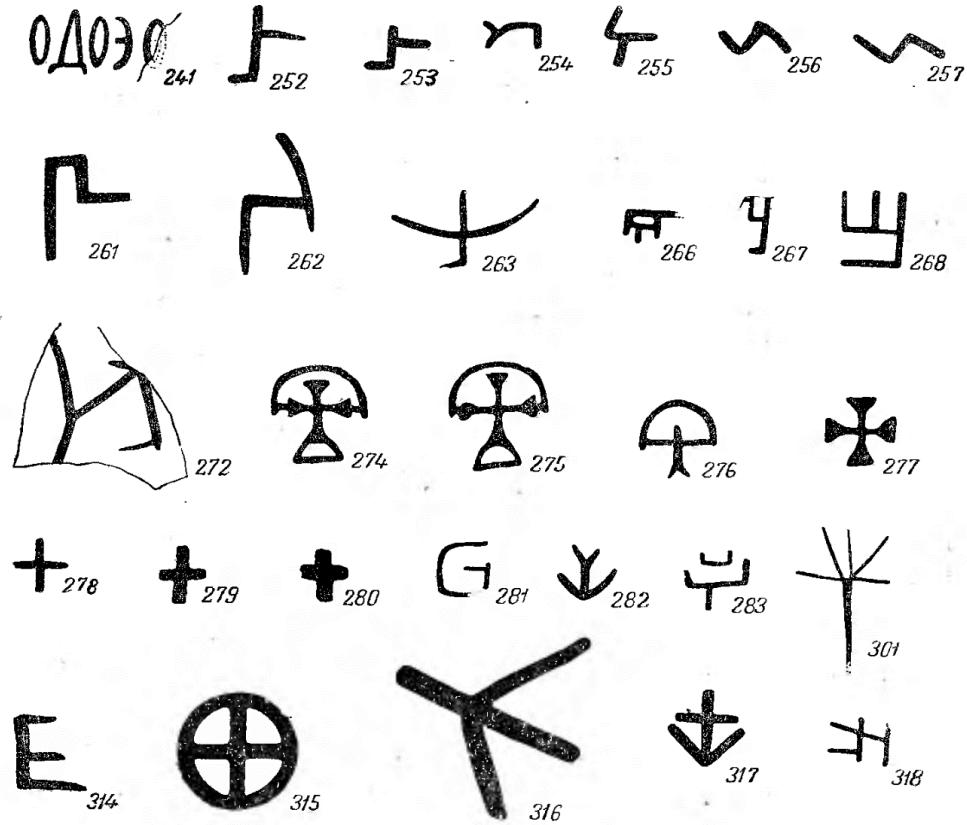

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Özellikle üzerinde tam isminin bir kısmı korunmuş olan 241 no.lu damga diğerlerinden ayrılmaktadır ΘΕΟΔΟ[PAICNO] (Resim 2. 49, 241). Kherson'da bu damga sadece envanter kaydı olmayan bir örnekte rastlanmıştır, Tavrika'nın doğusunda ve Taman yarımadası'nda ise çok görülmüştür. Planerskaya köyü yakınındaki bazilika ve Gerts tarafından Taman Yarımadası Semyanki köyü kazılarında “az farkla” çok sayıda bulunmuştur.⁹²

⁹² K. K. Gerts, “Arkeologičeskaya Topografiya Tamanskogo Poluostrova”, *SPb*, 1898, s. 97-98.

Resim 2. 49: Kherson Kiremit Damgaları (9-10. yüzyıl)

(MIA, No 17, 1950, tabl. 2-18, Yakobson'dan alıntı, 1959).

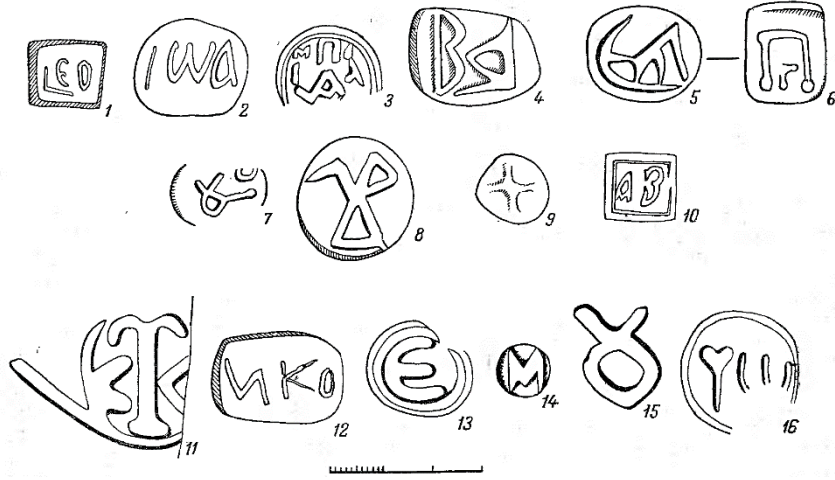
Bu damga baskısına sahip kiremitler (biri Planerskaya köyü diğeri Taman Yarımadası'ndan) aynı kalıptan çıkmışlar yani bir atölyenin ürünü sayılmaktadırlar. Kherson'da bu tür kiremidin tek bulunması onun Kherson'da değil Tavrika'nın doğusunda üretildiğini akla getirmektedir.⁹³ Bu da bu kiremitlerin Kherson'da çömlekçiliğin başlangıç dönemi sayılan 8-9. yüzyıllara tarihlendiğini teyit etmektedir.

9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyıla ait kiremitler Kherson kazılarında geniş çapta, çok sayıda 10. yüzyıl I. Basileus ve II. Basileus paralarının iyi tarihlediği katmanlarında görülmektedir. Bu kiremitler koyu kırmızı ve koyu kerpiç renkleri, kaba çok kısmı büyük kum parçaları içeren hamurlarıyla seçilmekteydiler. Bu dönem kiremitlerinin özelliklerinden alt kısımlarının hafif daralması, büyük olmayan kenarları, su akıtan olukları

⁹³ İbid, s. 319, A. L. Yakobson, 1959

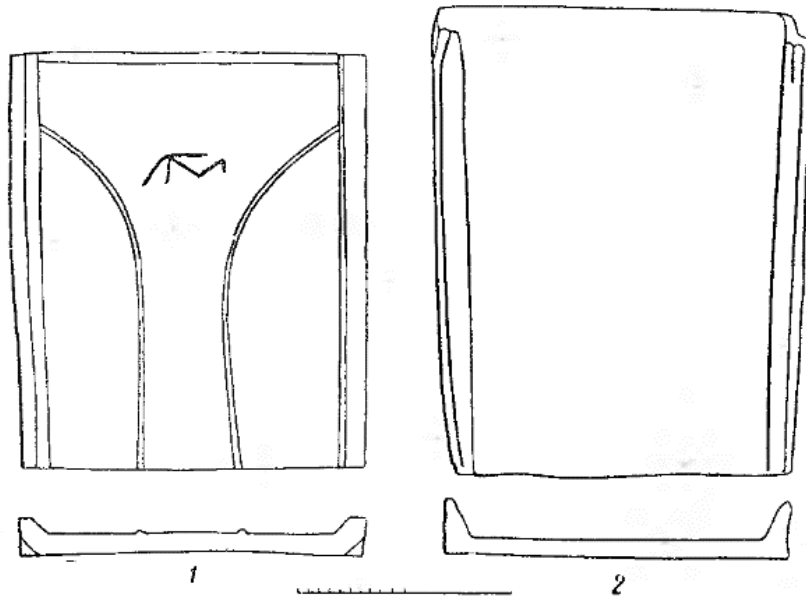
ve en önemli olan üst kısımlarında yerleşen üretim simgesi olan damgalar sayılmaktadır (Resim 2. 50, Resim 2. 51).

Resim 2. 50: Anfora Damgaları (9-10. yüzyıl)

1-10 -Kherson; 11-15- Sarkel; 16- Kerç, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 51: Kherson Kiremitleri (9-10. yüzyıl)

1- No 600/51; 2- Numarasız (16 No.lu Oda, 18 No.lu Mahalle, Yakobson'dan alıntı, 1959).

9-10. yüzyıl Kherson kiremit damgaları Yakobson tarafından önceden belirlenmişti.⁹⁴ Burada biz karışıklık olmasın diye aynı numaraları kullanacağız (Resim 2. 49, Resim 2. 52).

Resim 2. 52: Kherson Kiremit Damgaları (9-10. yüzyıl)

(MĪA, No 17, 1950, tabl. 2-18, Yakobson'dan alıntı, 1959).

9-10. yüzyıl kiremitlerindeki üretim damgaları genel olarak farklı harflerden (30 damga)⁹⁵, bazen monogramlardan oluşur.⁹⁶ Bir örnekte ise (241 no.lu) tersten yazılı $\Theta\Xi\Omega\text{P}\alpha\text{I}\text{C}\text{N}\text{O}$ tam bir isim ($\Theta\Xi\Omega\text{O}\text{P}\alpha\text{I}\text{C}\text{N}\text{O}$) kullanılmıştır. Ender hallerde damgalar anlaşılması zor olan simge halindedirler;⁹⁷ yedi damga haç işareti içerir⁹⁸ ve on damgada resim tespit edilmiştir; tasvirlerden yedisi hayvan, ikisi kuş ve bir tanesi balıktır (Resim 2. 49, Resim 2. 52).⁹⁹

⁹⁴ İbid, , s. 124-144, tabl. 2-7-14, 16-18, MĪA, 1950

⁹⁵ İbid, No: 145-150, 156, 157, 161, 166, 256, 257, 263, 267, 314, 316, MĪA, 1950.

⁹⁶ İbid, No: 160, 188, 189, 192, 207, 209, 213, 266, 168, 318, MĪA, 1950.

⁹⁷ İbid, No: 252-154, 261, 262, 272, 281-283, 301, 317, MĪA, 1950.

⁹⁸ İbidİ, No: 274-280, MĪA, 1950.

⁹⁹ İbid, No: 15-24, MĪA, 1950.

Bu da bu kiremitlerin Kherson'da çömlekçiliğin başlangıç dönemi sayılan 8-9. yüzyıllara tarihlendiğini teyit etmektedir. Haça benzer damgalar (Resim 2. 49, 274-280) belirli bir grup oluşturmaktadır; bunların aynı tip olması aynı atölyede üretildiğini akla getirmektedir. Haça benzer damgaların kullanılması bu atölyenin kiliseyle ilişkisi olduğunu ve muhtemelen bir manastır atölyesi olduğunu göstermektedir. Bizans merkezi bölgeleri ve doğusunda yerleşen manastırlarda zanaat üretiminin ve hatta bazen çok gelişmiş olduğunu çok sayıda kaynak söylemektedir. Manastır zanaat üretiminin ürünleri esasen manastırın iç taleplerini gidermekte, fakat bir kısmı da satılmaktaydı.¹⁰⁰

Resimlerden oluşan damgalara gelince, bunların çoğu (onundan yedisi) Erken Ortaçağ damgalarına benzemekte ve eski geleneklere dayanarak stilize edilmiş hayvanları simgelemektedir.¹⁰¹ Bu damgaların içerisinde üzerinde kabartmalı (kalıba kazılmış çizgiler baskıda kabartma gibi görünür) kartal olan 22 no.lu damga dikkat çekmektedir (Resim 2. 52, 22). Bu kartal resmi beyaz hamurlu sırlı seramik kabartmalarına benzemektedir¹⁰² muhtemelen sanatçı sadece yüksek değeri olan sırlı seramik tabakların üzerindeki kartalı kiremit üzerinde tekrarlamıştır.

9-10. yüzyıl kiremit damgalarının bir kısmı (yaklaşık olarak yarısı) belli benzer özelliklerine göre (harf veya resimlerden oluşan damgalar) gruplara ayrılabilirler. Bu grupları aşağıdaki damgalar oluşturmaktadır: 1) 146, 147 no.lu – Γ; 2) 148, 149 no.lu – Δ; 3) 252, 253, 255 no.lu - ⚡ ; 7) 274-180 no.lu haç görünümlü; 8) 15, 16 no.lu – hayvan figürleri; 9) 17-21 kalın hatla çizilmiş hayvan figürleri.

9-10. yüzyıllarda Kherson kiremit üretimi yapan atölyelerin aynı anda çalıştığını söylemek oldukça zor. Söz konusu sadece 9. yüzyıl sonundan 10. yüzyıl sonuna kadar burada faaliyette olan kiremit üreten atölye sayısıdır. Şimdilik bu atölye sayısını da tespit etmek mümkün değil çünkü bildiğimiz damga sayısı yeterli değil ve her yıl yapılan kazı sonucunda yeni damgalar eklenmektedir. Yine de elde olan malzemelerden yola çıkarak, bir buçuk yüzyıl (9. yüzyıl ikinci yarısı ve 10. yüzyıl¹⁰³) zarfında Kherson'da kiremit üreten atölyelerinin birkaç tane olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁰ İbid, s.320, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁰¹İbid, s. 124, tabl. 1, MIA, 1950.

¹⁰² İbid, s. 322-358, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁰³ İbid, s. 320.

2. 3. EL SANATLARI

Bir Ortaçağ şehrinin özgünlüğünü onun zanaatı göstermektedir. Ancak bu konuda da malzeme yetersizliği ile karşılaşmaktadır. İlk başta bu konuyla ilgili yazılı kaynak neredeyse yok gibi görünmektedir.. Diğer engellerden biri de nesnel malzemenin fazla olmamasıdır. Şehrin kazılarını yapan arkeologlar hiçbir zaman şehrin, özellikle Ortaçağ tarihiyle ilgilenmemiş, zanaat üretimi onları ilgilendirmemiştir. Müzelerde bulunan malzeme ise evraklara yansımamış bundan dolayı onların şu an kronolojisini yapmak zor ve mümkün değildir.

Elde olan malzeme sadece sınırlı değil oldukça kabataslak ve farklı dönemlere düzensiz olarak dağıtılmıştır. Özellikle, başka verilere göre şehrin canlanma devri sayılan 5-7. yüzyıllara tarihli malzeme çok azdır. Tabii ki Erken Ortaçağ Dönemi'ne ait Kherson zanaat malzemelerinin yeterli sayıda olmaması zanaat üretiminin düşük seviyede olduğunu göstermez. 5. yüzyıl sonundan 7. yüzyıl başlarına kadar Kherson'un bazı üretim sektörlerinin büyük gelişme gösterdiği çok iyi bilinmektedir. Bu gelişme en çok o devrin mimarisinde özellikle çok geniş ve uzun zaman zarfına yayılan şehir surlarının ve bazilikaların yapımında görülmektedir; bu yapılanma 4. yüzyılda Bizans topraklarındaki yapılanmaya benzemekte ve sivil duvar ustaları tarafından yapıldı.¹⁰⁴

Erken Ortaçağ Dönemi'nde bazilika yapımının yanı sıra mozaik yapımının gelişmesi de söz konusuydu. Bu sanatın çok geliştiği hakkında bize 6. yüzyıl tarihli çok sayıda ve çok büyük ebatlarda olan mozaik yer döşemeleri bilgi vermektedir.¹⁰⁵

Bir şehrin bir üretim merkezi olarak ekonomi özelliklerini göz önüne sermek için en önemli unsur daha geniş kitlelere hizmet eden demir işletmeciliği ve çömlekçiliktir.

2. 3. 1. Maden

Kherson'daki 5-6. yüzyıl madenciliği hakkında, 5. yüzyıl sonunda başlayan daha sonra 6. yüzyılda devam eden ve 7. yüzyılın başlarına kadar üretilen bakır sikke dökümü dışında bilgilerimiz çok azdır. Kherson kazı araştırmalarının uzun sürmesine rağmen Kherson Ortaçağ maden işleme malzemesi oldukça azdır, ayrıca bulunanlar da parçalanmış ve kabataslak haldedir. Erken Ortaçağ Dönemi'ne (5-6. yüzyıl) tarihlenen malzeme ise hiç

¹⁰⁴ G. Nisskiy, *Tvoreniya Grigoriya Nisskogo*, İzdatelstvo Moskovskoy Duhovnoy Akademii, Cilt: 8, Moskova 1871, s. 538-539.

¹⁰⁵ G. Nisskiy, *Tvoreniya Grigoriya Nisskogo...*, s. 538-539.

bulunmamaktadır. Şimdiye kadar Erken Ortaçağ Dönemi tarihli madenci atölyesine rastlanmamıştır.¹⁰⁶

Erken Ortaçağ mezarlarında bulunan sınırlı sayıda demirden yapılmış süs eşyaları da bu malzeme eksikliğini tamamlamamakta çünkü 5. yüzyıl broşlarının yerli üretim olduğunu kanıtlamak için sayılarının çok az (ender rastlanmakta) olduğu bilinmektedir; bu broşların Bospor'da sıklıkla bulunan broşlarla tamamen aynı olması büyük olasılıkla Bospor'dan getirildiğini düşündürmektedir (kızıl akbaba başlı tokalar gibi).¹⁰⁷

6. yüzyıl mezarlıklarında bulunan metal eşyaların da sayısı azdır, bunlardan en çok rastlanan alt kısmının iki tarafında simetrik şekilde iki akanthus yaprağının olduğu dökme tokalardır. Bu tokalar da Konstantinopolis mezarlıklarında bulunan tokaların aynısı olduğundan dolayı bunların da yerli üretim olmadığı düşünülmektedir. Gorzuvit (Soğuk Su) mezarlığına özgü olan aynı dönemde Çufut-Kule mezarlığında da bulunan perde ayaklı broşlara gelince ise bunlara Kherson'da hiç rastlanmamaktadırlar.¹⁰⁸ Mezarlık eşyalarının çoğu ise metal eşyalar değil seramik eşyalardır.

Kazı sırasında farklı metal eşyaların dökümünde kullanılan kalıplar ortaya çıkmış; sayıları az olan bu kalıpların bir kısmı kurşundan yapılan halka ve külçe kalıbıdır, bunlar balık ağlarında kullanılan eşyalardır (Resim 2. 53).¹⁰⁹ Kurşun halkalar 9-10. yüzyıllar sonu ve daha geç dönem 13-14. yüzyılları katmanlarında görülmekte, bazıları iyi tarihlenmektedir.

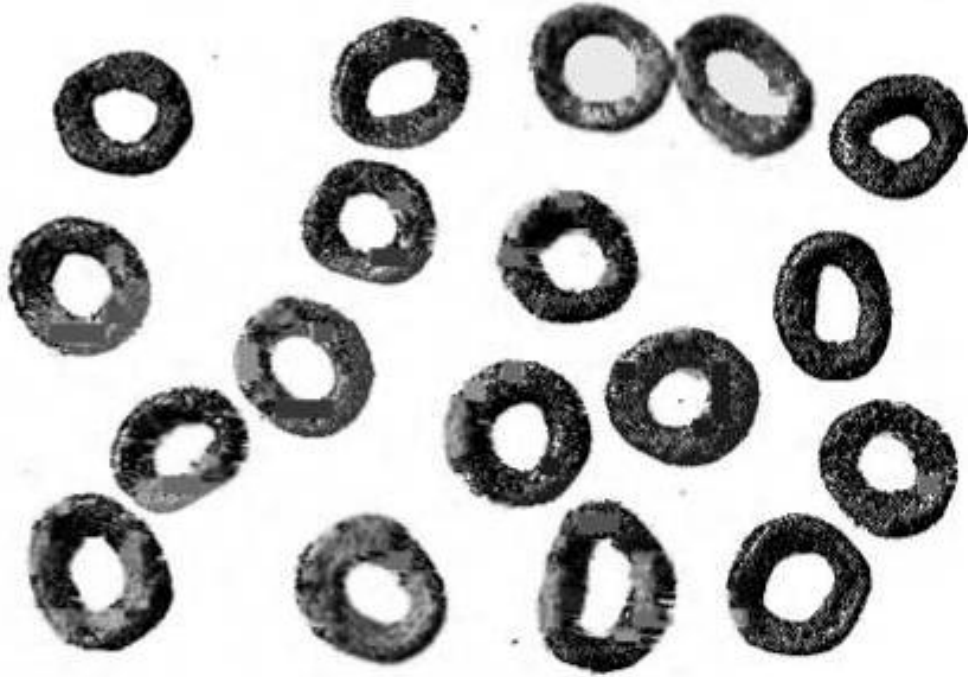
¹⁰⁶ İbid, s. 322, A. L. Yakobson, 1959,

¹⁰⁷ İzvestiya Arheologičeskoy Komissii, 4. Basım, 1902, s. 70.

¹⁰⁸ Bu tokaların Kherson'da üretildiği ve Kherson Müzesi'nde sergilendiği bilgisi E. V. Veymarn ve S. F. Strjeleskiy tarafından aktarılır ancak A. L. Yakobson bu bilginin hatalı olduğunu düşünür. Bkz. E. V. Veymarn ve S. F. Strjeleskiy, "K Voprosu o Slavyanah v Krimu, Voprosi İstorii", VI, 1952, Sayı: 4, s. 97.

¹⁰⁹İbid, s. 95-96, MİA, 1950.

Resim 2. 53: Kurşun Halkalar

Balık Ağlarında Kullanılır, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Metalden yapılmış yüzük, toka ve küçük haç kalıpları taş, tuğla, kayrak ve kiremitten yapılmıştı.

Kherson'da bulunan metal eşya kalıplarını gruplara ayırırsak şöyle bir grup listesi ortaya çıkar:

2. 3. 1. 1. Kurşun Halkalar

Tür: İkiyüzlü Kurşun Halka Kalıbı (Resim 2. 54, 1)

Envanter No: 788/31

Malzeme: Taş

Tarih: 10. yüzyıl

Tanım: İkiyüzlü, taş üzerine oyulmuş birinin yarısı 10. yüzyıl tarihli 9a odasında bulunmuştur (Resim 2. 54, 1). Aynı taşın üzerinde başka bir eşyanın dökümünde kullanılan T harfini andıran başka bir kalıp daha yer almaktadır.

Kökeni: Kherson, oda No 9a

Benzerleri: Diğer benzer kalıp II tankerinde (629/31 no.lu) bulunmuştur; tanker 5-6. yüzyılda terk edilmiş sonraları 9 ve 10. yüzyıllarda şehir çöplüğü gibi kullanılmıştı.¹¹⁰

Tür: Kurşun Halka Kalıbı (Resim 2. 54, 4)

Envanter No: 50/33

Malzeme: Taş

Tarih: 10. yüzyıl

Tanım: Üzerinde kurşun halka dökümü yapmak için yerleştirilen yuvacıkları olan taş kalıp.

Kökeni: Kherson, 18. mahalle, 11 no.lu oda

Benzerleri: Tamamen aynı kalıplar daha geç dönem 12-13. yüzyıl katmanlarında bulunmuşlar; örneğin, 1933 yılı kazılarında ortaya çıkan tuğla üzerine oyulmuş 16 yuvacığı olan, çapı 14-16 mm (oyma derinliği 7-9 mm) 50/33 no.lu kalıptır (Resim 2. 54, 4). Çok sayıda benzer kalıpların evrak kaydı yok, bunlar 23018 no.lu leylak rengi kayrak levha üzerine (Resim 2. 54, 3)¹¹¹, 5471 no.lu tuğla (Resim 2. 54, 5) üzerine yapılanlardı.¹¹²

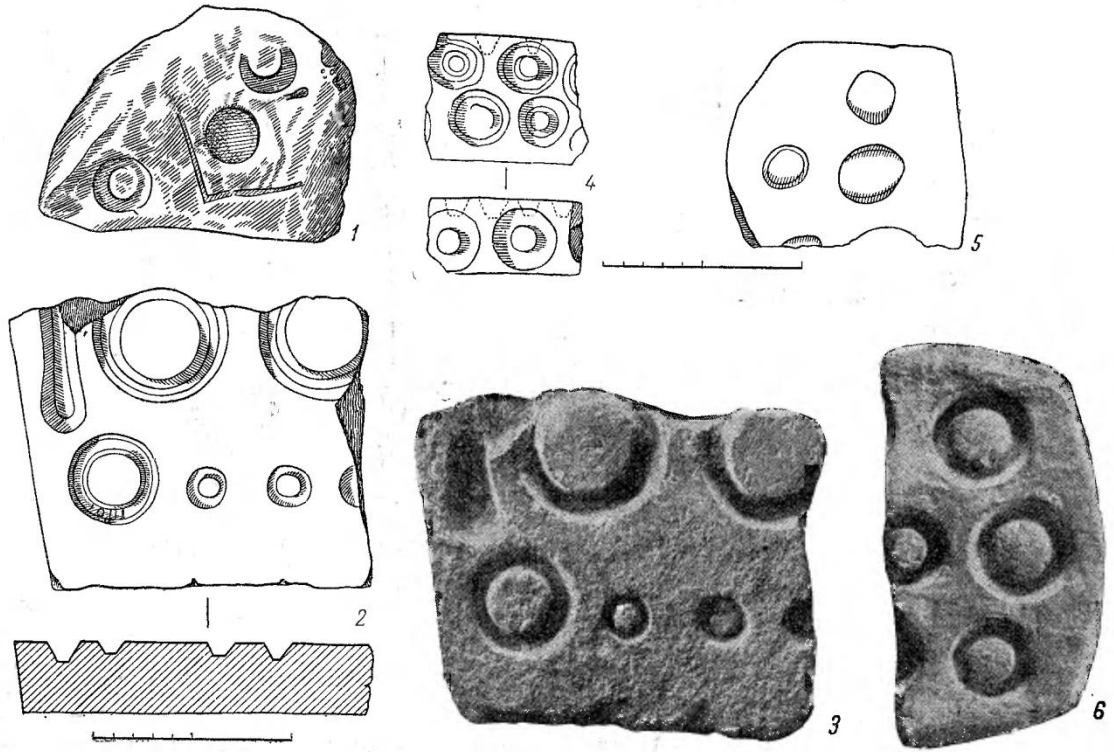
Buluntuların yakın çevresinde bunları üreten bir atölyenin olduğunu kanıtlayan hiçbir kanıt bulunmamış (10. yüzyıl sonuna kadar), sadece 10. yüzyılda Kherson'un üretim ve ticaret merkezi olduğu halde balıkçılıkta gereken eşyaların ev üretimi olduğunu tahmin edebiliriz. Kurşundan yapılan dökme halkaların ev üretimi olması Kherson yaşam tarzında bir yeniliktir. Kurşundan yapılmış dökme külçeler şehrin başka semtlerinde görülmez.

¹¹⁰ İbid, s. 206, MİA, 1950.

¹¹¹ Kalıbın kalınlığı 3, 6 cm, halka çapları 2, 2; 4, 4; 5, 8; 6. 0.

¹¹² Kalıbın kalınlığı 3, 6 cm, halka çapları 2, 6; 3. 0.

Resim 2. 54: Kurşun Halka Kalıpları

1-No 788/31, 9-10. yüzyıl, 9a oda; 2, 3-No 23018, (evrak kaydı yok); 4-No 50/33,12-13 yüzyıl, 4. oda, üst tabaka; 5-No 5471, (evrak kaydı yok); 6-Numarasız,

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 3. 1. 2. Kurşun Külçeler

Tür: Kâseye Benzer Yuvarlak Kurşun Külçeler (Resim 2. 55, 1, 3, 4)

Envanter No: 31343

Malzeme: Kurşun

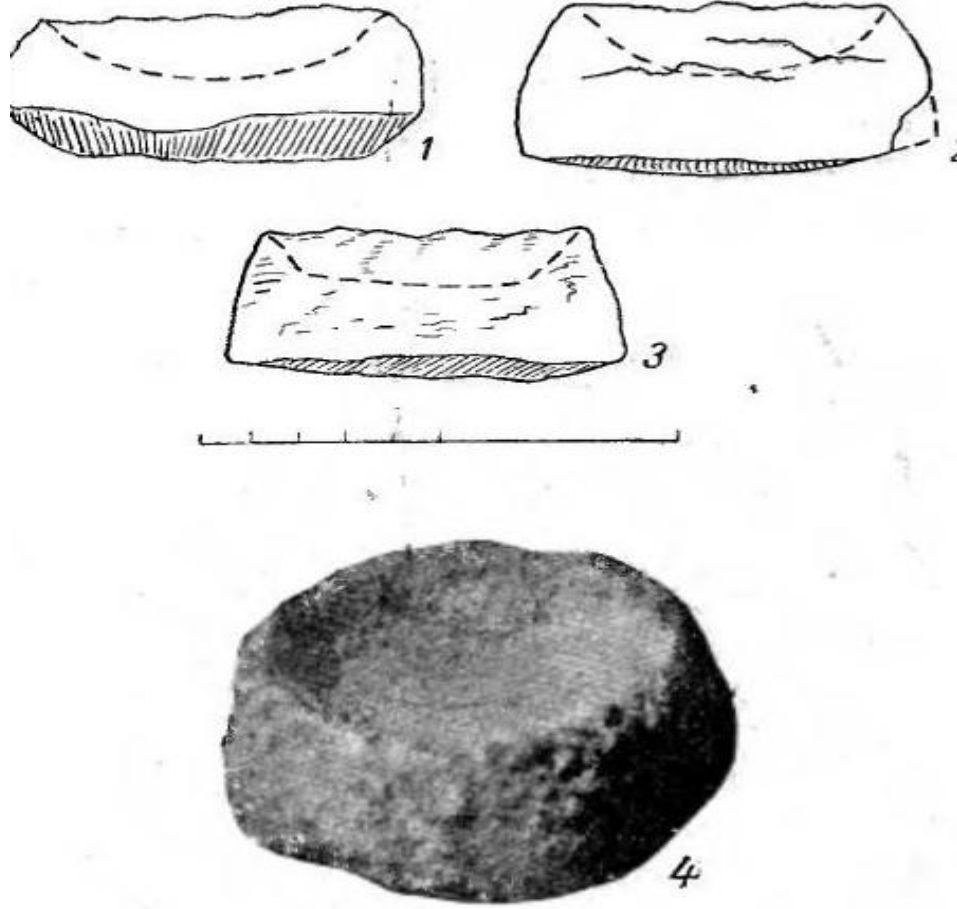
Ağız çapı: 8,8 - 9 cm

Ağırlık: 690 g; 720 g; 635 g

Tarih: Evrak kaydı bulunmamaktadır

Kökeni: Kherson

Resim 2. 55: Kurşundan Yapılmış Külçeler

1-ağırlığı 690g.; 2, 4-ağırlığı 635g.; 3-ağırlığı 720g.
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Tür: Disk Formunda Kurşun Külçeler (Resim 2. 56)

Envanter No: Yok

Malzeme: Kurşun

Ağız Çapı: 5,7- 9; 17-18 cm

Tarih: 9-10. yüzyıl

Tanım: Yuvarlak disk formunda

Kökeni: Kherson, 15 no.lu mahalle

Resim 2. 56: Disk Formunda Kurşun Külçeler

15 No.lu Mahalle, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Bu külçe kalıplarının belli bir üretim merkezine ait olduğunu hiçbir kanıt göstermemektedir, sadece 18. mahalle 11 no.lu oda kazılarında bulunan kalıbı yan odada (16 no.lu)¹¹³ yapılan balık envanteriyle (çapa, kanca, ağ örme iğnesi) ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu evin bir demirci değil balıkçı evi olduğu kuşku uyandırmamaktadır. Buluntular içerisinde uzunluğu 23 cm (kesiti üçgen) olan kurşun halkaların yapımında kullanılan kurşun çubuk bulunmuştur; ev sahibinin kurşun halkaları kendisi yaptığı akla gelmektedir.¹¹⁴

Kırım'da kurşun hiçbir zaman çıkarılmazdı, muhtemelen Ortaçağ'da Anadolu'yla iyi ilişkileri olan Kherson'a kurşun, Anadolu, özellikle, Trabzon kurşun yataklarından getirildi.¹¹⁵

2. 3. 1. 3. Süs Eşya Kalıpları (Resim 2. 57)

Tür: Yüzük Kalıbı (Resim 2. 57, 1)

Envanter No: 33500

Malzeme: Taş

Çapı: 2,8 cm

¹¹³ "Kurşun Külçeler", *MİA*, No 34, 1953, s. 222.

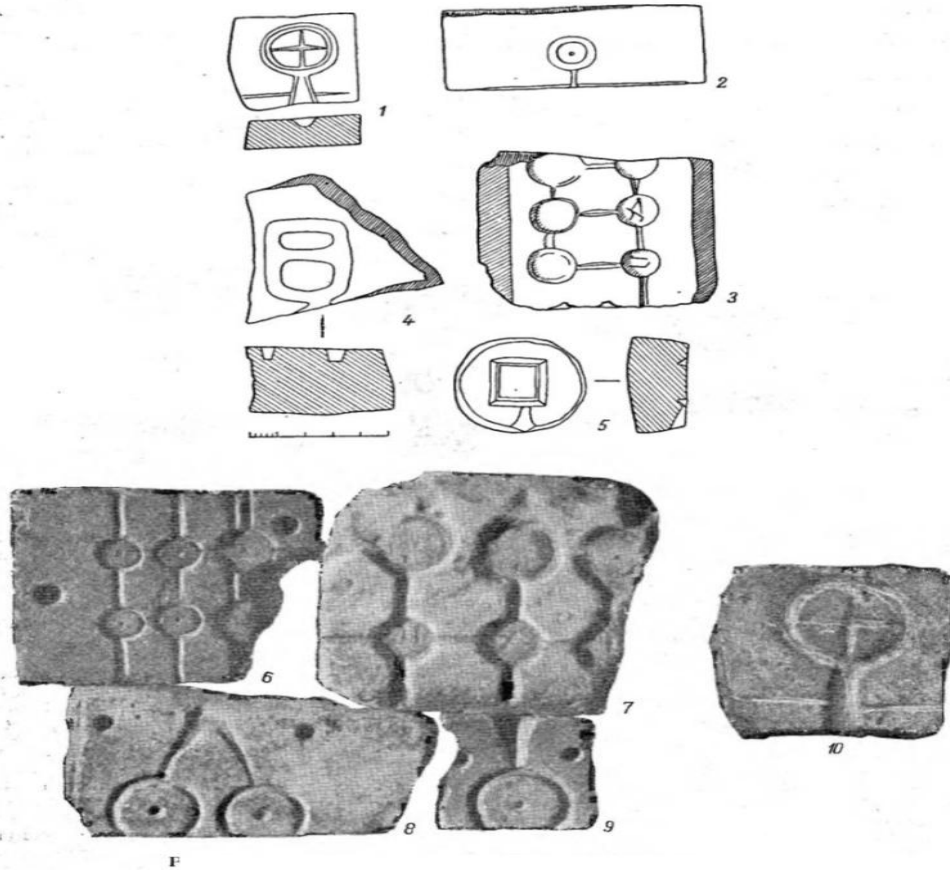
¹¹⁴ *İbid*, s. 323, A. L. Yakobson, 1959.

¹¹⁵ *İbid*, s. 325, A. L. Yakobson, 1959.

Tanımı: Taştan yapılmış yüzük kalıbı, arka yüzünde simgesi yer almaktadır (Resim 2. 57, 1).

Kökeni: Kherson

Resim 2. 57: Metal Eşya Kalıpları

1,10-33500 No.lu Yüzük, 2-6469 No.lu Yüzük; 3, 7-5472 No.lu Yüzük; 4-15983 No.lu Toka; 5- 5468 No.lu Dikdörtgen Eşya; 6, 8, 9-Evrak Kaydı Olmayan Yüzük Kalıpları(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Tür: Yüzük Kalıbı(Resim 2. 57, 2)

Envanter No: 5449

Malzeme: Taş

Çapı: 1, 7 cm

Tanım: Açık kırmızı taş

Kökeni: Kherson

Tür: Yüzük Kalıbı(Resim 2. 57, 3)

Envanter No: 5472

Malzeme: Kireç Taşı

Çapı: 1,5x1,5 cm (üç çift yuvarlak çukurların)

Tanım: Kireç taşı üzerine oyulmuş derinliği 2, 4 cm çapı 1, 5-1, 5 cm olan üç çift yuvarlak çukuru olan, ayrıca iki çukurun dibinde kalıp sahibinin simgeleri **Δ** ve **Π** yer almaktadır.

2. 3. 1. 4. Toka Kalıbı (Resim 2. 57, 4)

Envanter No: 15983

Eni: 3, 0 cm

Uzunluğu: 4,1 cm

Malzeme: Tuğla

Tanım: Kherson Müzesi'nde tuğla üzerine oyulmuş, eni 3, 0 cm, uzunluğu 4,1 cm

Kökeni: Kherson

2. 3. 1. 5. Dikdörtgen Çerçeve Kalıbı (Resim 2. 57, 5)

Envanter No: 5468

Ebatlar: 2, 1 x 2, 5 cm

Malzeme: Tuğla

Tanım: Tuğla üzerine yapılmış dikdörtgen çerçeve kalıbı

Kökeni: Kherson

2. 3. 1. 6. Haç Kalıpları

Tür: Kireç Taşı Üzerine Yapılan Haç Kalıbı (Resim 2. 58, 1)

Envanter No: 2976/13

KolEbatları: 5, 1 x 3 cm

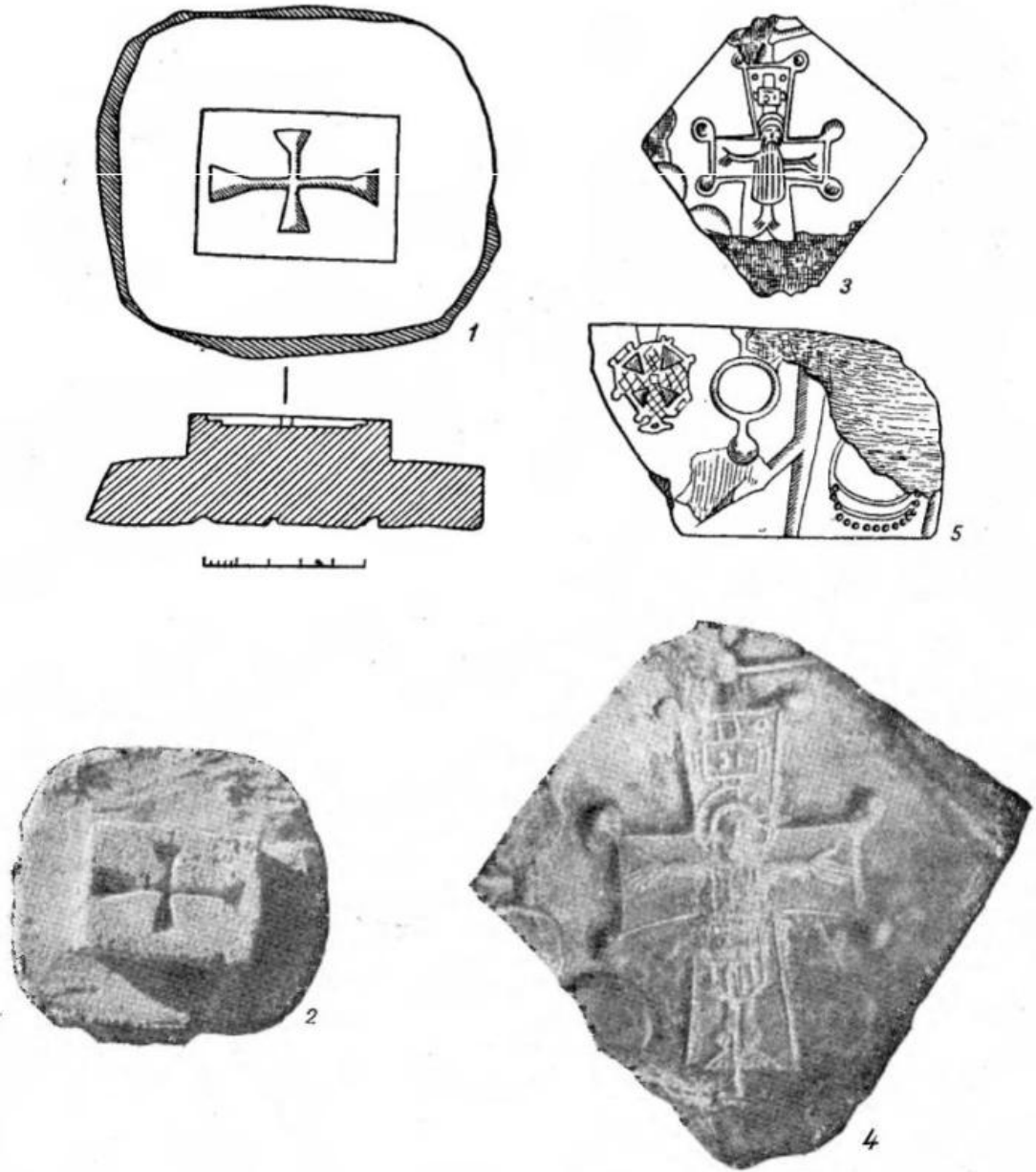
Malzeme: Kireç Taşı

Tarih: 9-10. yüzyıldan önceye aittir

Tanım: Kireç taşı üzerine yapılmış, genişleyen kolları arkaik haçların dökümünde kullanılır, arka yüzünde aynı haç oyulmuş.

Kökeni: Kherson'un kuzey-doğusu

Resim 2. 58: Haç ve Diğer Eşya Kalıpları

1, 2-Taştan, No 2976/13; 3, 4-Gri Taştan, 1903 y. Kazıları (GE, X, 187); 5-Gri Kayrak, 1896 y. Kazıları (GE, X, 121).

Tür: Kiremitten Yapılmış Haç Kalıbı (Resim 2. 58, 3).

Envanter No: 2976/13

Kol Ebatları: 7,7 x 7 cm

Malzeme: Kiremit

Tarih: 9-10. yüzyıllar

Tanım: Kiremit üzerine yapılmış, kolları hafif genişleyen ve sonu dairelerle biten dört kollu haçtan oluşmaktadır. Haçın ortasına çarpmıha gerilme sahnesi oyulmuş; İsa'nın başı üzerinde IC simgesi yer almaktadır.

Kökeni: Kherson, 1903'te 19 no.lu haçvari yapının yakınında bulunmuştur.

Tür: Gri KayraktanYapılmış Tılsım ve Haç Kalıbı (Resim 2. 59, 1, 2)

Envanter No: 39319

Malzeme: Kayrak

Tarih: 10. yüzyıldan önce

Tanımlama: Kalıp gri kayraktan yapılmış levhadır, kalıbın bir yüzünde orans duruşunda sakallı bir figür yuvarlak muska içerisinde tasvir edilmiştir. Etrafında Latışev'e göre "Tanrım, taşıyana yardım et. Amin" sözleri yazılmış; ayrıca uzunca bir dikdörtgen oyulmuştur. Kalıbın diğer yüzünde insanların günlük taşıdığı hafif genişleyen kolları olan küçük haç yer almaktadır, haçın soluna çok küçük bir istiridye kabuğu yerleştirilmiştir.

Kökeni: Kherson, 1898 kazıları

Tür: Gri Kiremitten Yapılmış Haç Kalıbı (Resim 2. 59, 3)

Envanter No: Yok

Kol Ebatları: 10, 8 x 6, 4 cm

Malzeme: Gri kiremit

Tarih: 9-10. yüzyıllar

Tanım: İyi korunmamış,1896 yılı kazılarında bulunmuştur, kolları hafif genişleyen küçük haç çapı 2 cm olan kolye, küçük hilal vb. birkaç eşyanın dökümünde kullanılmıştı. Form açısından küpe Soğuk-Su mezarlığındaki küpelere benzemektedir.¹¹⁶

Tür: Gri Kiremitten Yapılmış Haç Kalıbı (Resim 2. 59, 3)

Envanter No: 2112/09

Malzeme: Gri kiremit

Tanım: Bir kısmı korunmuş ve kollarının sonu yuvarlak, yuvarlakların içine de daire içine haç oyulmuş olan haç ve hilal biçimli küpe kalıbıdır.

¹¹⁶ İbid, s. 328, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 59: Haç ve Diğer Eşya Kalıpları

1, 2-1898 y. Kazıları (GİM, No 39319); 3-Gri Kayraktan No 2112/09,
(Yakobson'dan alıntı, 1959)

2. 3. 1. 7. Maden Potaları (tarihi belli, Resim 2. 60, 1-4)

Envanter No: 3 - 1878/11;4- 1020/21

Yüksekliği: 6; 7,5; 7,8 cm

Çapları: 4,1; 4,3; 4,6 cm

Malzeme: Seramik, taş

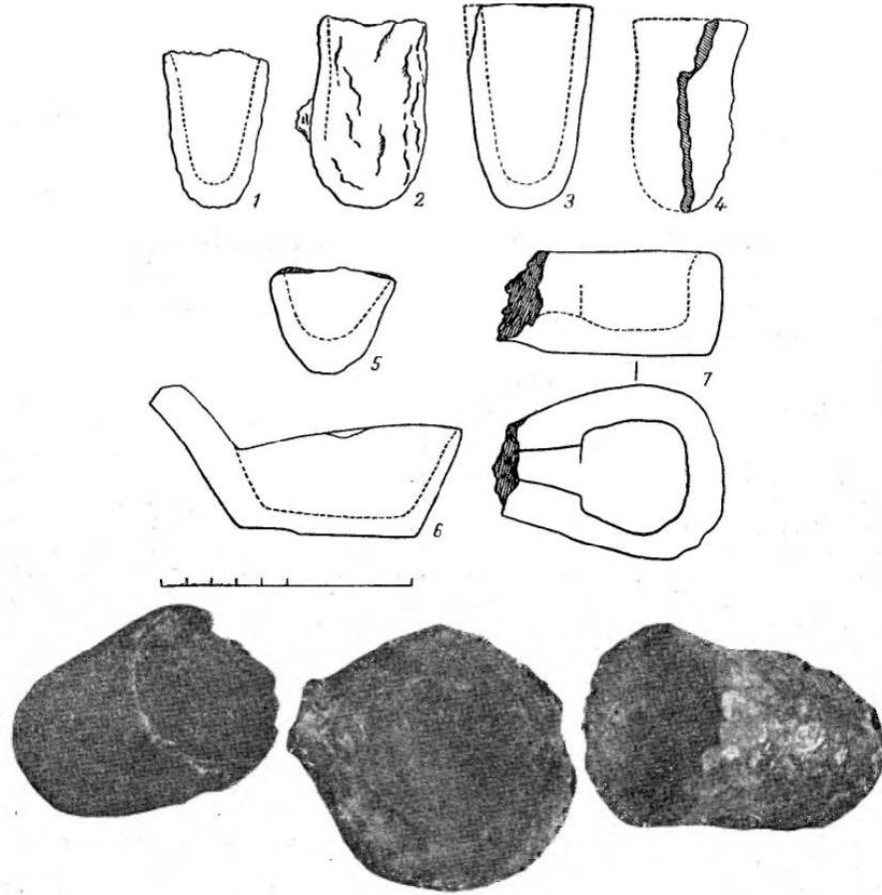
Tarih: 10. yüzyıl

Tanım: Kâseye benzer, erimiş metali dökmek için küçük kaplardır, bu kaplar sıklıkla rastlanmakta, alt kısmı hafif daralan kâseye benzer, kalın cidarlı (6-9 mm, alt tarafta kalınlaşmakta).Yüzeyi koyu kahve, koyu gri renginde (Resim 2. 60, 1-4).

Kökeni: Kherson, 3. mahalle, 18 no.lu oda

Dağılımı: Benzer kaplara Kırım dışında Sarkel’de rastlanmaktadır, bunların oraya Tavrika’dan getirildiği tahmin edilmektedir.

Resim 2. 60: Küçük Çömlek ve Sıvı Metal Dökme Kapları

1-3, 8-No 1878/11; 4-No 1020/31; 5-No 5464; 6-No 5649; 7-No 4967

(Yakobson’dan alıntı, 1959).

2. 3. 1. 8. Maden Potaları (evrak kaydı olmayan, Resim 2. 60, 5, 6, 7).

Envanter No:5 - 5464; 6- 5649;7- 4967

Yüksekliği:5 -4 cm; 6 - 4,3 cm;

Malzeme: Seramik, taş, kireç taşı

Tarih: Evrak kaydı olmadığından dolayı tarihi bilinmemektedir

Tanım: Kaplardan biri daha küçük (yüksekliği 4 cm) fakat kalın cidarlı (kaide kalınlığı-1,3 cm), (Resim 2. 60, 5); diğeri küçük yuvarlak seramik kaptır, yüksekliği 4,3

cm kısa kulpu kaptır (Resim 2. 60, 6); Bu kapların başka türü kireç taşından yapılmış, kalın cidarlı (1, 4 cm) hafif derin (4, 4 x 4, 5 cm) ve sıvı metalin kabı kolay doldurmasını sağlamak için dar yivi (1,2-1,7 cm) vardır (Resim 2. 60, 7).

13. yüzyıl kilise eşyalarından Kostyuško tarafından bulunan horos¹¹⁷ zincirleridir. Neredeyse tam zincir 1932 yılı kazılarında 4 no.lu odada (Resim 2. 61, a) bulunmuş.¹¹⁸ 1940 yılı kazılarında bulunan diğer bir zincir parçası 10 no.lu odada (Resim 2. 61, b) bulunmuştur.¹¹⁹ Tüm bu zincirler aynıdır ve aynı kalıpta yapılmıştır. Tamamen aynı zincirlerin parçaları sıklıkla eski Rus şehirlerinde görülmektedir.¹²⁰ Bu zincirlerin bu şehirlerde sıklıkla görülmesi onların Kherson'a Rus Podneprovye şehirlerinden getirildiğini söylemektedir.

Diğer metal eşyalar, muhakkak yerli ustaların malı olan, sadece kazılarda ortaya çıkan özellikle demir ve bronz ender görülen bakır eşyalardır, örneğin farklı ebatlarda ve yığın halinde ortaya çıkan demir mızraklar, kilitler, genelde çok sayıda demir balta, bakır tencere, elek ve fincanlardı. Bu buluntuların bir kısmı 9-10. yüzyıllar diğer kısmı 11-12. yüzyıllara tarihlidir.

Çok sayıda çapa, orak gibi tarım aletlerinin görülmesi önem taşımaktadır. Neredeyse her evde bulunan sıklıkla balıkçılıkta kullanılan özellikle kurşun kancaların bazen yığın halinde bulunması, ayrıca ağ örgüsünde kullanılan bronz iğneler ve ender hallerde büyük demir çapa demiri parçaları görülmektedir.

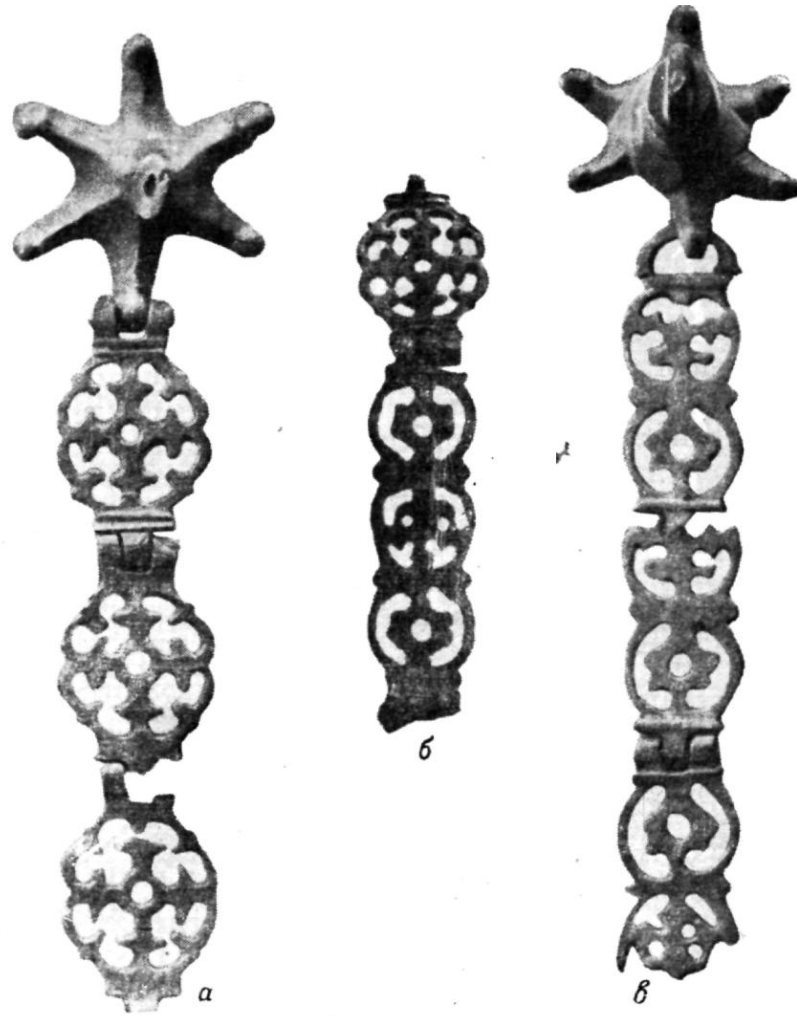
¹¹⁷ Choros/Horos – Polykandion askısı bkz. H. C. Evans (ed), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, New York 2004.

¹¹⁸ "Horos Zincirleri", *MIA*, Sayı: 4, 1941, s. 248, res. 77.

¹¹⁹ İbid, s. 153, *MIA*, 1953.

¹²⁰ B. İ. ve V. N. Hamenko, *Drevnosti Podneprovya*, Kuljenko S. V., 5.Basım, Kiev 1902, tabl. 6, 208, 8, 227.

Resim 2. 61: Horos Zincirleri

a–K. K. Kostyuşko-Valyujiniç Kazıları; *b, c* -1940 y. Kazıları,
(Yakobson'dan alıntı, 1958).

Fakat bütün bu ürünler, sayısı az olduğundan dolayı metal işleme üretimi ve ticareti hakkında hiçbir bilgi vermemektedirler. Ortaçağ Kherson ustalarının birleştiği bir teşkilat hakkında da hiçbir bilgiye sahip değiliz. Hatta Konstantinopolis gibi büyük bir şehirde yerli halkın taleplerini karşılayan ustalar (marangoz, dülger, kiremitçi, çilingir, terzi vb.) bir birlik yaratmamışlar.¹²¹

¹²¹ M. Y. Süzümov, "Remeslo i Torgovlya v Konsttinopole v Naçale 10 v.", VVr, Cilt: 4, 1951, s. 23.

Sadece taş ustaları atölyeler kurmuş.¹²² Çömlekçilerin de atölyeleri olduğunu tahmin edebiliriz.¹²³

2. 3. 2. Seramik

Eski tarihi eserleri en azından Antik ve Ortaçağ eserlerini araştırmak, ilk başta seramiği araştırmak demektir çünkü kazı yapan araştırmacıların dikkatini öncelikle neredeyse her zaman parça halinde bulunan seramikler çekmektedir. Seramiklerin yanı sıra güzel bir eşya, örneğin süslü bir tabak, özgün bir kandil, küçük ender bulunan heykeller de olabilir, fakat en çok kazılarda ortaya çıkan malzeme seramik kaplardı. Bulunan kapların çoğu farklı erzak taşıma kabı olarak kullanılmıştı; anfora daralarının arkeolojinin simgesi sayılması sebepsiz değildir.¹²⁴

Anfora daralarının arkeolojinin simgesi haline gelmesinin nedenlerinden, ilk olarak, dara üretimi için yüksek ekonomik şartlar ayrıca gelişmiş seramik üretimi ve üzümçülük gerekmekteydi, ikinci olarak kapların hamurunun sadece farklı üretim merkezlerinde farklılık göstermekle kalmayıp zaman içerisinde de değişikliğe uğradığı bilinmektedir, bu da üretim yeri ve tarih belirlemede güzel bir araç olmasını sağlamaktadır, üçüncü olarak da bu kaplar erzak taşıma kabı olara bölgenin ticari ilişkilerinden haber vermektedirler.¹²⁵

2. 3. 2. 1. Kherson Çömlekçi Merkezleri

Kazılarda ortaya çıkan üretim mallarının teknolojisi ve çeşitlerinin öğrenilmesi, farklı arkeolojik buluntularda rastlanan çok sayıda seramik eşyaların nitelenmesi ve sınıflandırılmasında seramik üretim merkezlerinin lokalizasyonu tartışılmaz önem taşımaktadır.

Kherson çömlekçi merkezlerine ait bilgi tarihi devirlere göre farklılık göstermektedir. 5-7. yüzyıllara tarihli üretim merkezleri henüz bulunmamıştır. 11-12. yüzyıllara tarihli iki atölyenin Kherson çevresinde olduğu düşünülmektedir. Bunlardan biri

¹²² A. Rudakov, *Oçerk Vizantiyskoy Kulturi po Dannim Greçeskoy Agiografii*, Aleteya, Moskova 1997, s. 142.

¹²³ İbid, s. 331, A. L. Yakobson, 1959.

¹²⁴ S. V. Uşakov, “Rannevizantiyskiye Amforı Khersonesa-K İstorii İzuçeniya”, *Priçernomorje*, Cilt: 11, Seri: A, 2013, s. 44.

¹²⁵ S. V. Uşakov, “Rannevizantiyskiye Amforı...”, s. 44.

kiremit¹²⁶ diğeri Romançuk'a göre sıvı malzeme muhafaza etmek için kaplar üretmekteydi. Kherson'da 13-14. yüzyıllarda mutfak eşyaları üreten merkezler, daha geç döneme tarihlenmektedir.¹²⁷

8-9. yüzyıl Tavrika'sında bir farklılık vardı. Kazılar ve araştırmaların sonucu burada çömlekçi merkezlerinin sayısının onlarca olduğunu tespit etmiştir (Resim 2. 61). Doğu Kırım'dan başlayarak (Koktebel bölgesi), Kherson'un güney kıyısına kadar uzanan bölgelerde çok sayıda fırın kalıntıları, seramik parçaları gibi tarihi eser dizisi yer almaktadır (Resim 2. 62).

Resim 2. 62: Tavrika Çömlekçi Merkezleri (8-10. yüzyıl)

30-Sevastopol, 28-Batiliman, 27-Laspi, 26-Sarıç, 25-Misxor, 24-Gaspra, 23-Livadiya, 22-Yalta, 20-Nikita, 19-Partenit, 15-Aluştа, 10-Rıbaçye, 13-Luçıstoye, 11-Sotera, 35-Bakla, 0- Simferopol, 32-Trudolubovka, 33-Baştanovka, 34-Golubkina, 7-Morskoye, 6- Noviy Svet, 5-Lesnoe, 3-Şebetovka, 2-Koktebey, 1, 0-Feodosi, (Paşına, Teslenko, Zelenko'dan alıntı, 2001).

¹²⁶ A. L. Yakobson, "Rannesrednevekoviye Gonçarniye Peçi v Vostoçnom Kırımu", *KSİMİMK*, 1954, s. 155-162; A. L. Yakobson, *Keramika i Keramiçeskoye Proizvodstvo Srednevekoboy Tavriki*, Nauka, Leningrad 1979, s. 156.

¹²⁷ A. İ. Romançuk, "Gonçarnaya Masterskaya 11-12 vv. İz Khersonesa", *ADSB*, 1971, s.119-120.

8-10. yüzyıllar tarihlenen ilk seramik merkezleri 1925 yılında Barsamov tarafından Feodosya ve Aluşta bölgeleri arasında bulunmuştur.¹²⁸ Morskoye köyünün (eskiden Kopsihor) 5 km yakınında Çoban-Kule, Rıbaçye köyünün (eski Tuak) ve Maloreçenckoye köyü (eski Küçük-Uzen) yakınlarında büyük fırınlar ve büyük ölçüde defo kalıntıları tespit edilmiştir. 8-10. yüzyılları çömlekçilik fırınlarının ilk kazıları 1952-1953 yıllarında Çoban-Kule çevresinde Sovyet Akademi Kırım şubesi Yakobson başkanlığı altında Koktebel grubu tarafından yapılmıştır.

1964 yılında Kırım Ortaçağ çömlekçilik merkezleri araştırmalarında jeofizik metotlar kullanılmaya başlamıştır. Bu metotların hazırlanmasında farklı zamanlarda Şilik, Zagniy, Rusakov, Glazunov, Pelevina, Smekalova gibi bilim adamlarının rolü büyük olmuştur. 1960 yıllarında Arkeoloji laboratuvarları Kırım ve Azak çevresi çömlekçi merkezleri anforalarını incelemiştir.¹²⁹ Araştırma sonuçları anforaların Kırım'dan Don yakınlarına taşındığı tahminlerini doğruladı.¹³⁰ Araştırmacılar, 1990 yıllarının sonunda bazıları kazılan Sudak ve Kherson arası sahillerde ve Kırım'ın güney-batı'sında otuzdan çok sürekli çalışan üretim merkezi buldu.¹³¹

8-9. yüzyıllarda Tavrika ekonomisinin çok hızlı gelişmesi Tavrika tarihinin karakteristik özelliğidir. Sosyo-ekonomik ve politik olaylar taşra yaşam tarzının canlanmasına neden olmuştur. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tavrika tamamen Hazar Hakanlığı hâkimiyeti altına giriyor.¹³² 9. yüzyılın ortalarına kadar Kırım'da Bizans-Hazar ilişkileri ekonomik ilişkilerin savaşız bir ortamda geliştirmek için "karşılıklı özel kondominium (iki taraflı kar)"a dayanmaktaydı.¹³³ Bu dönemde de farklı sebeplerden dolayı yarımada'nın nüfuzu Don yakınları, Kafkas çevresi ve Anadolu topraklarından göç eden göçmenler sayesinde değişikliğe uğramıştı.¹³⁴ Yeni yaşam yerleri oluşmaya başlamış, 8. yüzyılda oluşan politik stabilite ekonominin gelişmesine sebep olmuştu.¹³⁵ Hazar Devleti için üzümculük ve şarapçılığı büyük ticari özellik taşımağa başlayan bu yarımada zengin tarım kaynağına çevrilmeye başlamıştı. Hem şaraba olan talep hem de karlı ticaret,

¹²⁸ N. S. Barsamov, *Feodocuyckiy Muzei Krayevedeniya*, Kırım, Cilt: 2, Moskova 1926, s.185.

¹²⁹ E. A. Paşina, İ. B. Teslenko, S. M. Zelenko, "Gonçarnıye Tsentrı Tavriki 8-10 vv", *Tovaristvo Arheologii ta Antropologii*, 2001, s. 52-53.

¹³⁰ G. M. Kovnurko, "Petrografiçeskiy Analiz Srednevekovih Amfor iz Krıma i Priazovya", *KSİA*, 113. Basım, 1968, s. 119-122.

¹³¹ E. A. Paşina, İ. B. Teslenko, S. M. Zelenko, "Gonçarnıye Tsentrı Tavriki 8-10 vv...", s. 52-53.

¹³² İ. A. Baranov, *Tavrika v Epohu Rannego Srednevekovya*, Nauka, Kiev 1990, s. 150.

¹³³ S. B. Soroçan, V. M. Zubar, L. V. Marçenko, *Jizn i Gibel Khersonesa*, Biblek, Harkov 2000, s. 266-267.

¹³⁴ L. A. Baranov, *Tavrika v Epohu Rannego...*, s. 150; A. N. Aybabin, "Etniçeskaya İstoriya Rannevizantiyskogo Krıma", *MAİET*, 1999, s. 202-204.

¹³⁵ A. N. Aybabin, *Etniçeskaya İstoriya Rannevizantiyskogo...*, s. 122.

eskiden şarapçılık kültürünü iyi tanıyan devletin güney bölgesinde şarapçılıkta bir patlama yaşatmaktaydı.

Büyüyen yaşam yerlerinin, şarabı üretip başka yerlere göndermek, günlük yaşam ve inşaatta gereken seramik için dara ihtiyacını su ve ham maddenin bulunduğu yerlerin yakınında meydana gelen çömlekçi üretim merkezleri karşılamaktaydı.¹³⁶

Kherson Karantin koyu sahilindeki çömlekçi atölyesinin çalışmasını arkeolojik kanıtlar tespit etti. 1952 yılında bu koyun doğu kısmında büyük bir seramik yığını incelenmiştir. Burada “sayısız miktarda yer yer üzeri yivli anfora parçaları” yer almaktaydı (Resim 2. 63, 1, 2).¹³⁷ 1979 yılında deniz dibi ölçme işleri zamanı koyun batısında seramik parçalarıyla doygun yataklar bulunmuştur. Bu malzemelerin hepsi yer yer yivli anfora parçalarından oluşmaktaydı. Bazıları yeniden restorasyona uğramış, bazıları deforme olmuşlardır. Gövde rengi kırmızı kerpiç renkten yeşil-griye kadardı. Hamuru iyi yoğrulmuş içerisinde kireç taşı parçaları yer almaktadır.¹³⁸

Yakobson, çömlekçi üretim merkezinin Karantin koyunun doğu sahilinde, Zolotaryov ise batı sahilinde olduğunu¹³⁹ söyler, fakat fırınlar bulunmamış. Bunların hangisinin haklı olduğunu sonraki araştırmalar gösterecek.¹⁴⁰

¹³⁶ A. L. Yakobson, *Kırım v Sredniye Veka*, Nauka, Çilt: 2, Moskova 1973.

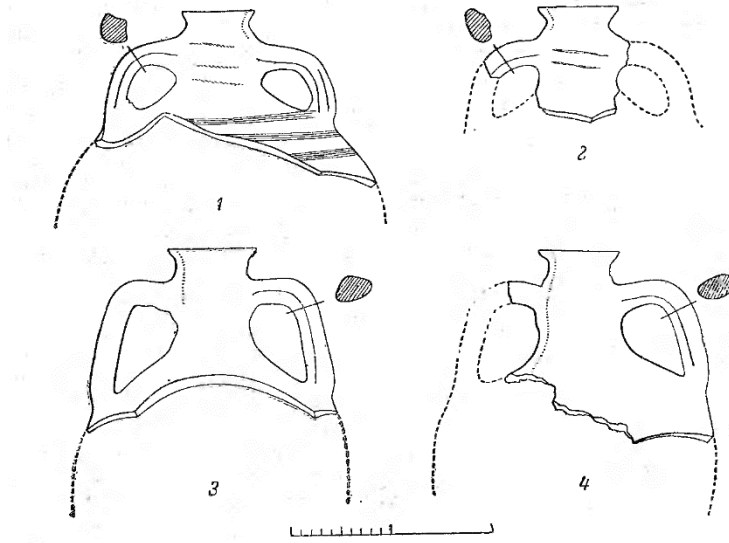
¹³⁷ İbid, s. 307, res. 160. 1, 2, A. L Yakobson, 1959.

¹³⁸ M. İ. Zolotaryov, “Khersonesskiy Gonçarniy Kompleks 8-9 vv//Vizantiya i Yeyo Provintsi” *ADSV*, 1982, s. 142-148.

¹³⁹ A. L.Yakobson, *Keramika i Keramiçeskoye Proizvodstvo Sredhevekovoy Tavriki*, Nauka, Leningrad 1979, s. 31.

¹⁴⁰ A. İ. Zolotaryov, “Khersonesskiy Gonçarniy Kompleks 8-9 vv.”..., s. 146.

Resim 2. 63: Anforalar (8-9. yüzyıl)

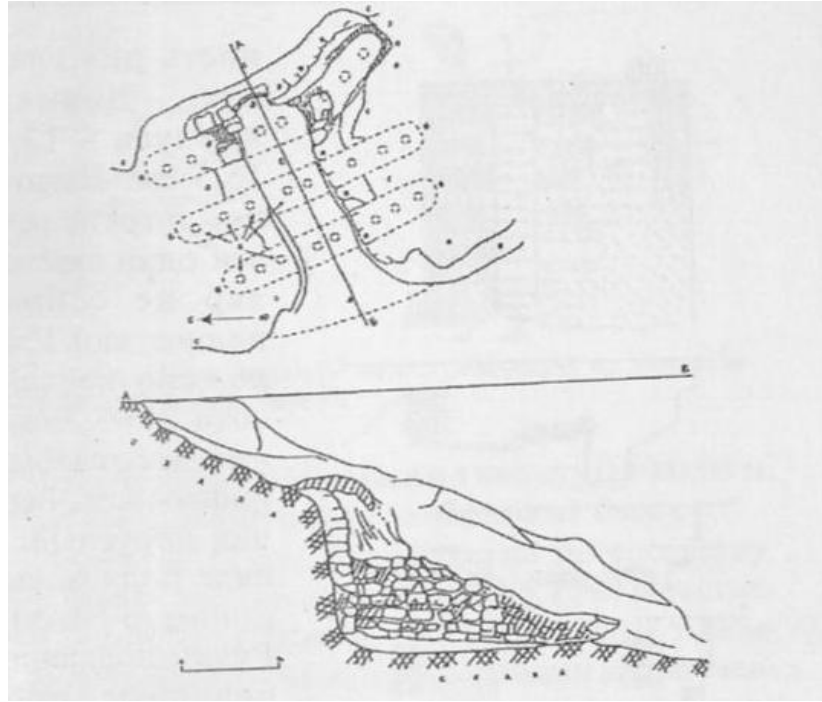

1, 2– Kherson Çömlekçi Fırın yakını, Karantin Koyu Doğu Sahili;
 3, 4– Morskoye Köyü Sudak Bölgesi Çömlekçi Fırın Kazıları,
 (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Aynı döneme ait aynı tür anforaları fırınlamak için Kherson'da ilk çömlekçi fırını şehrin karşı tarafında batı kale surlarının arkasında ve sahildeki kayalığa oyulmuştu. 1957 yılında Borisova tarafından bulunan fırın ham kerpiçten yapılmış ve sadece bir yatay kanalı (uzunluğu 2,20-2,25 m) ve yatay kanaldan simetrik bir şekilde ayrılan ve yukarıya doğru uzanan iki veya üç çift kısa kanalı (uzunluğu 1,0-1,1 m) vardır; bu kısa kanalların son kısmı sıcak gazların üstteki yanma odasına girmesini sağlamak için deliklerden oluşurdu (Resim 2. 64). Günümüze ulaşan yükseklik - 1,90 m. Isıtma bloğunun bir kısmı bir yatay (uzunluğu 2,40 m, eni 0,60 m) ve bir dikey (uzunluğu 1,00 m, eni 0,40 m, 0,80 m başlıyor) boru korunmuştur. Ocak güney-batıya yönlendirilmiştir. Isıtma odası kumtaşından oluşan dikdörtgen bloklarla örülmüştür. Atölyenin esas ürettiği malzeme küçük (yüksekliği 0,37-0,40 m) yuvarlak dipli, yivli silindirik ağızlı ve kulp kesiti oval olan anforalardan oluşmaktadır. 8-9. yüzyıllara tarihlenen bu tür anforalar Kherson'da çok yaygındı.¹⁴¹ Bunların dışında fırında testi ve açık içecek kap parçaları bulunmuştur (Resim 2. 65).

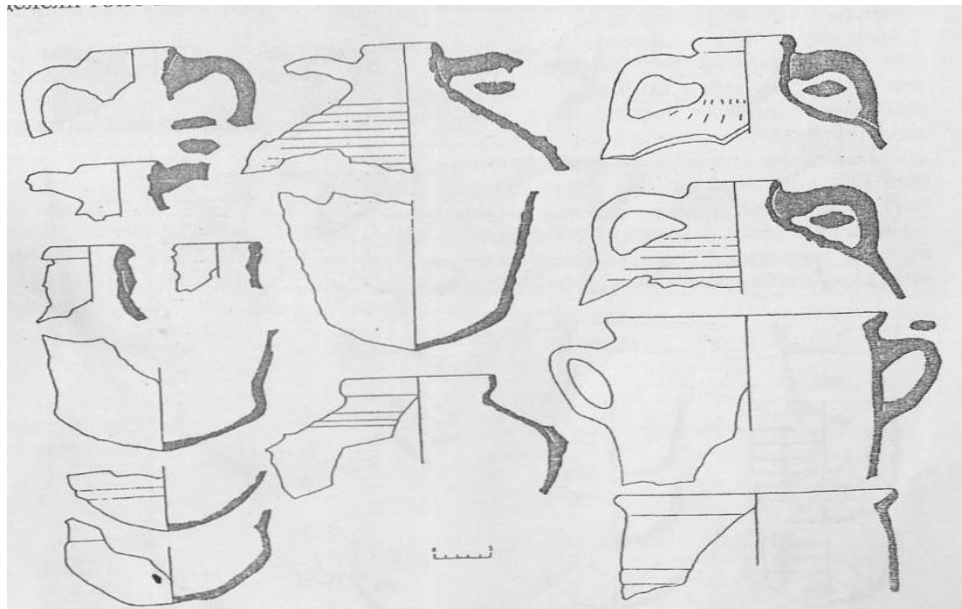
¹⁴¹ İbid, s. 331, res. 4, A. L. Yakobson, 1951.

Resim 2. 64: Çömlekçi Fırın Planı ve Kesiti

Kherson, Pesoçnaya Koyu, (Borisova'dan alıntı, 1957).

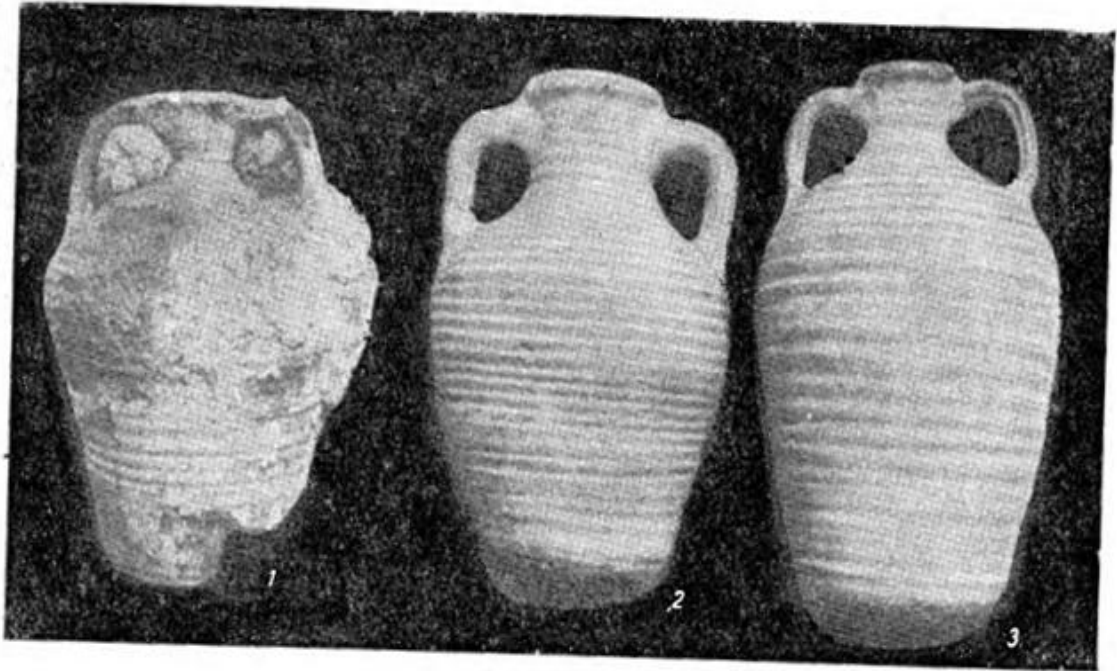
Resim 2. 65: Fırından Çıkan Seramik Kaplar

Kherson, Pesoçnaya Koyu, (Sedikova'dan alıntı, 2001).

Kazılarda bulunan Kherson fırınının zedelenmemiş kısımları onların Çoban-Kule (Sudak) fırınlarına çok benzediğini ve sadece onların küçüğü olduğunu ve onların işini tekrarladığını akla getirmektedir. 1954 yılları kazılarında burada bulunan fırınların 10. yüzyıl veya daha sonraki dönemlere ait olduğunu kanıtlayan hiçbir şey bulunmamıştı. Araştırılan çömlekçi fırınlarından çıkarılan anforalar 9. yüzyıl tarihlidir. Benzer Kherson anforaları da en erken 9. yüzyıla tarihlenmektedir. Fakat 9. yüzyılda Sudak bölgesinde anfora yapımı ve çömlek işleri durdurulmuş, Kherson'da ise onların üretimi 9. yüzyılda başlamış ve sonraları da devam etmişti; bu da Kherson ekonomisinin canlanmaya başladığı dönemde olmuştu. Bundan dolayı Sudak bölgesindeki çömlekçi fırınları 8-9. yüzyıllara kadar çalışmışlardı. Zaten üç yıl süren 1952-1954 yılları Kherson kazılarında ortaya çıkan bu tür anfora parçalarının nispeten ender görülmesi tesadüfî değildir. 9. yüzyılda Kherson çömlekçilerinin bu örneklerin aynılarını ürettiklerini şehrin batısında yerleşen 9 no.lu haç-kubbeli yapının duvarına gömülmüş yivli anfora kanıtlamaktadır (Resim 2. 66, 1).

Resim 2. 66: Kherson Anforaları (9-10. yüzyıl)

1 – 9 No.lu Yapının Duvarında Bulunan 9. yüzyıl Anforası;

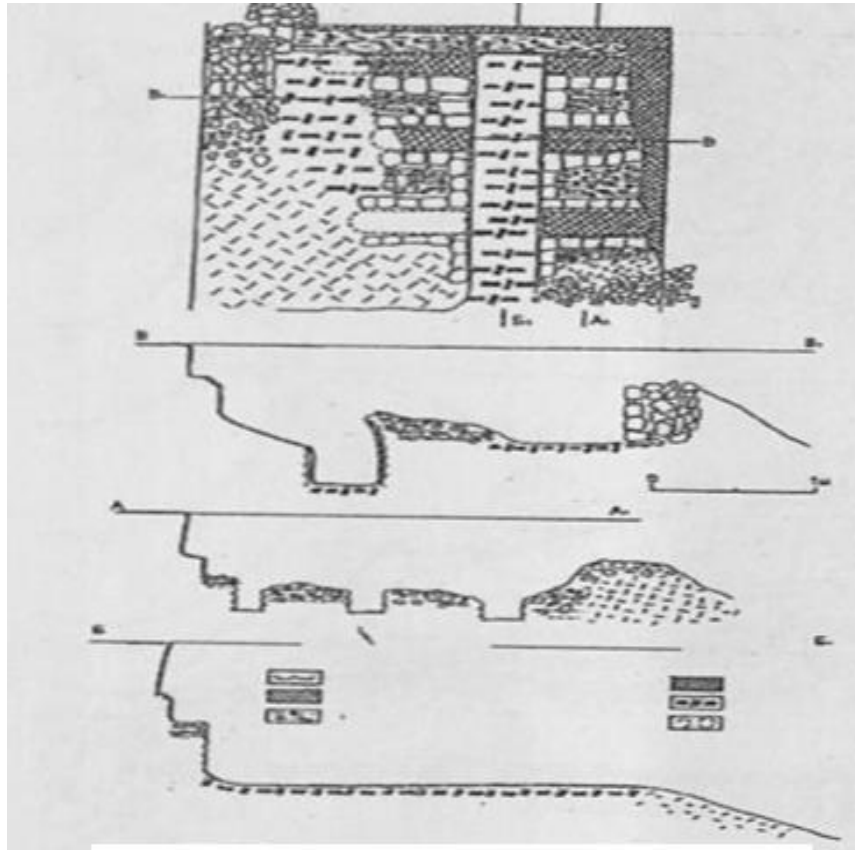
2, 3 – 10. yüzyıl Anforaları, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Bu anfora 10. yüzyılda günlük ve kalıcı olmuş olan anforalar arasında ara ürün olmuştu. Kherson tabakalarında bu tür anfora parçaları çok sayıda görülmüştür; Bu

tabakalar 10. yüzyıl paralarıyla tarihlenmiş, en çok I. Romanos (919-944), Konstantin Porphyrogenetos (913-959) ve II. Romanos (959-963); II. Basileus (976-1025) paraları da rastlanmaktadır. Kherson ve Kherson dışında 10. yüzyıldan sonra benzer anforalara rastlanmamıştır.¹⁴²

Kherson'un karşı tarafında Sevastopol koyunun sahilinde, denizin 15 m yakınında yerleşen diğer çömlekçi fırınının kazıları 1974 yılında Rijova tarafından yapılmıştır (Resim 2. 67).

Resim 2. 67: Çömlekçi Fırın Planı ve Kesitleri

Kherson, Sevastopol Koyu, (Rijova'dan alıntı, 1982).

Fırın yapımı için seçilmiş bu yer tesadüfî değildir; burada çömlekçi üretimi için hem kil hem de kum ve su vardı. Kayaya yapılmış yanma odası kalıntıları incelenmiştir. Doğu, güney, batı duvarlarının üzeri sıvanmış yontulmamış taştan yapılmıştır. Ocağın planı

¹⁴² İbid, s. 307, A. L. Yakobson, 1959.

dikdörtgendir (4,15x4,60 m) doğu-batı yönündedir. Isıtma odası ve yanma odasının kuzey-batı duvarının çok az kısmı korunmuştur. Isıtma odasının 1 yatay (uzunluğu 3,45 m, eni 0,80 m) ve 3 çift dikey (uzunluğu 0,90 m, eni 0,40-0,45 m, 0,70 m yükseklikten başlıyor) borusu vardır. Bölmeler kumtaşı kil sıvasıyla sıvanmıştır. Fırınlama odasının duvarları 0,60-0,80 m yükseklikte korunmuş ham kerpiçten yapılmıştır (0,06x0,16x0,18 m). Rijova'ya göre yapı üzeri kubbeye örtülüydü.¹⁴³

2. 3. 2. 2. Sırsız Seramikler

Günlük kullanılan seramik malzemeden yapılan farklı çömler, testiler, küpler, kandiller vb. büyük önem taşımaktadır; bütün bunların gövde rengi koyu kırmızıdır ve yerli üretimdir. 5-7. yüzyıllar ve daha sonraki dönemlere tarihlenen (9-10. yüzyılları) Kherson buluntularının neredeyse hepsinin çömlerçi yani zanaat ürünü olduğunu söyleye biliriz.

Testiler

Genelde testiler ince cidarlı iyi elenmiş kilden yapılmış, kırmızı hamurludur. Dar ağızlı, dar ve uzun boyunlu geniş gövdeli kaplardır. Gövde, dip bölümüne doğru daralır ve düz bir kaideye sahiptir. Gövde yüksekliği 50-60 cm, çapı ortalama 16-20 cm, kaideye doğru keskin bir şekilde daralır, boyunları çok uzun ve kenarı geniş; ağız her zaman belirgindir (bir veya iki silmeli). Omuzlardan dik açıyla yükselen ve boyunun orta kısmına birleşen geniş (bazen eni 7cm) ve yassı kulpları vardır (Resim 2. 68, 29-32). Günlük kaplar ve Kherson 9-10. yüzyıl seramik buluntularının çoğu bu tür testilerden oluşmaktaydı. Kherson 18 no.lu mahallenin 16 no.lu odasında bu testilerin 50'ye yakın kaide parçası bulunmuştur.¹⁴⁴

Kherson dışında bu tür testiler Bospor¹⁴⁵ Sarkel ve Taman yarımadasında rastlanmaktadır.¹⁴⁶

1949 yılı Sarkel kazıları da aynı şeyi göstermektedir; anforalara karşın testiler burada üretilirdi.

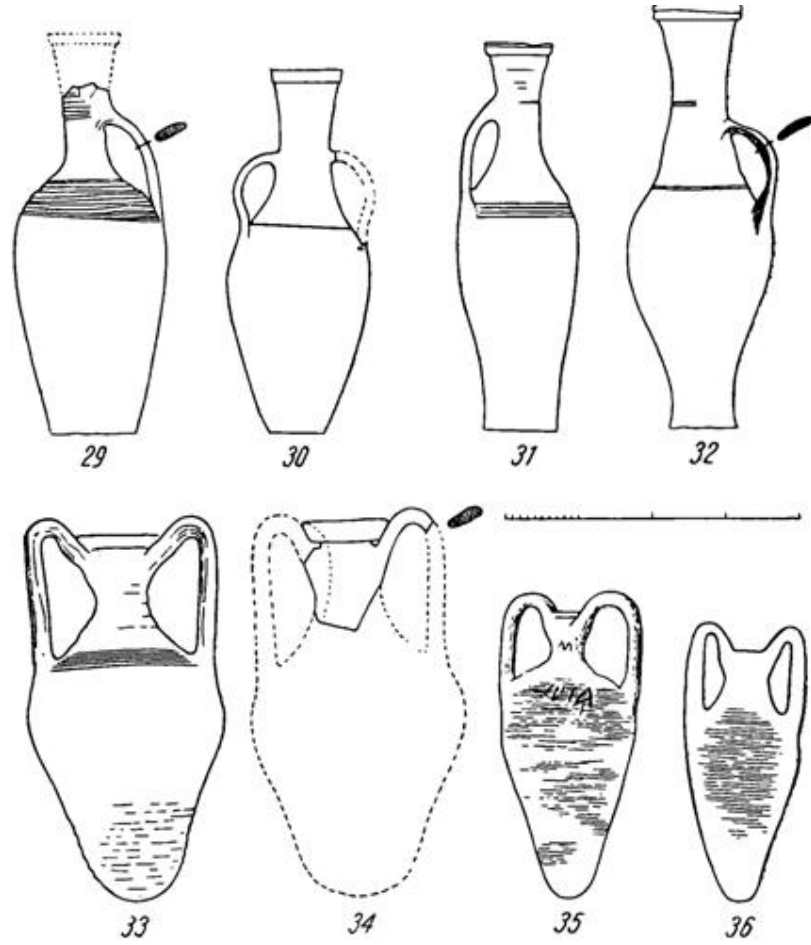
¹⁴³ S. G. Rijova, "Gonçarnıye Peçi 8-9 vv. Bliz Khersonesa", *ADSV*, 1982, s. 151.

¹⁴⁴ "Kufşin", *MİA*, No 34, 1953, s. 221.

¹⁴⁵ "Kufşin", *Kerç Tarih-Arkeoloji Müze Arşivi*.

¹⁴⁶ B. A. Ribakov, "Otçot o Raskopkah", *MİA*, 1952.

Resim 2. 68: 9-10. yüzyıl Testileri ve 11-12. yüzyıl Anforaları

(Yakobson'dan alıntı, 1951).

Bazı testiler anforalara benzetilmek için iki kulplu yapıydı (Resim 2. 68, 30). Bu kapların form tipi ilk başta oturmuş hal almamıştı, kaplar 9-10. yüzyıllar boyunca son formuna ulaşmaya kadar farklı değişikliğe uğramıştı. Bu değişiklikler; alt kısım keskin bir şekilde daralır ve bunun sonucunda testinin kaidesi oluşur, bu da gövdenin öne çıkmasını sağlar, ayrıca testinin boyununun keskin bir şekilde uzadığı göze çarpar.

Formların tarihlendirilmesi henüz kesinlik kazanmamıştır; sadece gövdesi hafif daralan testilerin daha eski olduğunu ve 9. yüzyıl tarihli olduğunu söyleyebiliriz. Sarkel Hazar katmanında bulunan (Resim 2. 68, 29) benzer testiler bu sonucu tespit etmektedir;

bunlar kırmızı hamurlu değil gri renktedirler ve gövde formu 9. yüzyıl Hazar kaplarını hatırlatmakta, muhakkak formları da o kaplarla ilgilidir.¹⁴⁷

Kuzey Karadeniz ve onunla yakın ilişkileri olan Güney Don bölgeleri dışında yassı kulplu (Resim 2. 68, 29-32) testilere rastlanmaması onların yerli üretim olduğunu göstermektedir. Şimdiye kadar Kherson'da bu testileri üreten atölye izi bulunmasa da onların 10. yüzyılda Kherson'da üretildiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁸

Kherson kazı malzemeleri yassı kulplu testilerin 10. yüzyıldan sonra kullanılmadığını göstermekte çünkü daha sonraki katmanlarda bunlara hiç rastlanmamaktadır; sadece Sarkel'de bu form testilerin 11. yüzyıla kadar kullanıldığını söylemek gerekmektedir.¹⁴⁹

Uzun boyunlu yassı kulplu testilerin dağılımı 10. yüzyılda sınırlıydı; bunlar sadece 10. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Rus yerleşim yerleri olan Güney Don (Belaya Veja) ve Taman'da (Tmutarakan) daha uzun süre 11. yüzyılda da kullanılmıştı. Bu sonucu iyi tarihlenmiş testi ve seramikler tespit etmektedir (Resim 2. 68, 33, 34).¹⁵⁰

12-13. yüzyıllarda en çok tek, bazen iki kulplu düz kaideli yassı kulplu fakat daha geniş ve düz gövdesi ve çok yüksek boynu olan testilere geçilmiştir (Resim 2. 69, 40). Bu kapların gövdesi düzgün bazen üst kısmında ince yivli bezemeler yer almakta ve genelde bunlar astarla kaplıdır. Bu testilerin 10. yüzyıl testileriyle genetik ilişkisinin olduğu kuşkusuzdur.

Kherson ve Eski-Kermen Geç Ortaçağ tabakaları bu tür testilerin mutlaka her evde olduğunu göstermekte ve diğer anforalarla birlikte 12-13. yüzyılların karakteristik formu sayılmaktadır.

Kherson ve Eski-Kermen'de aynı Geç Ortaçağ tabakalarında ender olarak başka tür zengin süslemelerle bezenmiş törenlerde kullanılan aynı döneme ait kaplar da görülmektedir. Bu süslü kaplar, testilerin formunu korumuş, esas özelliklerinin büyük ebatları (1932 kazılarında bulunan kabın yüksekliği 56 cm, çapı 45 cm) ve kısa hafif genişleyen boynun yanına dikey değil yatay birleştirilmiş üç yassı kulpunun olmasıdır

¹⁴⁷ A. L. Yakobson, "Srednevekoviye Amforı Severnogo Priçernomorya," *Sovetskaya Arkeologiya*, Sayı:15, 1951, s. 332.

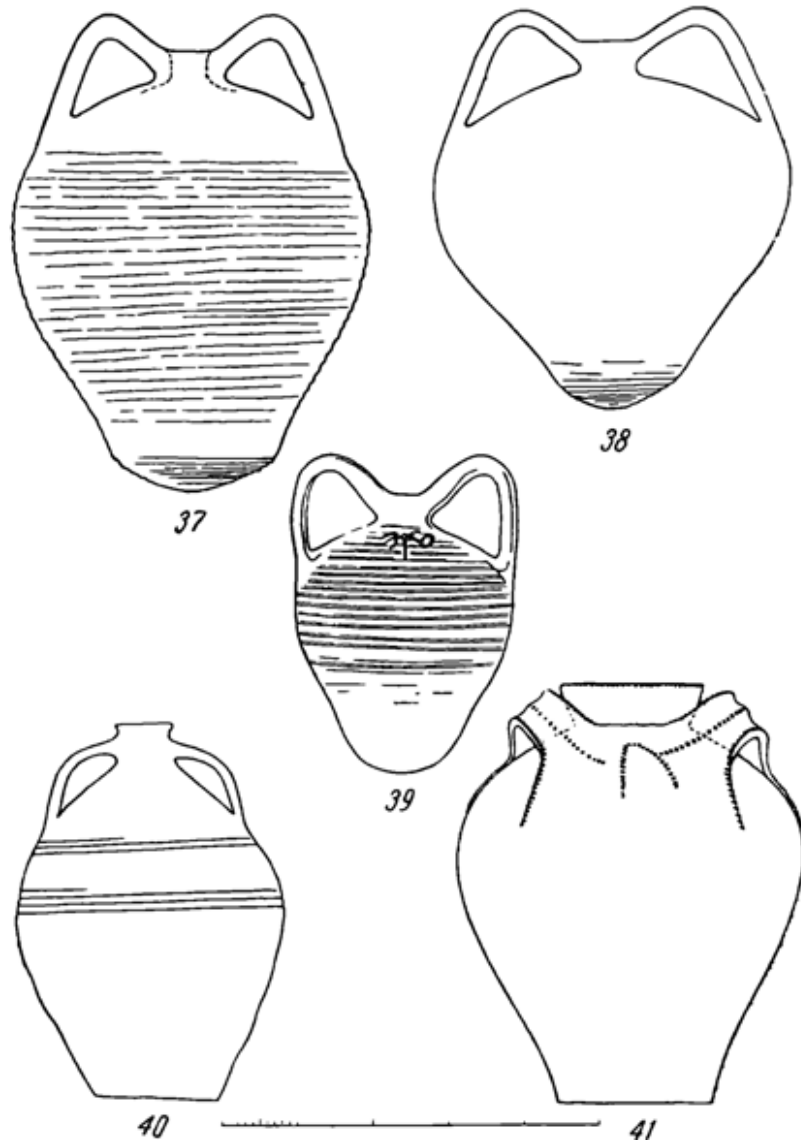
¹⁴⁸ İbid, s. 311, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁴⁹ A. L. Yakobson, "Srednevekoviye Amforı Severnogo...", s. 338.

¹⁵⁰ İbid, s. 331, res. 10, 33, 34.

(Resim 2. 69, 41). Bu üç kulplu kapların gövdesi düz fakat üst kısımda çentikli yapılandırılmış küçük yuvarlak silindirler yer almaktadır; aynı çentikler kulplarda ve ağız kısmında da görülmektedir.¹⁵¹

Resim 2. 69: Testi ve Anforalar (12-14. yüzyıl)

37-Kherson; 38-Balaklava; 39-Azak; 40, 41-Kherson

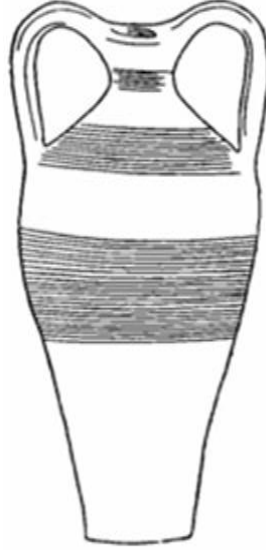
(Yakobson'dan alıntı, 1951).

Yakobsan'a göre, eğer kökeni Selitryanogo na Volge (Saray-Berke) şehri olan, yukarıda bahsettiğimiz testilerin formunu anforayla birleştiren anforayı (Resim 2. 70)

¹⁵¹ MİA, 4, s. 249, res. 84.

saymazsak Kherson ve Eski-Kermen dışında, aslında Kırım dışında, Geç Ortaçağ tarihli yassı kulplu testiler bulunmamaktadır.¹⁵²

Resim 2. 70: Selitryanogo Anforası

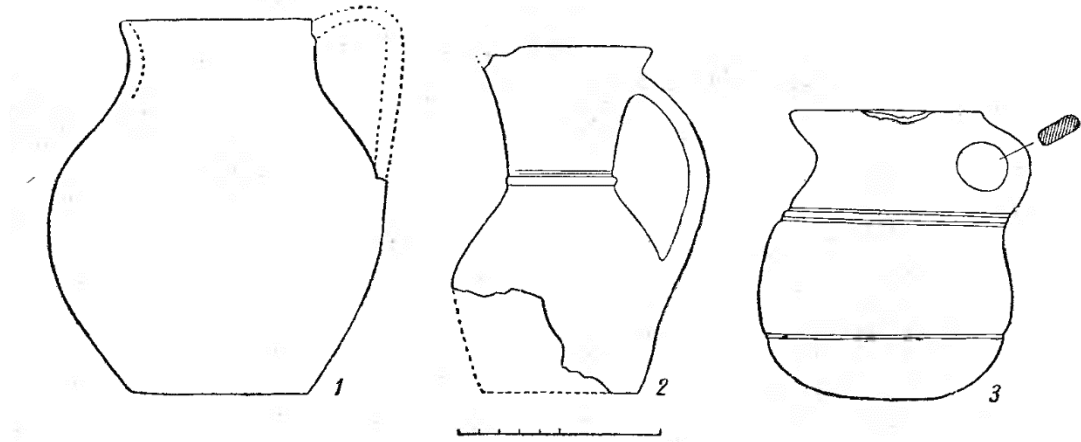
13-14. yüzyıl, (Yakobson'dan alıntı, 1951).

Yukarıya doğru çok genişleyen yüksek boyunlu, küçük hafif şişkin gövdeli testiler ilgi çekicidir; yaya benzer kulpları yassı, gövdesi koyu kırmızı ve çok sayıda ara bölgeler içermektedir. Bu testilerden biri (neredeyse hiç zedelenmemiş Resim 2. 71, 2) 1932 yılında (No 1112/32) 3 no.lu odanın üst tabakasında bulunmuş, fakat bu tabakadan çok daha eski olduğu kuşku uyandırmamaktadır, çünkü bu testinin aynısı 17. mahalle 7 no.lu odada 9-10. yüzyıllara tarihli tabakada da bulunmuştur. Bu testiler önceki dönemlerde Kuzey Kafkasya, Don (Sarkel) ve Saltov'da (mezarlıkta) iyi tanınan kaplara benzemektedirler.¹⁵³

¹⁵² A P. Smirnov, *Simferopol*, Arkeologičeskiye İssledovaniya v RSFSR v 1934-1936 gg., Leningrad 1941, s. 281, res. 3.

¹⁵³ İbid, s. 314, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 71: Seramik Testiler ve Kap (10. yüzyıl)

1-Kahverengi Gövdeli ve Yassı Kulplu Testi, No 706/12; 2-Enohoit Boğazlı Testi, No 1112/32; 3-Yuvarlak Tabanlı ve Cilalı Kap, No 5651(Yakobson'dan alıntı, 1959).

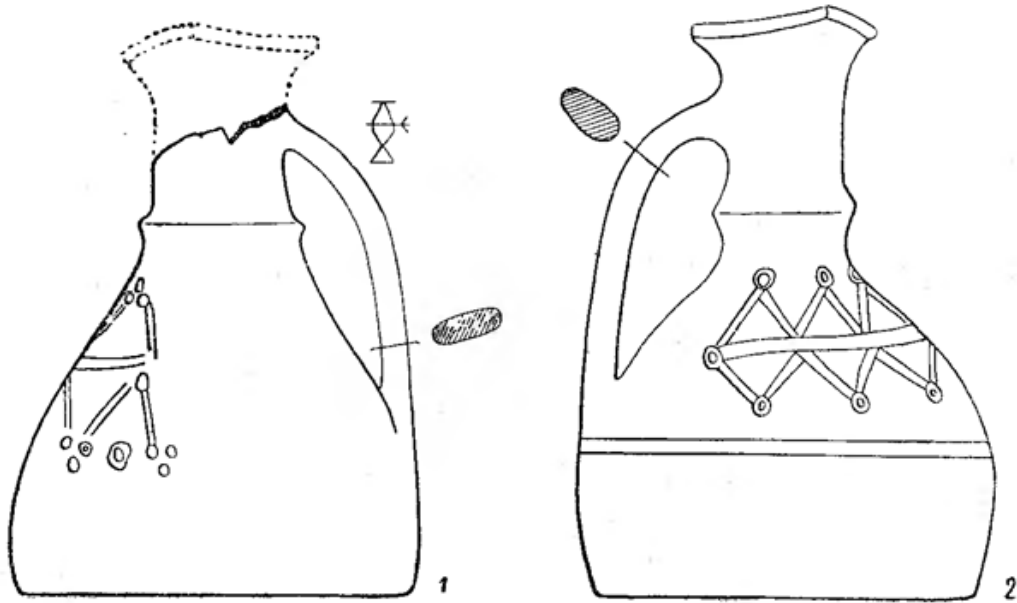
Kherson'da tamamen aynı Saltov testilerine ve diğer benzer testilere (çok şişkin gövdeli ve yüksek boyunlu ve hatta Sarkel'dekine benzer şekilde üçgen biçimli kazıma bezemeli ve aynı açık kırmızı gövdesi olan) benzer testi bulunmuştur (No 2527/09; Resim 2. 72, 1). Bu testi 3. mahalle 4. odada I. Romanos, Konstantin Porphyrogenetos ve II. Basileus paralarıyla birlikte bulunmuştur; fakat bunun da ithal olduğu kuşkusuzdur.

Doğu Kırım bölgesi veya Kuzey Kafkasya'dan getirilen bu 8-9. yüzyıllara tarihli testilerden büyük olmayan (yüksekliği 14, 2 cm) kısa yuvarlak yassı kulplu çok dışa dönük ağızlı ve çok ilginç olan yuvarlak dipli çömleği ekleyebiliriz; çömleğin yüzeyi cila izi taşımaktadır (No 5651; Resim 2. 71, 3). Kuzey Kafkasya üretimi olduğu kuşku uyandırmıyor.¹⁵⁴

Bu sınırlı sayıda olan Kuzey Kafkasya (olasılıkla Alan yapımı) veya Doğu Kırım'dan belki de o bölge halkıyla Kherson'a ulaşan kaplar sadece 9. yüzyılda şehrin başka bölgeleriyle iletişiminin önemini göstermiyor, ayrıca Kherson çömlekçi geleneklerinin kökenini de göstermektedir. Basit ev kapları şehrin Bizans'la iletişiminin nispeten zayıf olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁴ İbid.

Resim 2. 72: Saltov Tip Testiler

1-No 2527/09, Kherson; 2-Sarkel (1951y. kazıları, Yakobson'dan alıntı, 1959).

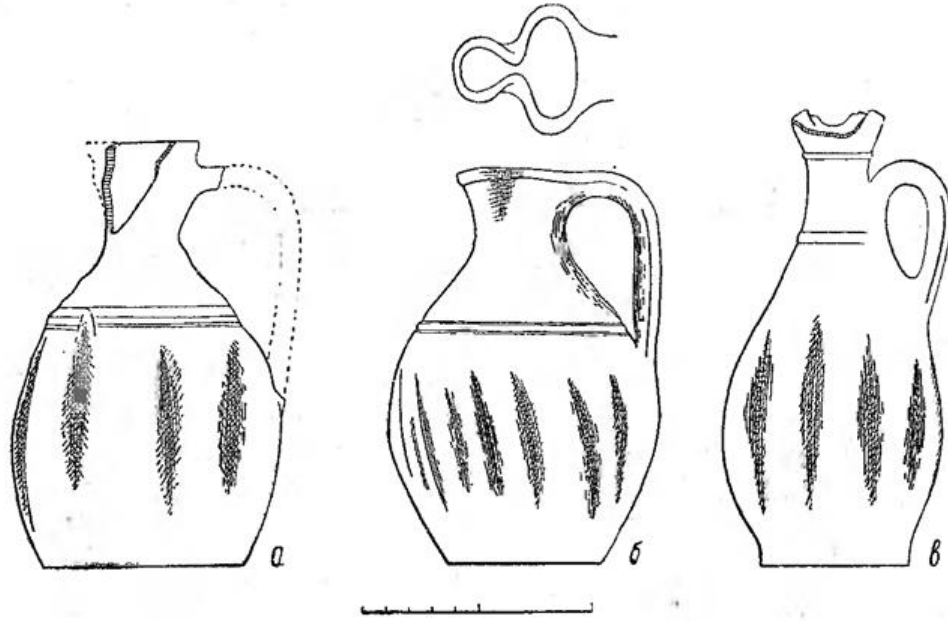
Gövdeleri dikey oymalarla süslenmiş, kapları dalgalı gösteren 9-10. Yüzyıllara tarihlenen testi grubunun yeri özeldir. Bu tür kaplar 9-10. yüzyılları paralarıyla birlikte görülmektedirler; üst tabakalarda ender görülürler. Kapların formları farklıdır (Resim 2. 73). Bu kaplardan birinin gövdesi aşağıya doğru genişlemekte, dar boynu ve yassı kulpu Kuzey Kafkasya Alan mezarlıklarında bulunan kaplara benzemektedir. 1741/09 no.lu kap Doğu Bazilika'nın güney-batısının karşısındaki çukurda bulunmuştur. Diğer kap aşağı yukarı diğerine benzemekte; üçüncü kabın ise dip ve boyuna (ağzı yok ve kaba yapılmış yivleri) doğru daralan küreye benzer gövdesi vardır. Gövdesi dalgaya benzer bu tür kapların küçük parçaları Kherson'da sıklıkla görülmektedir.

Yuvarlak oymalı kaplar daha geç dönem tarihlidirler. Bu gruba ait tüm kap gövdelerinin oymalarla bezenme tekniğinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu teknik büyük olasılıkla genetik olarak çömlekçilerin bezemeli metal kapların taklidini yapmakla ilgilidir.¹⁵⁵

¹⁵⁵ İ. A. Orbeli; K. B. Trener, *Sasanidskiy Meall*, Academia, Leningrad1935, tabl. 56, 78.

Ortaçağ'da kendi seramik üretimiyle büyük ün kazanan ülkelerde kapların oymalarla bezeme tekniği çok yaygındı. Çok sayıda kırmızı, sarı ve beyaz gövdeli Kherson kaplarını hatırlatan bu tür dalgalı kaplar Ani¹⁵⁶ (Ermenistan) ürünüdür (Resim 2. 73, б, в).

Resim 2. 73: Göçük Testiler

a-No 1742/09 Kherson; *b, в*-Ani (Ermenistan No 225, No 215)

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Defalarca 9-10. yüzyıl tabakalarında Ören-Kale¹⁵⁷ (Azerbaycan) şehrinde aynı kapların kırmızı gövdelileri, daha geç katmanlarda (12-13. yüzyıllar) ise yuvarlak oymalı kaplar görülmüştür. Böylece bu tür kaplar yeniden Kherson'un Güney Kafkasya ülkeleriyle ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Küpler ve Diğer Kaplar

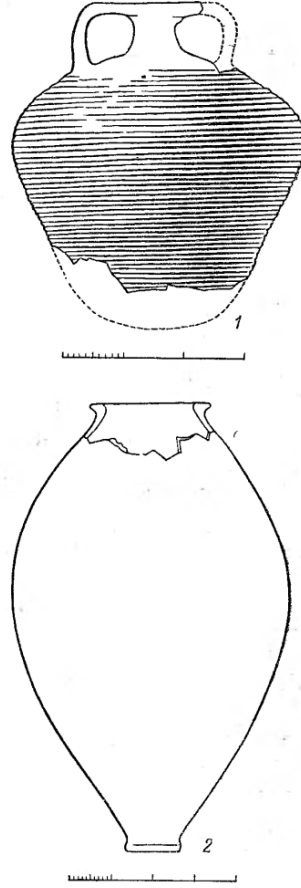
18 no.lu mahallenin 16 no.lu odasında bulunan neredeyse hiç zedelenmemiş ve kesin tarihlenmiş küp örneği (Resim 2. 74, 2) Kherson'da büyük seramik daraların da yapıldığını söylemektedir. Bu örnek nispeten büyük olmayıp (yüksekliği 1,09 m, eni en çok 0,68 m) aşağıya doğru daralan uzun yumurtaya benzer gövdesi, anforalar, testiler, kiremitler gibi koyu kırmızı renktedir. Küplerin bir kısmı yere bastırıldığından dolayı dipi küçük ve

¹⁵⁶ "Keramika", *Ermenistan Tarih Müzesi*, Sayı: 213, 225, 226.

¹⁵⁷ Ören-Kale'de bulunan kaplardaki çukurlar daha uzundur, "Otçot o Raskopkah", *MIA*, 1953.

dardır; boynu yeterince geniş, ağzı kalın, üst kısmı geniştir. Bundan daha büyük zedelenmemiş küpler korunamamış.

Resim 2. 74: Yivli Anfora ve Küp

1-Sarı Hamurlu ve Yivli Anfora; 2-Küp (18 No.lu Mahalle,16. Oda),
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Kherson tabakalarında sürekli olarak bu tür küplerin çok sayıda parçalarının bulunması bunların kuşkusuz burada üretildiğini söylemektedir.

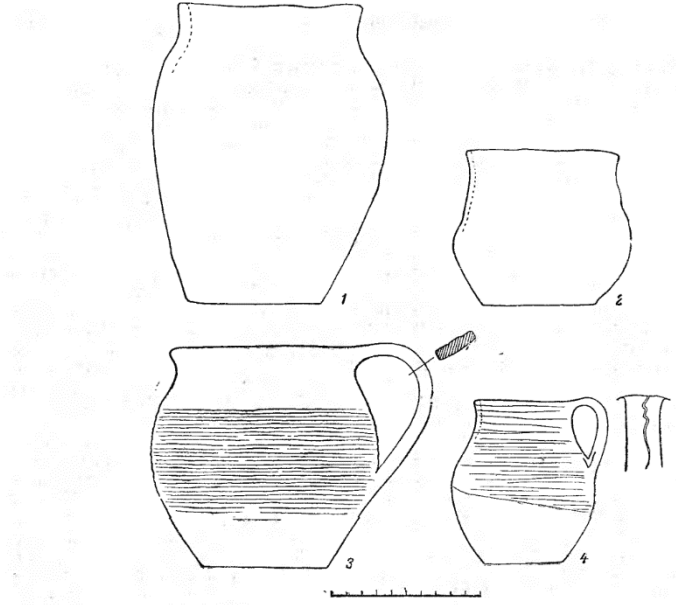
Çömlek

Khersonluların ev eşyaları genelde çömlek ve testilerden oluşmaktaydı.

Çömlekler geniş dipli, küresel gövdeli, dışa çekik ağızlı ve yassı kulpludur. Bazen boyun kısmı neredeyse tamamen yivlidir (Resim 2. 75, 3, 4). Form açısından ve yivleriyle bu kaplar doğu Kırım (Planerskoye köyü ve Kerç yarımadası), Taman yarımadası ve Don

güneyi (Sarkel ve çevresi) bölgelerine özgü olan gri çömleklere benzemektedirler. Sarkel’de bu kaplar 10. yüzyılın sonuna kadar kullanılmaktaydı.¹⁵⁸

Resim 2. 75: Çömlekler

1, 2-No 5663 ve No 5877, Kabartmalı Çömlekler; **3, 4** – No 5662 ve No 5909, Tam Yivli Gri Çömlekler, (Yakobson’dan alıntı, 1959).

Buna benzer her tarafı yivli ve dibinde damgası olan gri çömlek Kherson nekropol’unda bulunmuş, fakat bu buluntu yegâne örnektir (Resim 2. 76).

¹⁵⁸ A. K. “Taktay,Raskopki Khersonesskogo Nekropolya v 1937 g.”, *KhSb.*,4. Basım,1948, s.39-40.

Resim 2. 76: Saltov Tip Çömlek

1-Dış Görünüm; 2-Damgalı Dip

1937 yılı Nekropol Kazıları, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Birinci yüzyıla özgü olan nispeten kalın gövdeli ve pürüzlü kazanlar, tavalar ve testiler (Resim 2. 77, 18, 24, 27, 36) (bunlardan biri ince gövdeli, Resim 2. 78, 26) Geç Antik Dönem'de de kullanılırdı. Bunlara benzer kaplar çok sayıda Kherson kazılarında 97 no.lu mahallenin tankeri ve kuyusu, “Kazarma”, Kruze Bazilikası bölgesinde ortaya çıkmıştır.¹⁵⁹ Bu buluntuların bazıları (Resim 2. 77, 16, 24, 26, 30) muhtemelen daha geç döneme aittir.

Görüldüğü gibi Kherson çömlekçi atölyeleri doğu Tavrika ve onun güney-doğusunun çömlekçi geleneğini devam ettirmektedir. Fakat orada bu gelenek durdurulmuş Kherson'da ise 10. yüzyılda devam ettirilmiştir. Aynı şey anforalarda da görülür. Aslında bu testiler çömleklerin aynısıdır sadece daha uzundur, kulpları her zaman yassıdır, bazen dikey olarak yerleştirilmiş kazıma yivleri vardır (Resim 2. 72, 1).

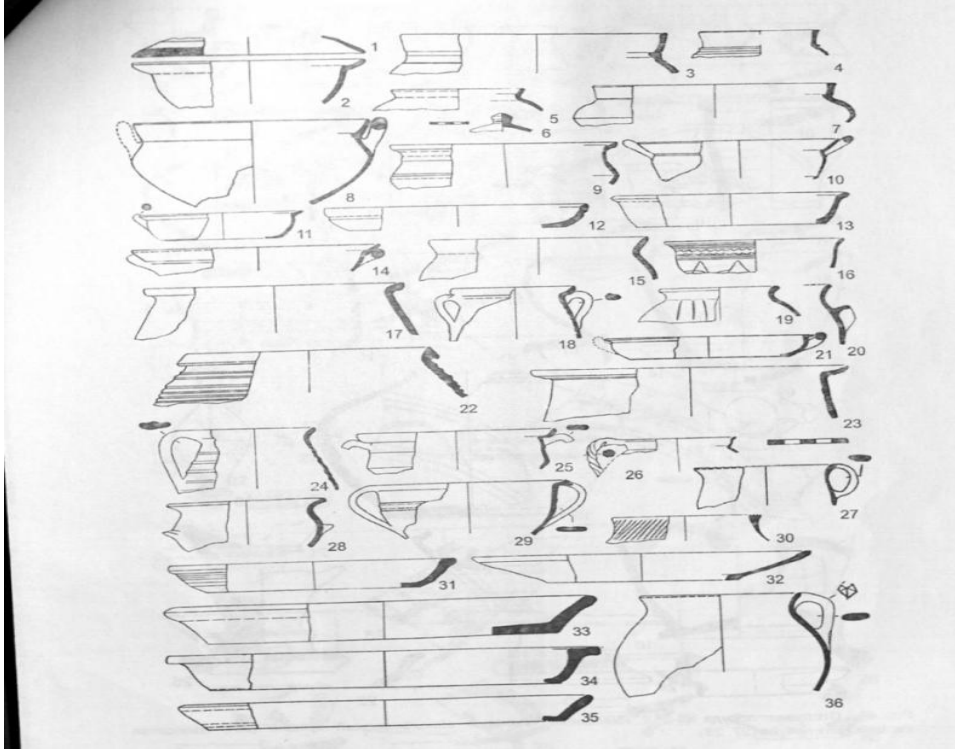
Kandiller

Kherson'a özgü gövdesi kırmızı veya ender olarak beyaz hamurlu seramikten yapılmış, yüksekliği 20-25 cm bir çubuğa birleşerek aşağıya doğru genişleyen 3 veya 4

¹⁵⁹ S. V. Uşakov, “Keramiçeskiy Kompleks Khersonesa Tavriçeskogo”, Tyumenskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2. Basım, 2010, s. 10.

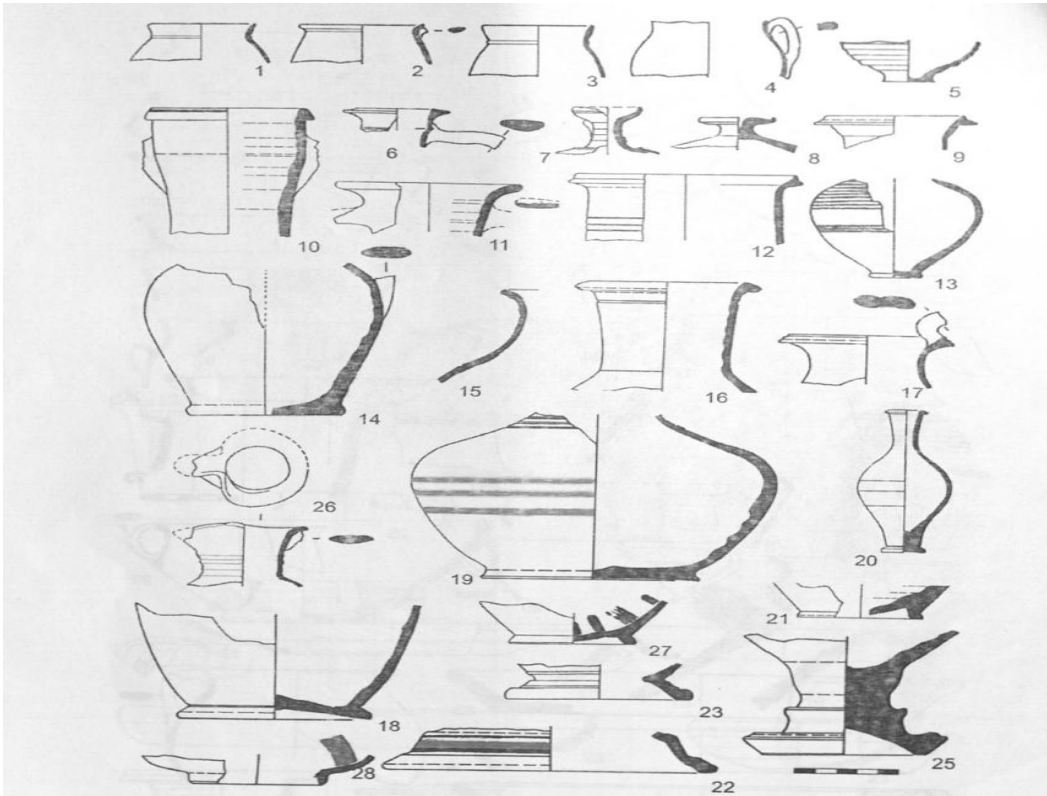
yassı kâseye benzer kaplardan oluşan çok katlı kandiller ilgi çekicidir (Resim 2. 78). Bu tür kandiller (parça halinde) en çok 10. yüzyıl tabakalarında görülmektedirler.

Resim 2. 77: Mutfak Kapları

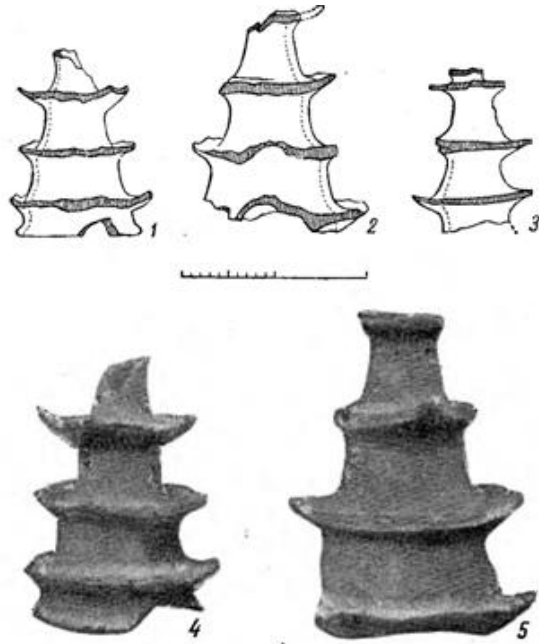
(Uşakov'dan alıntı, 2010).

Resim 2. 78: Mutfak Kapları

Yemek Kapları (1-25), Mutfak Testisi (26), Çizgili “Helen” Kapları (27, 28)
(Uşakov’dan alıntı, 2010).

Resim 2. 79: Çok Katlı Kandiller

1- No 3773/09; 2- No 3774/09; 3- No 3777/09 (GİM No 78425);

4, 5- Kandil Resimleri, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 3. 2. 3 Anforalar

Çalışmamız sırasında anforaları araştırırken anfora uzmanlarının özellikle Yakobson, Antonova, Sazanov, Uşakov'un eserlerini değerlendirdik. Her bir uzmanın bulduğu anforaların ortak noktasını bulup kendi anfora tiplerimizi oluşturduk.

Kherson Bizans Dönemi anforalarında oluşturduğumuz başlıca tipler şunlardır:

1.Tip. Yakobson (Resim 2. 80, 1, 3, 4), Sazanov Anforaları (Resim 2. 83, 19).

Tip: Konik Gövdeli Sivri Dipli Anforalar ("Delakey")

Hamur: Açık turuncudan kırmızıya kadar, değişen tonlarda hamur rengi görülür. Bir örnek beyaz hamurludur.

Yükseklik: 60-96 cm

Karın Çapı: 30-40 cm

Tarih: 5. yüzyıl Kherson, 16 no.lu oda ve 92 no.lu tankerde 1948 ve 1971 yılları kazılarında Yakobson ve Antonova tarafından bulunmuş. Ayrıca, Şarov'un özel olarak bu anforaların hamurunu ve kronolojisini detaylı bir şekilde incelediğini ve kullandığı

argümanları göz önüne alırsak bunların 230-240 yıllarından 5. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığını söyleyebiliriz.¹⁶⁰

Tanım: Sivri tabanı olan bu anforalar yivlidirler, geniş ağızlı uzun boyunlu bu anforalarda konik gövde dibe doğru daralır ve sivri bir dip formu vardır. Kulplar boyundan başlar ve gövdenin üst bölümüne birleşir, kabarık kenarlı kulpların kesiti ovaldir.

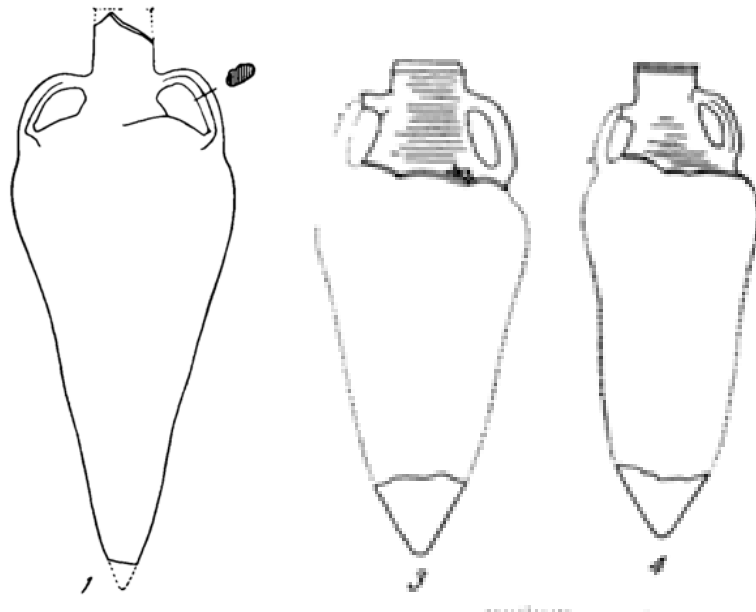
Kökeni: Sinop¹⁶¹

Dağılımı: Anadolu (Tarsus kazıları-Kilikya), Bulgaristan (Nesebr) ve diğer yerlerde görülmektedir.

Taşıdığı Olası Madde: Şarap

Benzerleri: 3-4. yüzyıl anforaları; KSIİMK, 35, 1959 kazı raporlarına bkz.

Resim 2. 80: Konik Gövdeli Sivri Dipli Anforalar (“Delakey”)

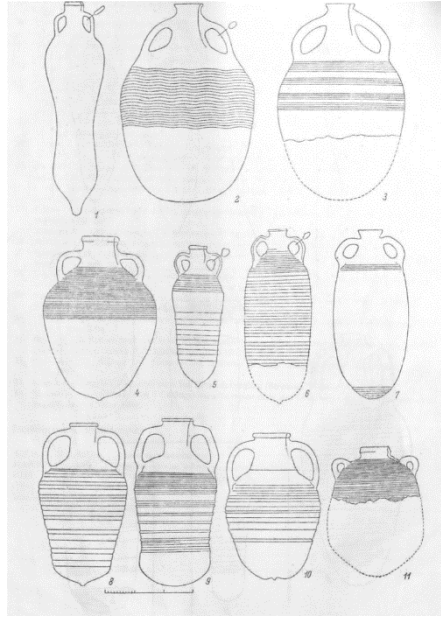

1-Kherson Anforası, 1947 yılı kazı bölgesi, 6 no.lu oda;3, 4-Khersonyılı Kazıları, 16 No.lu Oda, 1948 (Yakobson'dan alıntı, 1951).

¹⁶⁰ Kassab Tezgör, “Types Amphoriques a Demirci de Sinope// Production et Commerce des Amphores Ansiennes en Mer Noire”, Paris 1999; O. V Şarov, “Keramiçeskiy Kompleks Nekropolya Çadır-Dar; Kronologiya Kompleksov s Rimskimi İmperatorami”, SPb, s. 170.

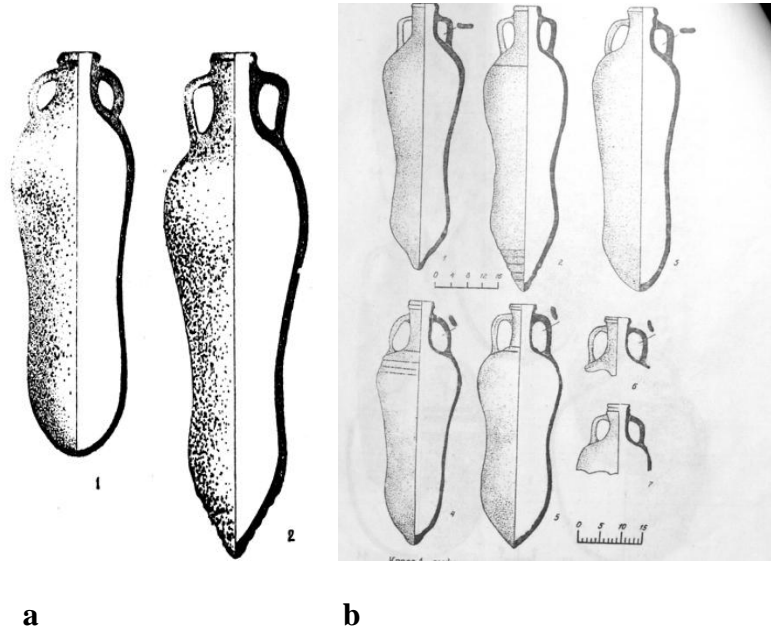
¹⁶¹ Kassab Tezgör, “Types Amphoriques a Demirci de Sinope...”; O. V. Şarov, “Keramiçeskiy Kompleks Nekropolya Çadır-Dar...”, s. 128-129.

Resim 2. 81: Kherson Anforaları (5-7. yüzyıl)

(Yakobson'dan alıntı, 1979 yılı kazıları).

Resim 2. 82: Tutacaklı Anforalar

(*a*-Antonova, 1971; *b*-Romañçuk, Sedikova, Sazanov'dan alıntı, 1995).

2. Tip. Yakobson (Resim 2. 81, *I*), Antonova (Resim 2. 82, *a*) ve. Sazanov Anforaları (Resim 2. 82, *b*; Resim 2. 83, 8-18).

Tip: Tutacaklı Anforalar

Hamuru: Turuncudan koyu kırmızıya kadar, bazen gri

Yükseklik: 45-80 cm

Tarih: 4- 5. yüzyıllar, ikinci çeşidi 7. yüzyıl

Tanım: Bu tip anforaların orta veya daha alt kısmı (tutacak kelimesi buradan gelmektedir) dar olup gövdesi uzundur, dibi koni şeklindedir. Boynu kısa düz ve dardır üst kısmında yuvarlak ağız mevcuttur. Ağızın biraz altına birleştirilmiş küçük yassı kulpları dik bir şekilde kabın omuzlarına inmektedir. Kabın omuzları ve dip kısmında hafif yivler görülmektedir. Kabın iç kısmı çoğu zaman siyah parlak maddeyle kaplıdır. Çoğu araştırmacılara göre bu reçinedir, eski şarap ustaları kapların su geçirmesini önlemek ve şarabın tadını iyileştirmek ve iyi korunma nedeniyle bu maddeyi kullanmışlardır.¹⁶²

Kökeni: Kherson, ancak bir grup anforaların ithal olma olasılığı da mevcuttur.¹⁶³

Dağılımı: Akdeniz ve Karadeniz bölgeleri; 5-7. yüzyılları Kherson tabakalarının % 50 si bu tip anforalardan oluşmaktadır;¹⁶⁴ anforalar sıklıkla deniz dibinde örneğin Kherson sahilleri Karantin koyu ve Kamış burnunda (adanın kuzey-doğusu) görülmektedir. Bundan dolayı bu tip anforaların farklı erzak ürünlerini taşıma amacıyla dara gibi kullandıklarını tahmin edebiliriz.

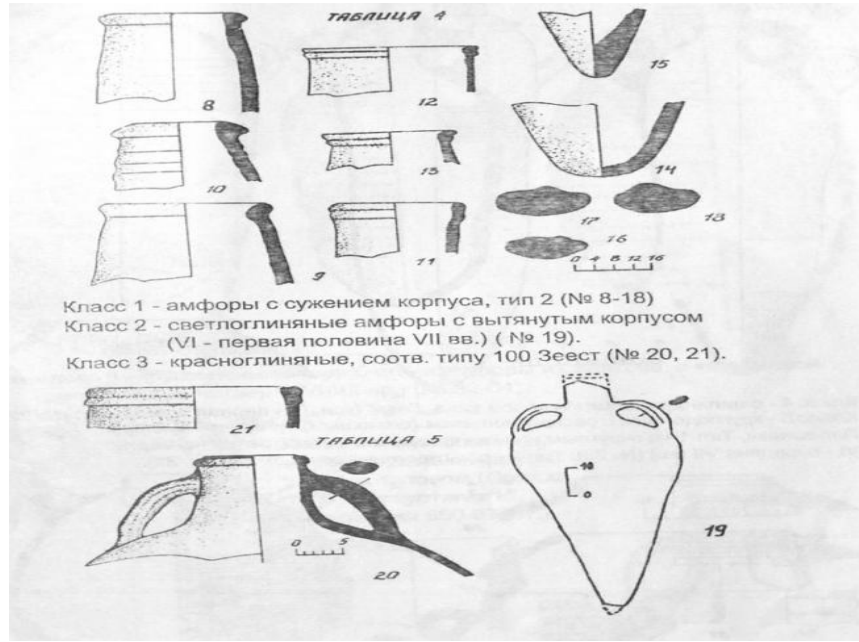
Taşıdığı Olası Madde: Şarap, petrol

¹⁶² K. K. Kostyuško, "İssledovaniya Smolistogo Veşestva iz "Çorno-Smolenih" Kufşinov Srednevekovoy Tmutarakani", SA, 1967, Sayı: 1, s. 223.

¹⁶³ İ. A. Antonova ve diğ., "Srednevekoviyeye ...", s. 96.

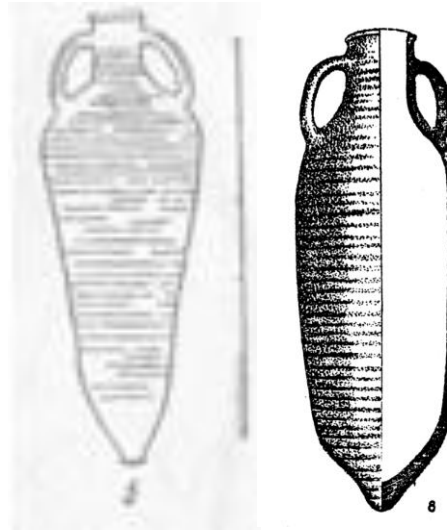
¹⁶⁴ İbid, İ. A. Antonova ve diğ.

Resim 2. 83: Kherson Anforaları

(Romançuk, Sedikova, Sazanov'dan alıntı, 1995).

Resim 2. 84: Hafif Armuda Benzer Sivri Dipli Anforalar

(5-Yakobson'dan alıntı, 1951; 8-Antonova'dan alıntı, 1971).

3. Tip. Yakobson, Antonova Anforaları (Resim 2. 84, 5, 8)

Tip:Hafif Armuda Benzer Sivri Dipli Anforalar

Envanter No: Envantersiz

Hamuru: Yoğun kırmızı

Tarih: 5-7. yüzyıl

Tanım: Küçük yüzey parçalarını ayırt etmek neredeyse oldukça zor. Gövdesi, Geç Antik Dönem kapları gibi demirli granül (katkı madde) ekleri içermektedir.¹⁶⁵ Yüzeyi yivli, açık renkte astarla kaplı, içi kabarcıklıdır. Ebatları büyük, gövde armuda benzemekte, dibi yuvarlak, bazen sivridir. Boynu düz, yüksek, kalın ağızla bitmekte. Kesiti oval olan masif kulpları yatay birleştirilmiş, kıvrıldıktan sonra omuzların üzerine inmektedir. Kural olarak bu kulplar çok sayıda yiv (3-5 tane) içermekte, karmaşıktırlar.

Kökeni: Kherson, 16 no.lu oda 1948 yılı ve 92 no.lu tanker 1971 yılı kazıları

Dağılımı: Kherson ve çevresi, başka yerlerde görülmez.

Taşıdığı Olası Madde: Şarap

Benzerleri: Bulunmamış

4. Tip. Yakobson, Antonova Anforaları (Resim 2. 85, 6,6a, 7; Resim 2. 86, 8)

Tip: Yumurta Gövdeli Anforalar

Hamuru: Pembe, sarı-kırmızı, kırmızı

Karın çapı: 17-18 cm; 22-26 cm ve daha büyük

Yüksekliği: 40-45cm; 50-55 cm; 80 cm

Kapasitesi: 3,1 l; 4,5-5 l ve daha büyük

Tarih: Geç Antik Dönemi anforalarının 5. yüzyılda gelişmiş örneklerini göstermektedir.¹⁶⁶

Tanım: Yivli, yumurta gövdeli, uzun boyunlu yuvarlak ağızlı, bazılarının iç yüzeyinin tamamının yaş hamurun sıçramasından dolayı kabarcıklarla kaplı olmasıdır; bu anforalardan başlayarak Ortaçağ Kuzey Karadeniz daralarında gelişme başlamış.¹⁶⁷

Kökeni: Kherson, 16 no.lu oda 1948 y., 92 no.lu tanker 1971y. ve 1980 yılları kazıları

Dağılımı: Bospor ve Ay-Todor'da ün kazanmış

Taşıdığı Olası Madde: Şarap

Benzerleri: Geç Antik (3-4. yüzyıl) formlarına benzemekte.¹⁶⁸ Antik anforaların gelişmiş halidir ve "saltov tipi" anforalara çok benzemektedir. 5-7. yüzyıl Kherson

¹⁶⁵ A. K. Korovina, D. B. Şelov, "Raskopki Yugo-Zapadnogo Uçastka Tanaisa", *MAI*, 1965, s. 53, res. 29.

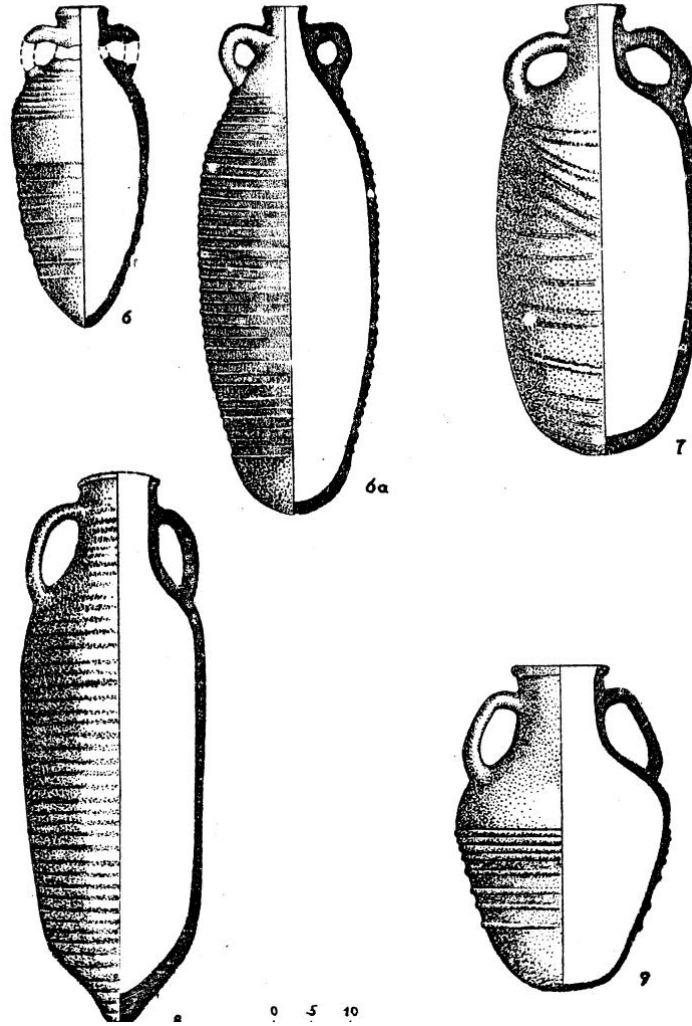
¹⁶⁶ "Pozdneantiçniye Amfori", *Sovyetskaya Arkeologiya*, Cilt: 7, s. 290.

¹⁶⁷ İbid, s. 330, A. L. Yakobson, 1951.

¹⁶⁸ V. F. Gaydukeviç, "Pamyatniki Rannego Srednevekovya v Tiritake", *SA*, 7. Basım, 1940, s. 203.

tabakalarında bu anforaların parçaları çokluk teşkil etmektedir.¹⁶⁹ Sahil bölgesi 92 no.lu tankerde bu tip anforalar tutacaklı anforalardan sonra sayı açısından 2. sırada yer almaktadır.

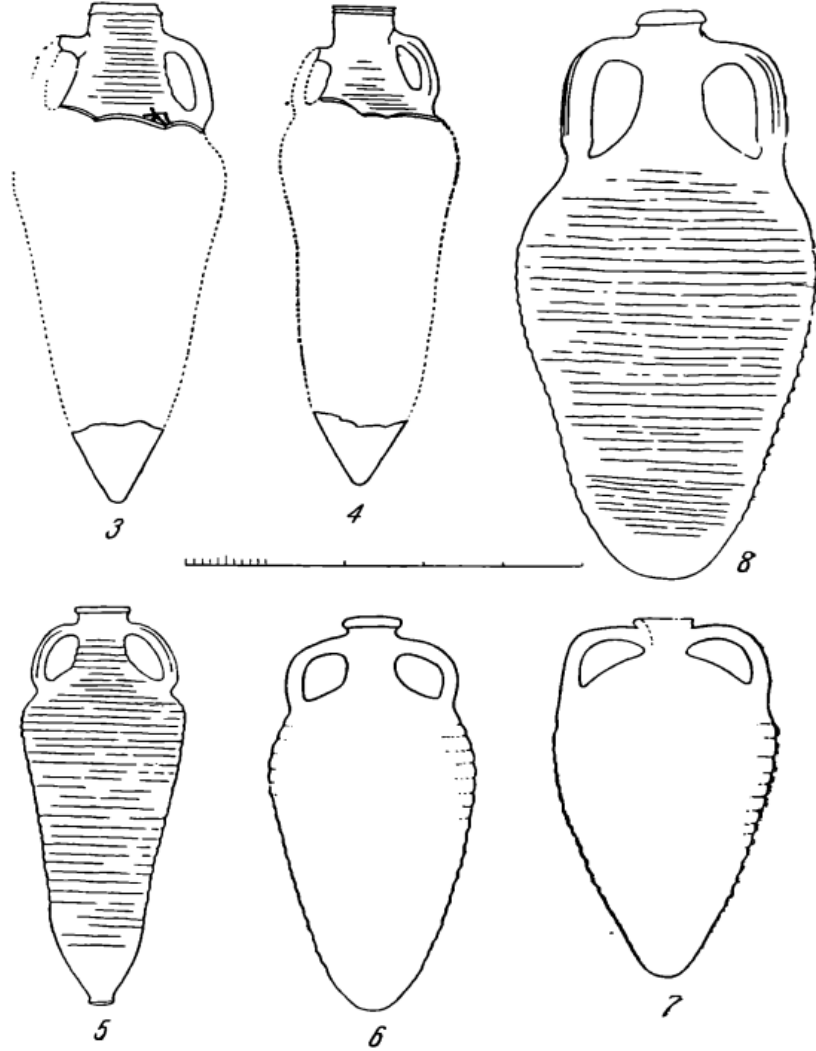
Resim 2. 85: Yumurta Gövdeli Anforalar

Kherson Sahil Bölgesi Anforaları, (Antonova'dan alıntı, 1971).

¹⁶⁹ İbid, s. 326, res. 1-2, A. L. Yakobson, 1951.

Resim 2. 86: Anforalar (5-7. yüzyıl)

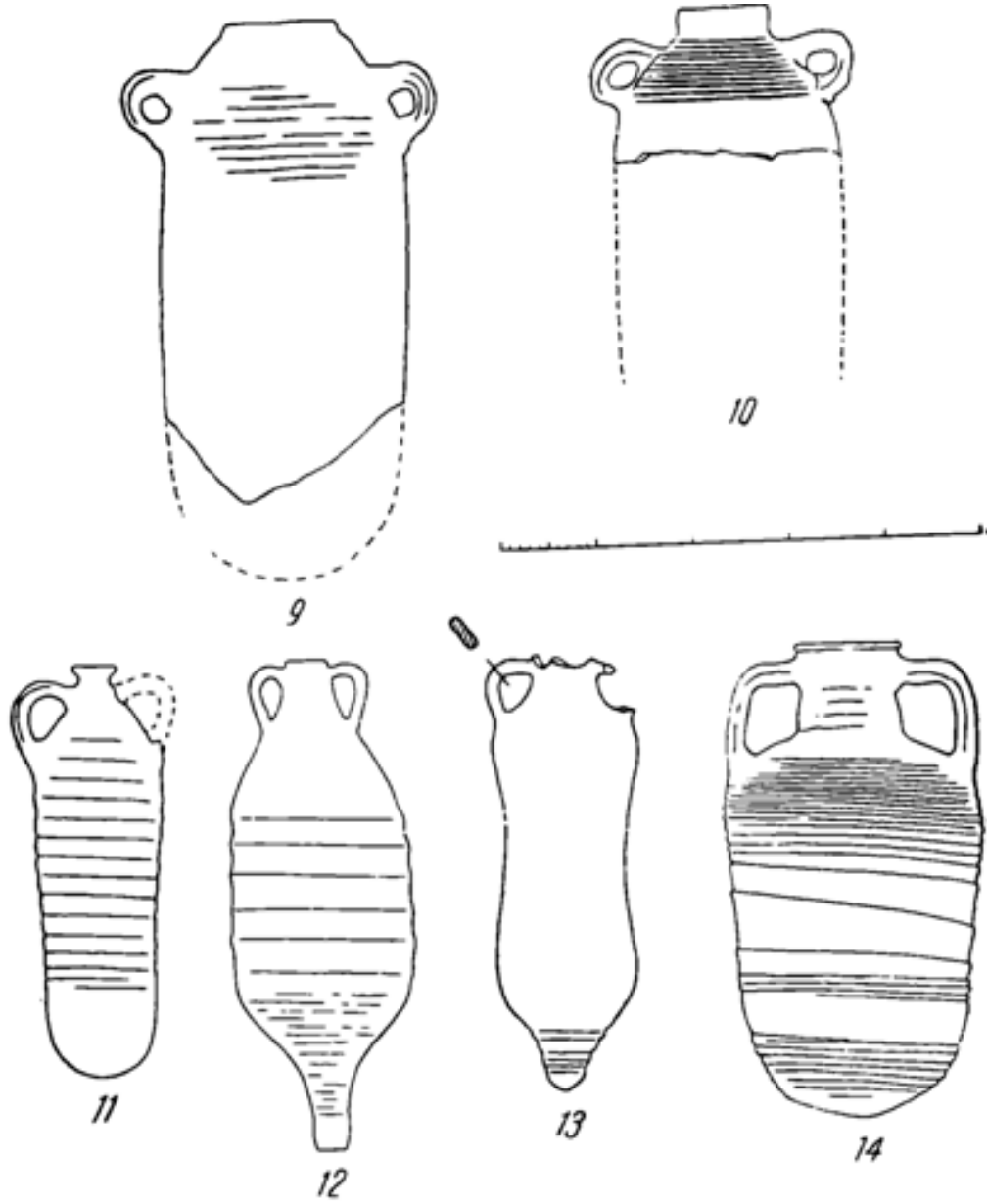
3, 4-Kherson, 1948 yılı kazı bölgesi, 16 no.lu oda; 5-Kherson; 6-Agoy Mezarlığı Karpofka, Karadeniz Kafkas Sahili; 7-1948 yılı kazısı tesadüfî rastlantı, 16 no.lu oda, 8-Kherson, 1948 yılı kazısı, 16 no.lu oda, (Yakobson'dan alıntı, 1951)

5. Tip. Yakobson (Resim 2. 87, 9, 10), Antonova (Resim 2. 88, 4), Sazanov. (Resim 2. 89, 22) ve Uşakov Anforaları (Resim 2. 90, 17).

Tip: Gaza

Hamuru: Açık pembe, açık sarı, kahverengi

Resim 2. 87: Gaza Tip Anforalar

5-7. yüzyıl Anforaları, **9, 10**-Gaza Tip Anforalar, Kherson; **11**-Kherson; **12**-Tiritaki, 1949 kaz.; **13**- Novoçerkask Müzesi, No 595; **14**-Kherson, 6 no.lu oda, 1947 kaz.

(Yakobson'dan alıntı, 1951).

Yükseklik: 40-60 cm

Tarih: 4. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başları¹⁷⁰

Tanım: Gövde silindirik, dibi yuvarlak, boynu çok geniş, zarif küçük ağzı hemen omuz kısmına geçmekte, kulplar kulağa benzemekte, kesiti ovaldır. Omuzlar sıkı derin yivle kaplı, küçük pürüzsüz bölgeden sonra aralarında yuvarlaklar olan derin yivler yer almakta, bunlar başka tip yivleme başlamasının habercisidir.

Kökeni: Kherson

Dağılımı: Kherson

Taşıdığı Olası Madde: Bazı kaynaklar bilinmeyen özel görevi,¹⁷¹ diğer kaynaklara göre 4-7 aylık bebeklerin gömülerinde kullanıldığını söylemektedir.¹⁷²

Benzerleri: Jitomir bölgesi Yagnyatin köyü kazılarında bulunmuş,¹⁷³ Anadolu (Kilikya kazıları), Bulgaristan (Nesebr),¹⁷⁴ Atina.¹⁷⁵

Parçalarının en çok görülenleri (ağızlar, kulplar, ayaklar) beyaz hamurlu dar boyunlu anforalardı (Resim 2. 90 9, 16, 25-30). Dar boyunlu anforalar detaylı bir şekilde Şelov tarafından incelenmiştir. “1935 yılı Bazilikası” kazılarında ortaya çıkan anfora parçalarını Şelov, yaklaşık olarak B, D, F anfora tiplerine ait etmiştir.¹⁷⁶

Beyaz hamurlu diğer tip anforalar ağzı dışa dönük anforalardır (Resim 2. 90, 21). Sazanov’a göre bu tip anforalar 5. yüzyılın son çeyreğine aittir.¹⁷⁷

Mika karışık kahve renk hamurlu “Samos” tip anfora ayağı ilgi çekmektedir.¹⁷⁸ Bu anforaların sayısı az olsa da Kherson’da iyi sunulmuştu. Bu anforaları Sazanov araştırmıştır, anfora ayaklarını (Resim 2. 90, 39) ilk başta 6-7. yüzyıllara daha sonra 4-6. yüzyıllara tarihlendirmişti. Kherson’un kuzeyinde bulunan tankerde ortaya çıkan tamamen aynı anforaları araştırmacılar 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁰ A. L. Yakobson, “Keramiika i Keramiçeskoye Proizvodstvo...”, s. 12, res. 2, 4, 5.

¹⁷¹ İbid, s. 327, A. L. Yakobson, 1951.

¹⁷² İbid, s. 84, İ. A. Antonova ve diğ.

¹⁷³ “Amforı”, *GKhM*.

¹⁷⁴ İbid, s. 301, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁷⁵ İbid, s. 9, S. V. Uşakov, 2010.

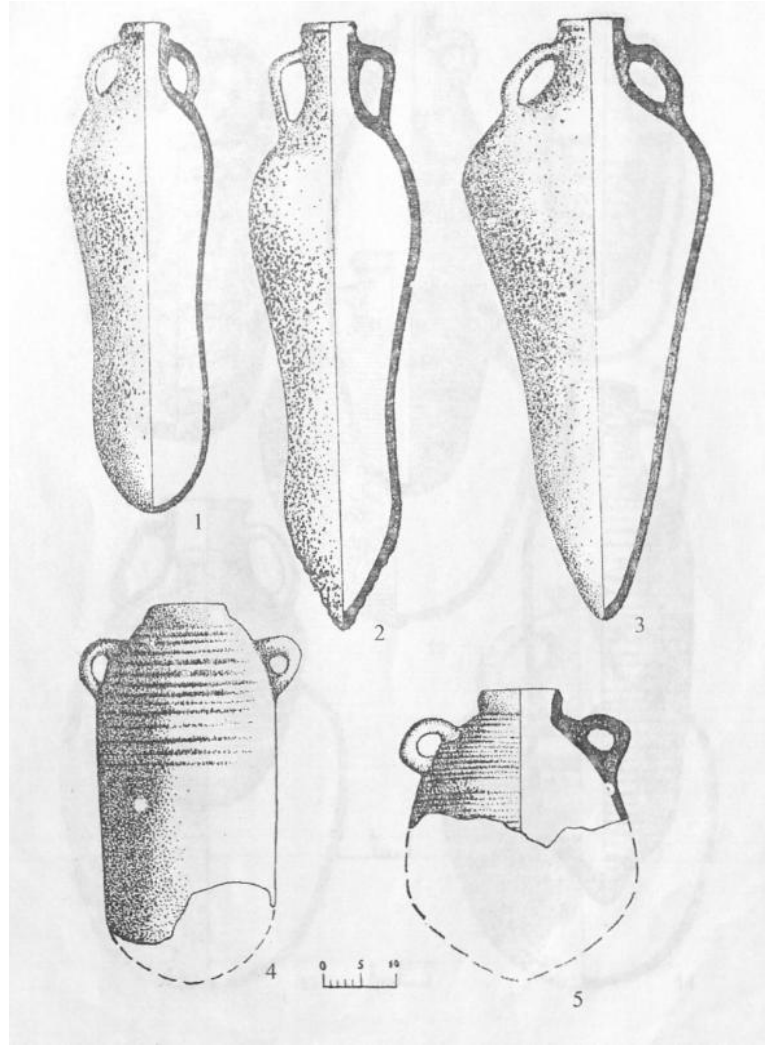
¹⁷⁶ D. B. Şelov, “Uzkogorlıye Svetloglinyaniye Amforı Pervih Vekov Naşey Eri. Klassifikatsiya i Kronologiya”, *KSİA*, 1978, 156. Basım, s. 16-21.

¹⁷⁷ A. V. Sazanov, “Keramiçeskiye Kompleksi Severnogo Priçernomorya Vtoroy Polovini 4-5 vv.”, *Problemi İstorii, Filologii i Kulturi*, 1999, res. 9, 1, 3.

¹⁷⁸ A. V. Sazanov, “Tonkostenniye Krasnoglınıyaniye Amforı Tipa 95 po Zeest”, *Prterburgskiy Arkeologičeskiy Vestnik*, 1992, s. 110.

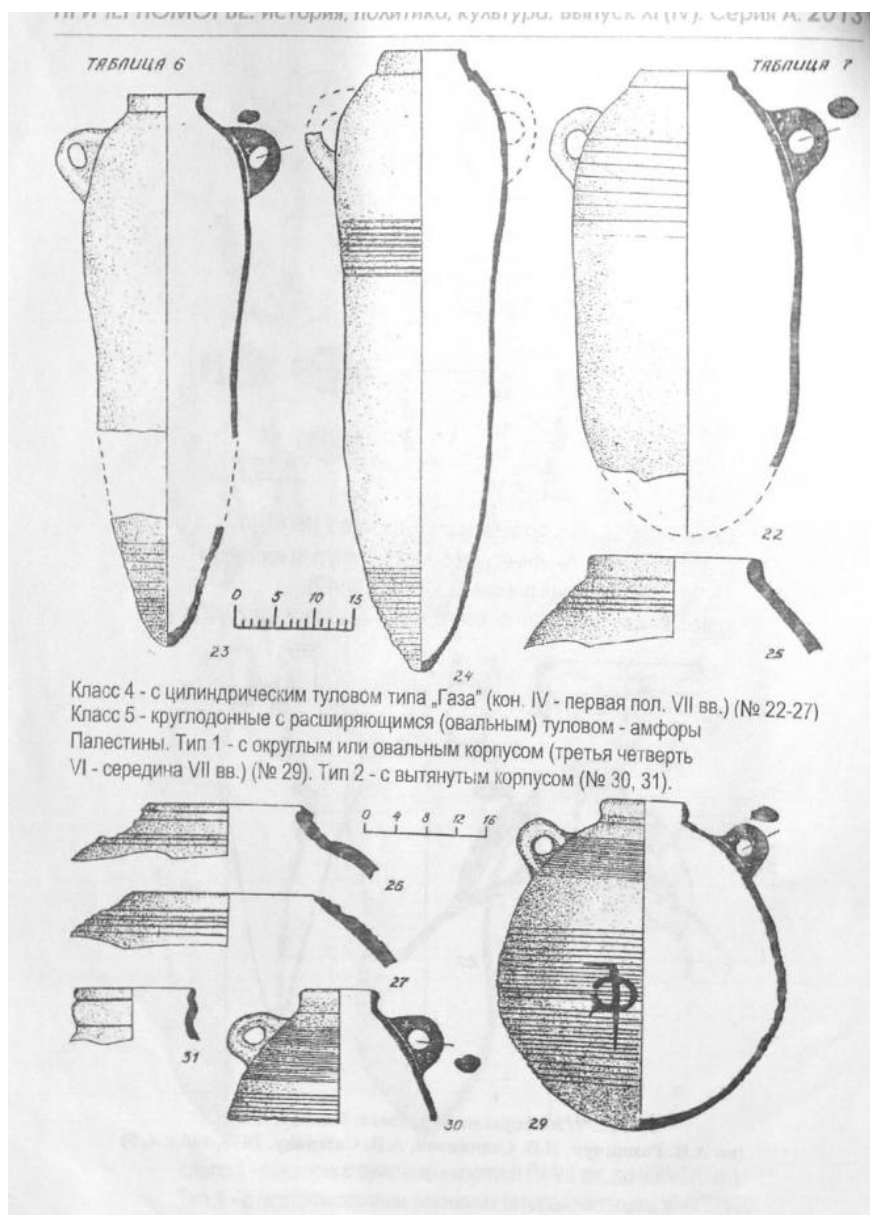
¹⁷⁹ A. V. Sazanov, “Svetloglinyaniye Amforı s Rifleniyem Tipu Nabigayuçiy Hvili”, *Arkeologiya*, Sayı: 1, 1992, aktaran S. V. Uşakov, 2013, s. 44.

Resim 2. 88: Depoda Bulunan Anforalar

Kherson Sahil Bölgesindeki Tankerde ve Şehir Katmanlarında Bulunan Anforalar,
4- Gaza Tip Anfora, (Antonova'dan alıntı, 1971).

Resim 2. 89: Kherson Anforaları

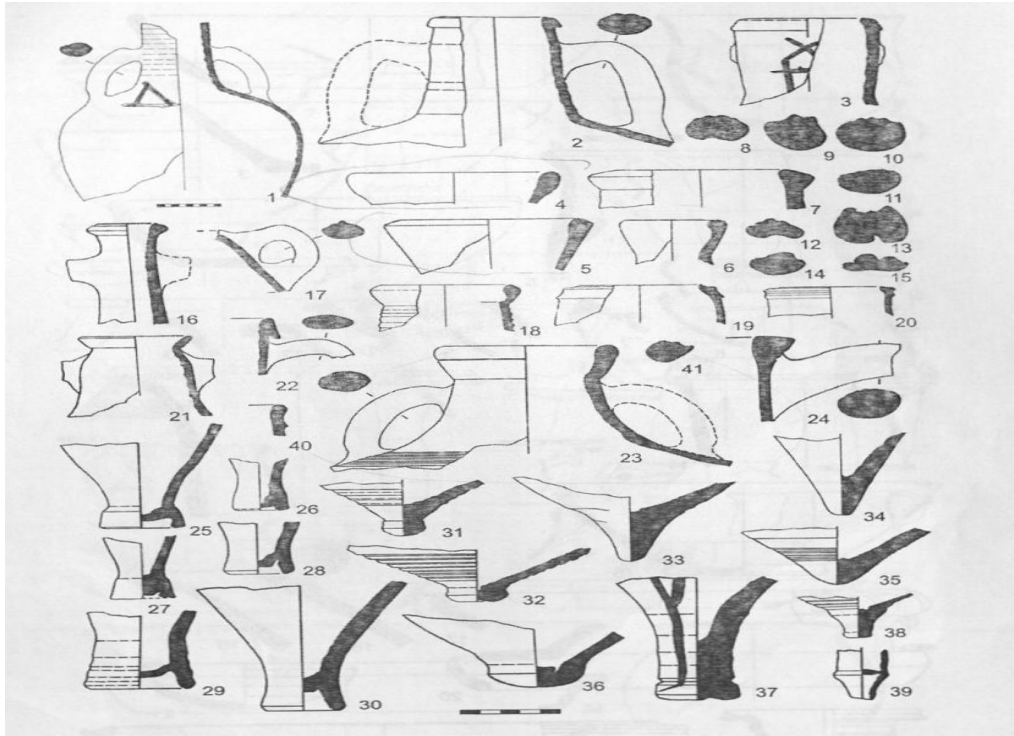
22- Gaza Tip Anfora, (Sazanov'dan alıntı, 1995).

Kenarlı anforanın (Resim 2. 90, 38) küçük ayağı Magiddo tipine aittir.¹⁸⁰

Az sayıda beyaz hamurlu yivli “dalgalı” tipe ait buruk kulplu (Resim 2. 90, 40, 41) anforalar da mevcuttur. Şu an Sazanov’un ve 1995 Kherson sınıflama yazarlarının görüş açısı yaygınlık göstermekte ve bunlara göre bu anforaların kullanım tarihi 6. yüzyıl ikinci yarısı 7. yüzyılın sonu tespit edilmektedir.¹⁸¹

Görüldüğü gibi Erken Bizans Dönemi tarihli anfora grubu 4. yüzyıl ikinci yarısı 6. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Bu tip anforalar büyük şehir merkezleri yerlerine de özgüdür, bu da o dönemde bu tür anfora tiplerinin sadece Kırım’da değil tüm Karadeniz ve Akdeniz bölgesine de tipik ve sıradanlık gösterdiğinden haber vermektedir.¹⁸²

Resim 2. 90: Roma-Erken Bizans Dönemi Anforaları

17- Gaza Yip Anfora, (Uşakov’dan alıntı, 2010).

Sonuç olarak “1935yılı Bazilikası” 2004-2006 ve 2008 yılları BSP kazılarına dayanarak, Kherson seramik daralarının Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölge seramiklerine tamamen uymakta olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar 4-6. yüzyıl “Delakey” tip, “yer yer

¹⁸⁰ İbid, s.9, S. V. Uşakov, 2010.

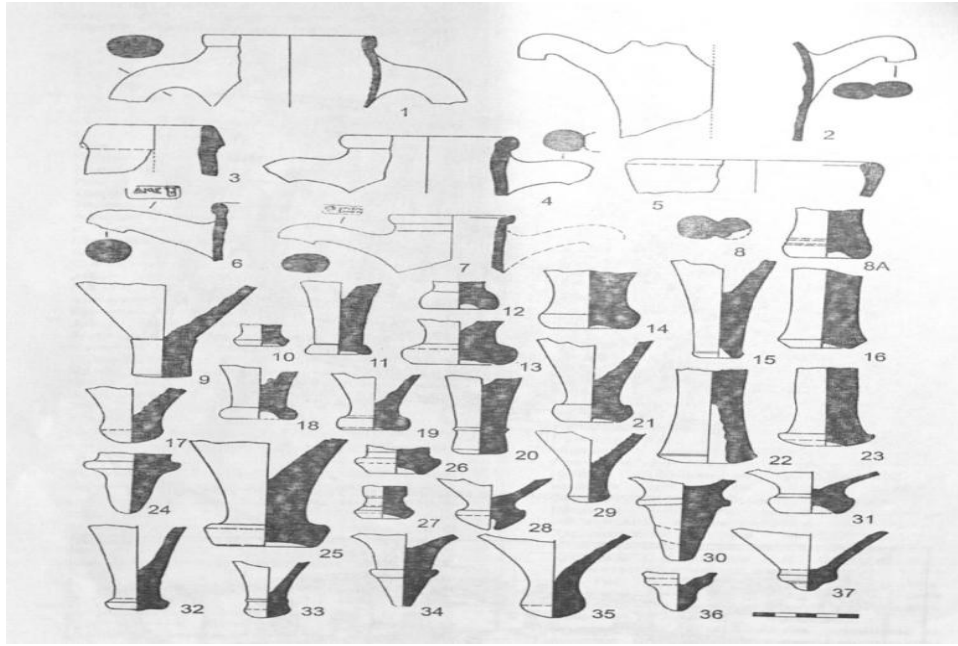
¹⁸¹ A. V. Sazanov, “Tonkostennıye Krasnoglınıyanıye Amforı...”, res. 3.

¹⁸² İbid, s. 10, S. V. Uşakov, 2010.

yivli” ince gövdeli kahve renkli hamurlu anforalar, kırmızı sırlı testilerdi. Bu malzemelerin sayısı az olsa da bunları hem Kherson seramik kronolojisini hem de Kherson’un Karadeniz ve Akdeniz çevresiyle ticari-ekonomik ilişkilerinin yenilenmesinde yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

6. Tip. Uşakov Anforaları, Boyunları Huniye Benzer Anforalar (Resim 2. 90, 4,5; Resim 2. 91, 5).

Resim 2. 91: Helen Anfora Parçaları

(Uşakov’dan alıntı, 2010).

Tip: “Histriya Tip” kapları veya “Derin ve Sıkı Yivli” Anforalar

Hamuru: Kahverengi

Tarih: 7. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraya aittir.¹⁸³

Tanım: Anfora boyununun huniye benzerliği göze çarpmaktadır.

Kökeni: Kherson

Dağılımı: Yassı Ada’da batan gemide bulunmuştur.

7. Tip. Yakobson (Resim 2. 87, 14), Antonova (Resim 2. 85, 9; Resim 2. 92, 10, 11, 12, 13, 14) ve Sazanov Anforaları (Resim 2. 93, 32-38; Resim 2. 94, 36, 37, 56, 65)

Tip: Sıkı Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar

¹⁸³ L. Y. Nidzelnitskaya, “Bizantiyskiye Amforı s Gladkim Korpusom i Zonalnim Ornamentom 5-Naçala 9 vv.”, *SbornikStatey po Materialam 12 Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, 2012, s, 259.

Hamuru: Pembe-kırmızı, kırmızı-kahve

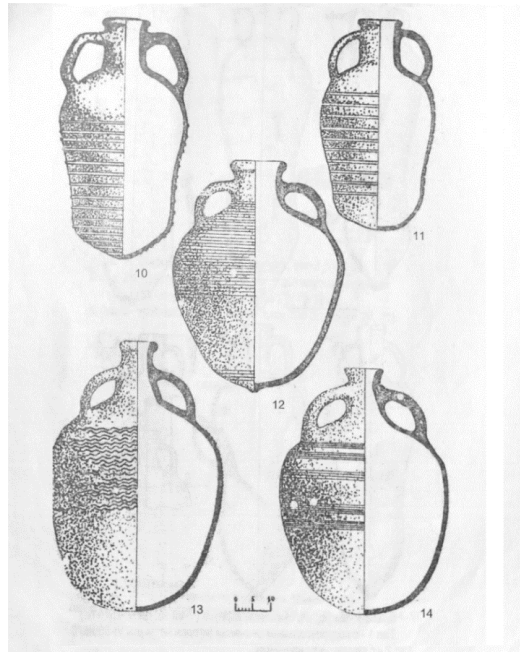
Yükseklik: 40-65 cm

Tarih: 4-7. yüzyılları

Tanım: Gövdesi yumurtaya benzemekte, boynu ince yukarıya doğru daralan, bitim noktasında yeniden genişlemekte, kulpları pürüzsüz, kesiti ovaldır. Gövdenin üst kısmı tarak damga yardımıyla çoğu hallerde dalgalı, ender olarak düz yivlerle süslenmiştir.

Kökeni: Bazıları (Resim 2. 85, 9; Resim 2. 92, 10, 11, 12, 13,14) ithaldir, diğerleri Kherson üretimi veya ithal olması hakkında kesin kanıt yok.¹⁸⁴

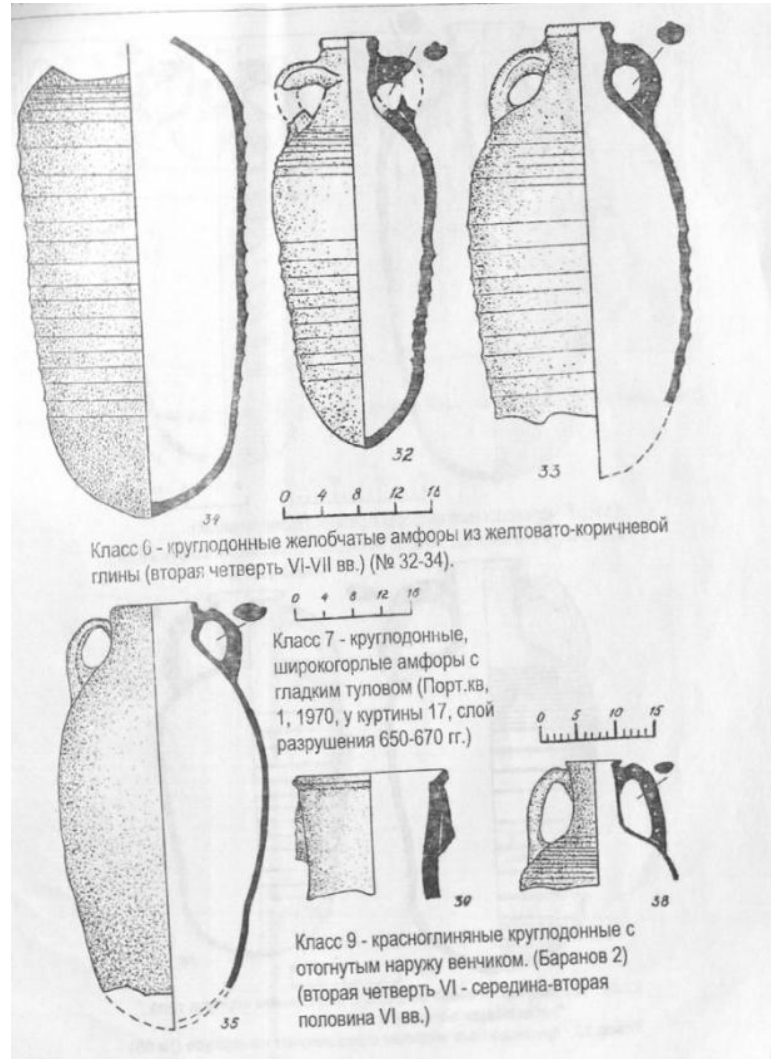
Resim 2. 92: Sıkı Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar

Kherson Sahil Bölgesi Tankerde Bulunan Anforalar, (Antonova'dan alıntı, 1971).

¹⁸⁴ İbid, s. 97, İ. A. Antonova ve diğ.

Resim 2 93: Kherson Anforaları

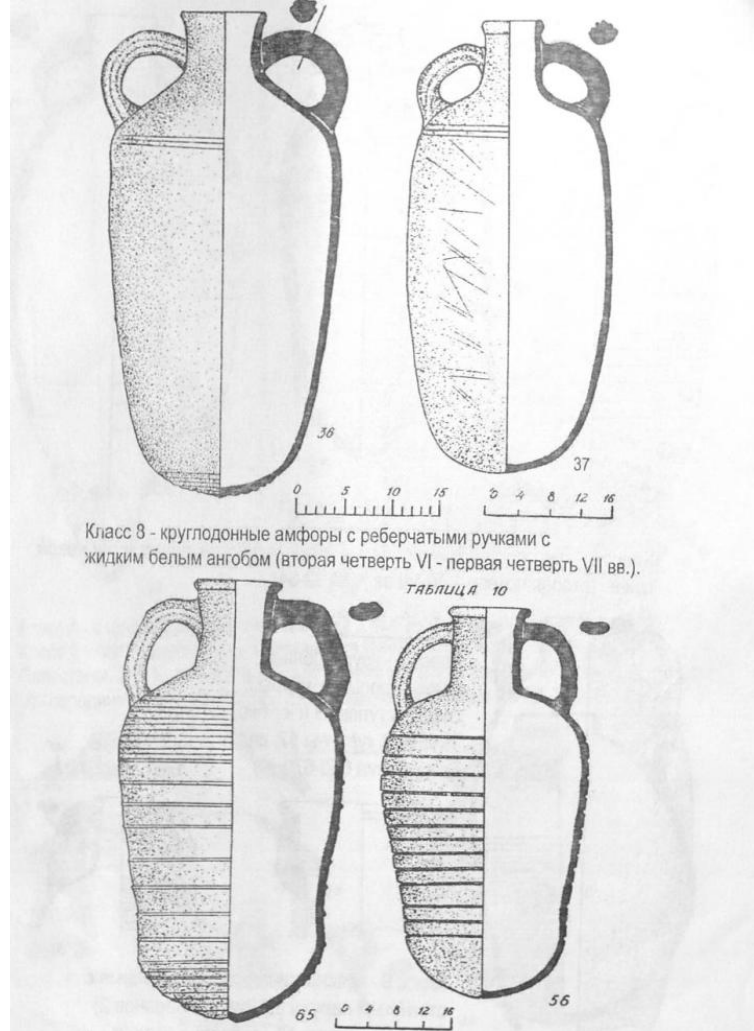
(Romançuk, Sedikova, Sazanov'dan alıntı, 1995).

Dağılımı: Yuvarlak dipli anforalar Kuzey Karadeniz bölgesi ve civarında en kalıcı olanlardır. Ortaçağ Kuzey Karadeniz ve Kafkasya sahilleri bölgesi ve Güney Don sahillerinde çok yaygındı; 9. yüzyılın sonuna kadar kullanılmış, özellikle Yukarı Saltov şehri çömlekçi merkezi yakınında bulunan anforalar (Resim 2. 95, 15, 16, 17) ilgi çekicidir.

Taşıdığı Olası Madde: Şarap

Benzerleri: Krivyanskaya kasabası (Resim 2. 95, 18) ve Taman'da (Resim 2. 95, 19), Fanagorya, Mirmekya ve Tiritaki'de bulunan anforalar.¹⁸⁵

Resim 2. 94: Sıkı Yivli Yuvarlak Dipli Kherson Anforaları

(Romançuk, Sedikova, Sazanov'dan alıntı, 1995).

8. Tip. Yakobson (Resim 2. 81, 11), Antonova (Resim 2. 88, 5) ve Sazanov Anforaları (Resim 2. 89, 29)

Tip: Filistin

Hamuru: Koyu sarı veya kahverengi

Ağız Çapı: 9-13 cm

¹⁸⁵İbid, s. 330, A. L. Yakobson, 1951.

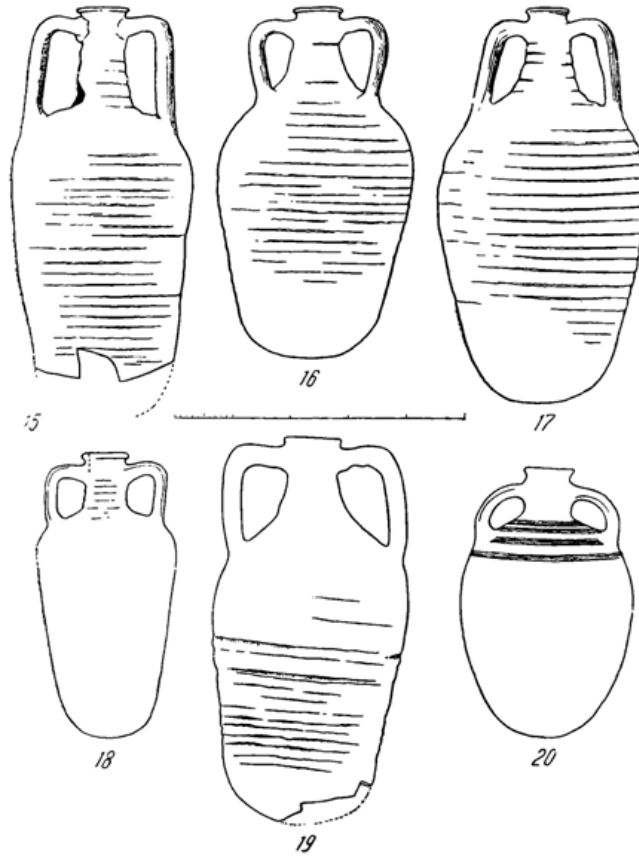
Karın Çapı: 25-28 cm

Yüksekliği: 45-50 cm

Tarih: 4-7. yüzyıllar veya 8. yüzyıl

Tanım: Hafif yivli dik omuzları, gövde silindirik, dibi yuvarlak veya koni şeklindedir.¹⁸⁶

Resim 2. 95: 8-9. yüzyıl Anforaları

15, 16, 17-VerhneyeSaltovo; **18-**Kpivyansk (Novoçerkas Müzesi); **19-**Taman; **20-**Proletarski (Novoçerkas Müzesi, Yakobson'dan alıntı, 1951).

Boynu yok, kulplar kulağa benzemektedir; hamuru yumuşak, çok kısmı kum bazen mikadan oluşmaktadır. Ağız özensiz yapılmış yuvarlak 9-13 cm çapındadır.

Kökene: Muhtemelen bunlar farklı merkezlerde üretilmiş ancak Kherson sur kazılarında ortaya çıkan fırın yakınındaki buluntular kuşkusuz üretim yerinin Kherson

¹⁸⁶ V. V. Borisova, "Raskopki v Tsitadeli. Otçot O Raskopkah v Khersonese v 1960 g.", *Arhiv GKHM*, 1971, dos. 810, l.

olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷

Dağılımı: Kuzey Karadeniz ve Kherson’da bu tür buluntular ender rastlanmakta

Taşıdığı Olası Madde: Şarap

Benzerleri: Bulunmamış.

Resim 2. 96: Kherson’da Rastlanmayan Anforalar

a- Tiritaki Anforası, 1946 yılı kaz.; *b*-Sarkel Anforası, 1949 yılı kaz.
(8-9. yy., Yakobson’dan alıntı, 1959).

9. Tip. Kherson’da Rastlanmayan Anforalar

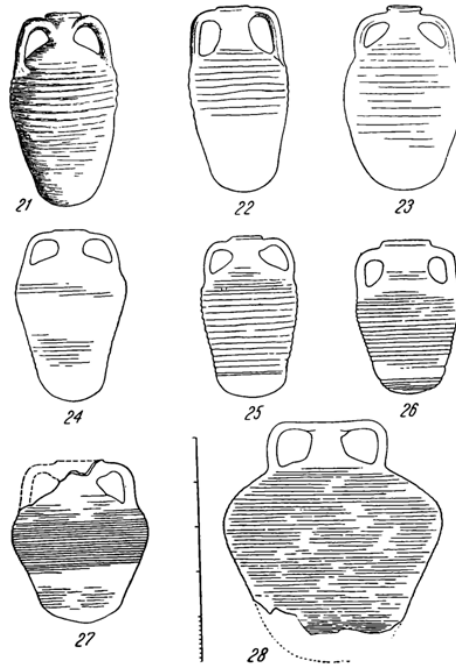
Kherson’da rastlanmayan anfora tipi ilgi çekicidir. Bu anforalar 8-9. yüzyıllara aittir.¹⁸⁸ Bunların gövdeleri ve boyunları daha kısa, kulpları belli olmayan ağzın hemen altına birleştirilmiş, yüzeyleri yivli, bazen düzdür. Bunlar Tiritaki (Resim 2. 96, *a*), Koktebel (Resim 2. 97, 21), Taman (Resim 2. 97, 22), Sarkel (Resim 2. 96, *b*) ve 1949 yılında Gnezdov mezarlığı (Smolensk yakınlığı) kazılarında ortaya çıkan (Resim 2. 97, 23) anforalardı.

Bu anfora tipinin özel bir çeşidi şu an Novoçerkask Müzesi’nde bulunan Manıç’ın Proletarskaya kasaba kazılarında ortaya çıkan anforadır (Resim 2. 95, 20).

¹⁸⁷ Raskopki Antonovoy, 1957, Fondu GKHM, f. 9, env. No 36/869.

¹⁸⁸ İbid, s. 334, A. L. Yakobson, 1951.

Resim 2. 97: Kırım Anforaları

21-Koktebel, 1929 yılı kaz.;22-Taman, 1951 yılı kaz; 23-Gnezdov Mezarlığı, 1949 yılı kaz.; 24-26-Kherson, 1925 yılı kaz.; 27-Sarkel, 1949 yılı kaz.; 28-Kherson, 1949 yılı kaz.(Yakobson'dan alıntı, 1959).

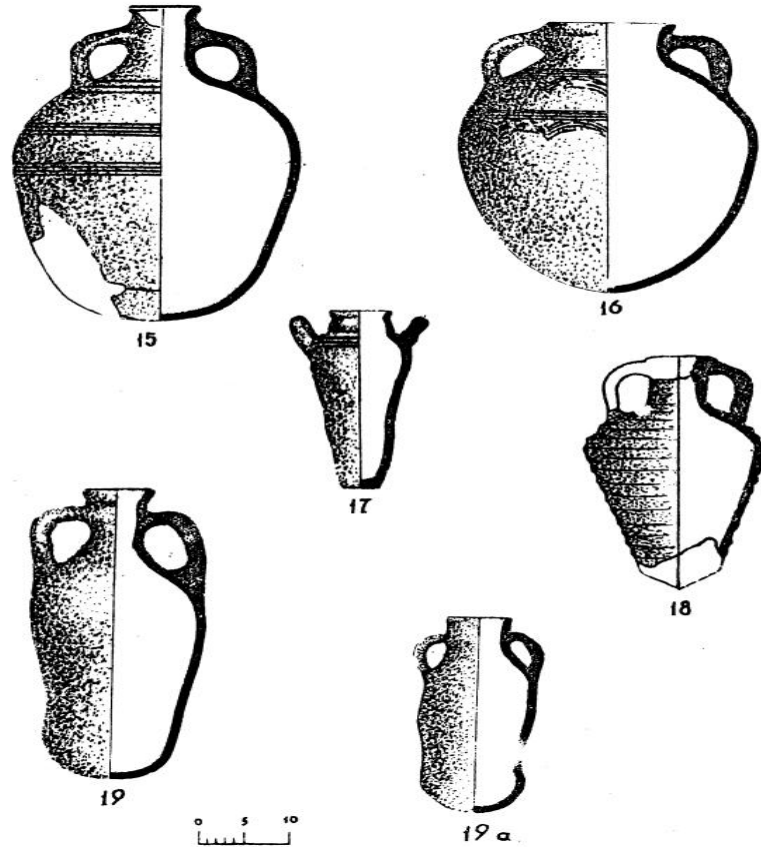
Kırım'ın Kherson gibi büyük Ortaçağ şehrinde 8-9. yüzyıl tarihli anforaların (özellikle 2. çeşidinin) bulunmaması tesadüfi değildir. Bu olay bir taraftan 8-9. yüzyıllarda Kherson'da bu tip anfora üretiminin olmamasına, diğer taraftan da bu anforaların üretildiği Kırım'ın doğusu, Taman yarımadası ve Saltov yerleşim yerlerinin o zamanlar (8-9. yüzyıllar) ekonomisi çöken ve geçici olarak üretiminin durdurulmasından dolayı Kherson'la ilişkilerinin zayıf olmasına işaret eder.

8-9. yüzyıllara tarihli bu anforalara yanlış olarak "saltov" anforaları denilir. Bu anforaların sadece Saltov bölgesinde değil tüm Kuzey Karadeniz bölgesinde görülmesi bu ismin şartlı olmasını gösterir.

Bu anforalar yerli üretim anforalarıdır, Kuzey Karadeniz bölgesi dışında görülmemekte; Bizans'a da tipik değildir.

10. Tip. Yakobson ve Antonova Gövdesi Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar (Resim 2. 97, 24-27; Resim 2. 98, 16).

Resim 2. 98: Kherson Sahil Bölgesi Tankerinde Bulunan Anforalar

(Antonova'dan alıntı, 1971).

Tip: Gövdesi Yivli Yuvarlak Dipli Anforalar

Hamuru: Gri-sarıdan koyu kırmızıya kadar

Yükseklik: 35-40 cm

Tarih: 9-10. yüzyıllar

Tanım: Küçük boyutlu, bazı örnekleri 30 cm ulaşmakta, gövdesi hafif armuda benzemekte, yivli, yuvarlak dipli, kısa ve geniş boynu, masif kulpları omuz kısmından dik yükselerek neredeyse hiç belli olmayan ağzın hemen altına birleşmekte.

Kökeni: Kherson kazılarında sıklıkla görülmekte fakat bunların yerli mal olduğunu, bir taraftan deniz dibinde batık gemilerde çok sayıda bulunması, diğer taraftan da kilinin Kherson kilinden farklı olması, kuşkulandırır.

Dağılımı: Sarkel'de görülmekte (Resim 2. 97, 27), bazı veriler Tavrika'dan getirildiğini gösterir.¹⁸⁹

Benzerleri: I. Basileus tarafından yaptırılan Konstantinopolis Mangana Sarayı kazıları¹⁹⁰ tamamen aynı anforaların Bizans'ta da yaygın olduğunu gösterir.

11. Tip. Şişkin Gövdeli Yakobson Anforası (Resim 2. 97, 28).

Tip: Şişkin Gövdeli Anforalar

Hamuru: Sarı

Yükseklği: 53-55 cm

Tarih: 9-10. yüzyıllar

Tanım: Sarı kilden yapılmış büyük boyutlu, gövdesi sanki şişirilmiş, geniş yuvarlak dipli, esas özelliği yassı kulpların boynun hemen üst kenarına birleştirilmesidir (Resim 2. 97, 28). Ayrıca sadece bu anforaların bazılarını kulplarında üretim damgaları yer almaktadır (Resim 2. 99, Resim 2. 100).

Kökeni: Sarkel

Dağılımı: Sarkel, Kherson'da nadir bulunmakta

12. Tip. Yakobson (Resim 2. 101, 33, 34) ve Antonova (Resim 2. 102, 22, 23) Yüksek Kulplu Huni Ağızlı Anforalar

Tip: Yüksek Kulpları Ağız Seviyesinin Az Üzerinde Olan Anforalar

Kil: Açık kırmızı, kırmızı, turuncu, sarı-kahve

Yükseklik: 42-45 cm

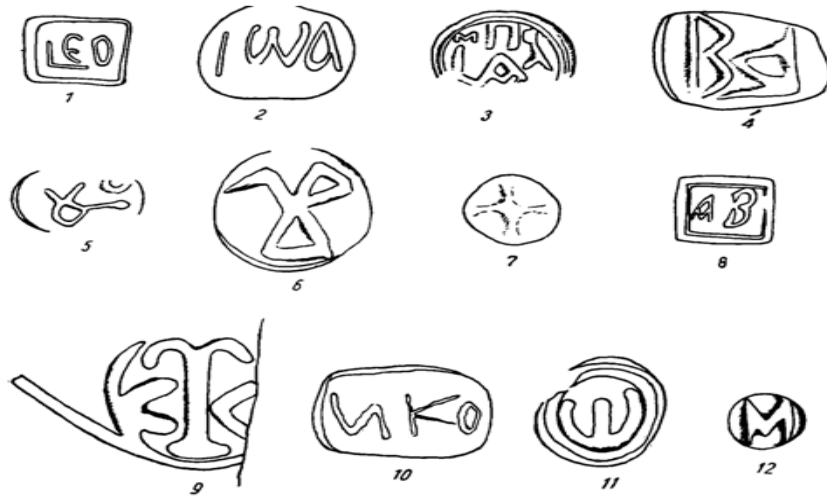
Tarih: 10-11. yüzyıllar

Tanım: 10. yüzyıl anfora gövdelerinin daha çok armuda benzer olduğunu görmekteyiz, kulplar yukarıya kenarı kesin bir şekilde dışa çekik olan ağıza doğru yükselmekte (Resim 2. 101, 33, 34). Daha sonra kulplar daha da uzamış kabın üzerine çıktığını görmekteyiz; kulp kesitleri yassıdır. Anfora rengi açık kırmızı, bazen turuncudur.

¹⁸⁹ İbid, s. 335, A. L. Yakobson, 1951.

¹⁹⁰ R. Demangel et E. Mamboury, Le quartier des Manganes et la premiere region de Constantinople, Paris 1939, s. 46, 148-149, res. 198,- bu anforalar saray kubbe ve diğer örtülerin boşluklarını doldurmaktaydı; aktaran, A. L. Yakobson, 1951, s. 335.

Resim 2. 99.: Anfora Kulplarındaki Damgalar (10. yüzyıl)

1-8- Kherson; 9-12- Sarkel, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Bulunan parçalara ve Podneprovye (Resim 2. 101, 33) anforasına baktığımızda anfora yüzeyinin düzgün ve yivli olmadığını görmekteyiz.

Kökeni: İthal¹⁹¹

Dağılımı: Sarkel Slavyan katmanlarında rastlanmaktadır henüz 10. yüzyılda (Sarkel buluntuları) bu anforalar Kuzey Karadeniz bölgesinde rastlanmakta fakat yaygınlaşması 11. yüzyılda olduğu büyük olasılık taşımaktadır.

Benzerleri: Mangana sarayı kazıları aynı anforaların 10. yüzyıl anforalarıyla birlikte kullanıldığını söylemektedir.

13. Tip. Yakobson ve Antonova Yüksek Kulplarının Ağzın Çok Üzerinde Olan Anforalar (Resim 2. 103, 39), (Resim 2. 104, 25, 26).

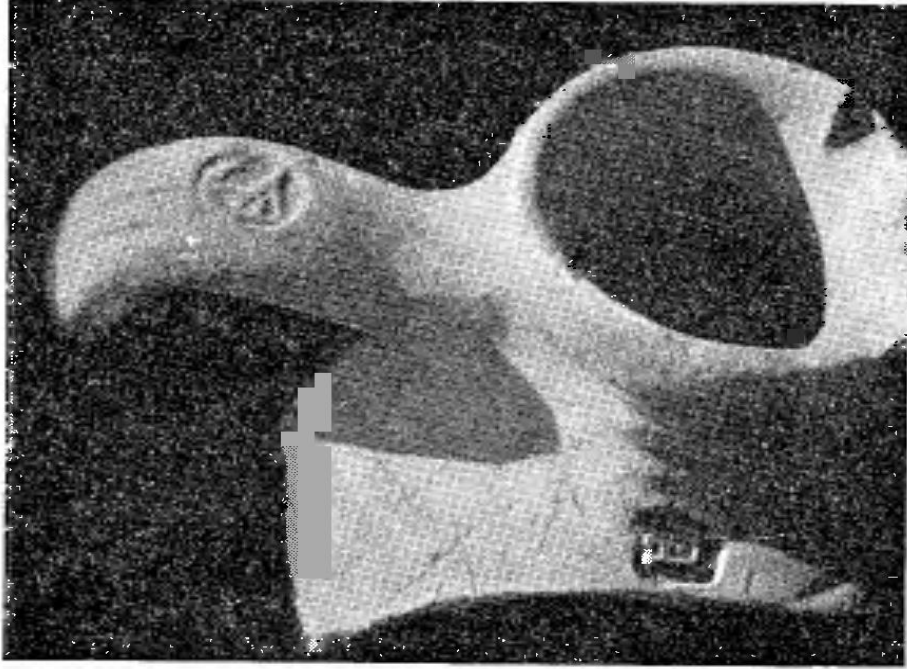
Tip: Yüksek Kulpları Ağzın Çok Üzerinde Olan Anforalar

Hamuru: Koyu kırmızı, turuncu, açık sarı

Yükseklik: 33-65 cm

¹⁹¹ B. V. Hamenko, *Drevnosti Podneprovya...*, s. 1371.

Resim 2. 100: İki Damgası Olan Anfora Parçası

5 ve 6 No.lu Damgalı, 30687 No.lu Anforanın Üst Kısmı,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Tarih: 12-14. yüzyıllar

Tanım: Armuda benzer gövdesi şişkin, her zaman yivli ve kabın kenarlarından yukarı çıkan kesiti yuvarlak olan masif kulpları vardır; bu kulpların üst kısmı köşeli ve keskin bir şekilde ağzını kaybeden boyuna inmektedir (Resim 2. 102, 37, 38). Bu anforaların ebatları değişmekte: yüksekliği (kulplarıyla birlikte 33-65 cm). Daha küçük ebatlar ender görülmektedir; rengi genelde koyu kırmızıdan turuncuya kadardı.

Kökeni: Kherson

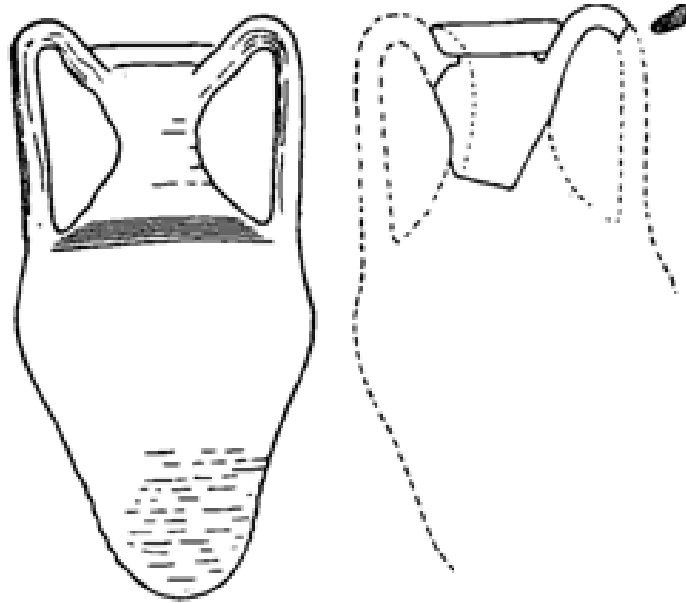
Dağılımı: Kuzey Karadeniz bölgesi, Podonye (Belaya Veja, Kobyakovo, eski Tana, şimdiki Azak, Resim 2. 102, 39) ve Podneprovye bölgelerinde görülmektedir.

Taşıdığı Olası Madde: Günlük kullanılan en yaygın daralardı ve genelde bunlarda tahıl ve küçük balık (hamsi) saklanıldığını kazılar göstermektedir.

Benzerleri: Bazı eski Rus anforaları bu anforaların formunu takip etmektedir; bunu Smolensk yakınlarındaki yerleşen Kovşarovski şehrinin 12-13. yüzyıllarının üst tabakalarında (gövdesi armuda benzemekte), 1930 yılında yapılan Bakojivo şehir kazıları

ve Kiev’de Mihaylovski manastırı bölgesinde bulunan anfora göstermektedir ¹⁹² (Resim 2. 103, 39).

Resim 2. 101: Yüksek Kulpları Ağız Seviyesinin Az Üzerinde Olan Anforalar

33- Podneprovye Anforası; 34- Sarkel Anforası
(Yakobson’dan alıntı, 1959).

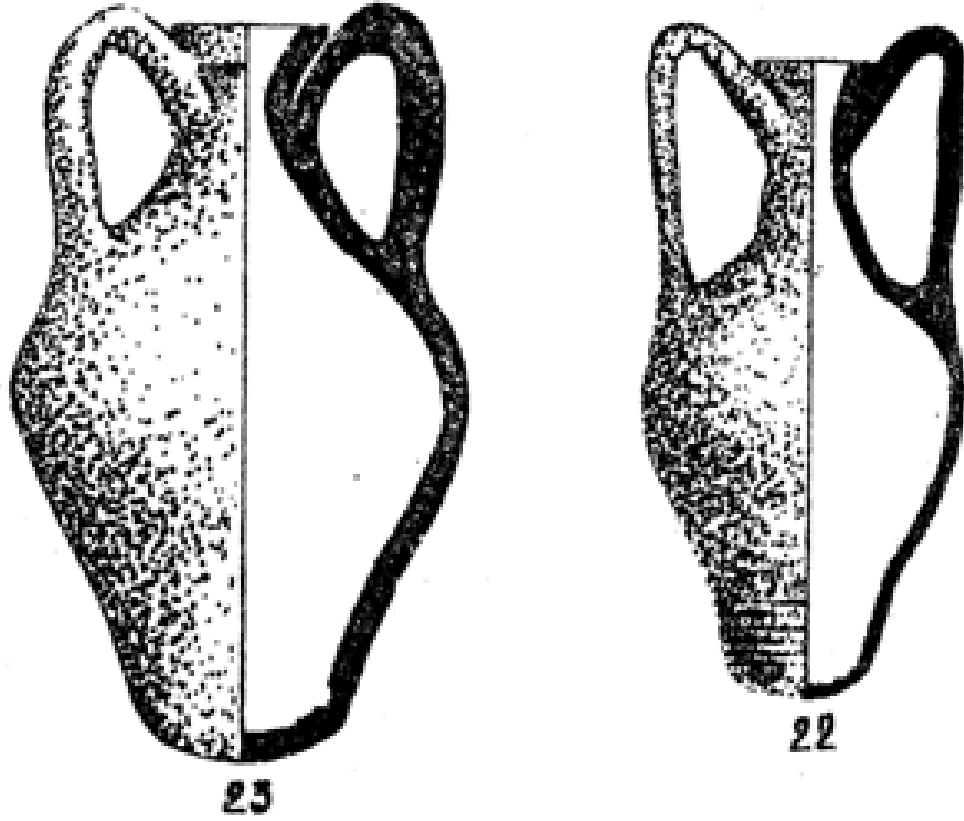
1160 yılında Mstislav tapınağına ses ayarlayıcılığı yapmak için koyulan anfora, ebatları büyük değil, gövdesi daha uzun, aşağıya doğru daralmakta, dibi yuvarlak, boynu uzun, kulpları yüksektir (Resim 2. 105, 35).

Bu tür anforalar, geniş armuda benzer anforaların küçültülmüş ve çok az değiştirilmiş çeşididir, bunlar Kherson kazılarında çok görülmekte, genelde bu kapların su için kullanıldıkları bilinmektedir.

Bu kapların özelliği büyük olmamaları (yüksekliği 38-40 cm) dar gövdeleri ve yüksek masif (kesitleri oval) yukarıya doğru yükselen kulpları; yüzeyleri genelde düz, renkleri koyu kırmızıdır (Resim 2. 105, 36).

¹⁹² İbid, s. 342, A. L. Yakobson, 1959.

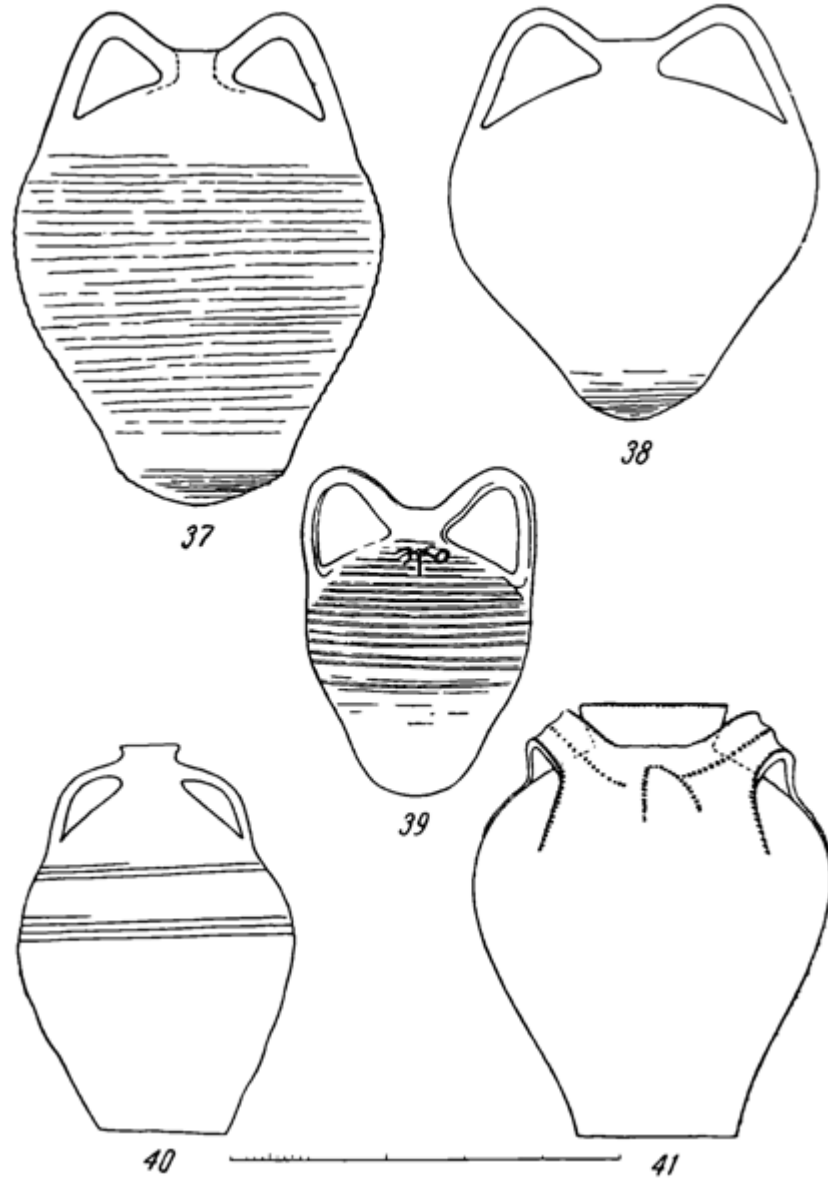
Resim 2. 102: Yüksek Kulpları Ağız Seviyesinin Az Üzerinde Olan Anforalar

22, 23-Kherson Anforaları, (Antonova'dan alımtı, 1971).

Geç Ortaçağ Dönemi Kherson kilerlerinde bu anforalar sıklıkla büyük armuda benzer anforalarla birlikte rastlanmaktadır ve bundan dolayı onlarla aynı tarihidirler. Sarkel'in üst tabakalarında da bunlar armuda benzer anforalarla birlikte görülmekte fakat Kherson anforalarından daha büyük olduklarını parçalar göstermektedir. Bu anforanın çöp tankeri gibi kullanılan zedelenmemiş hali Karadeniz'in Kafkasya sahilinde bulunmuştur.

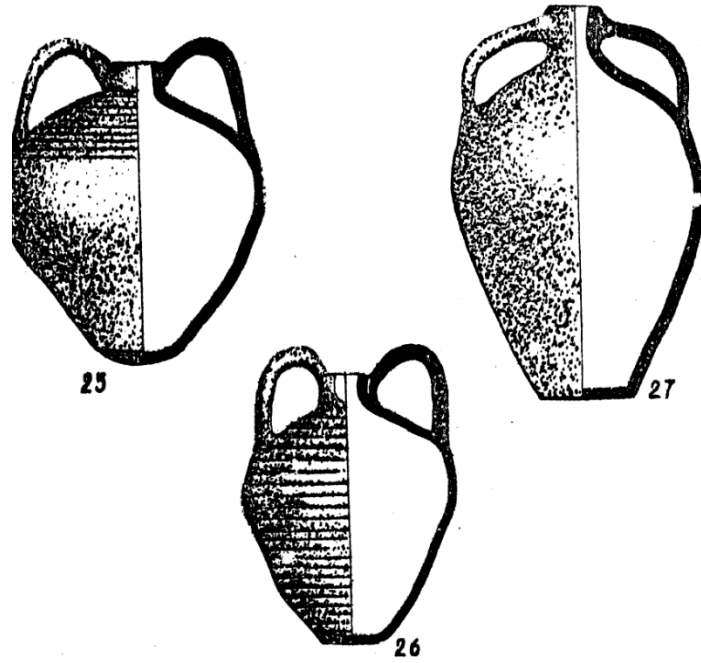
Resim 2. 103: Testi ve Anforalar (12-14. yüzyıl)

37-Kherson; 38-Balaklava; 39-Azov; 40, 41-Kherson,

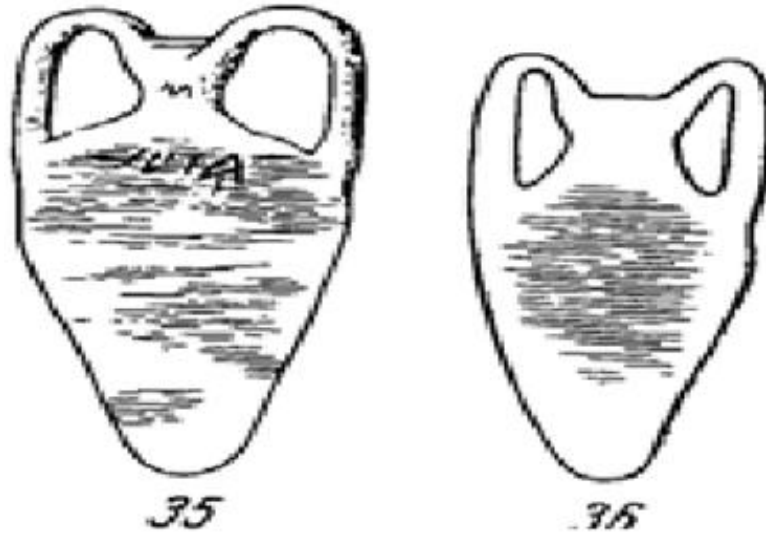
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 104: Kherson Sahil Bölgesi Anforaları (12-14. yüzyıl)

(Antonova'dan alıntı, 1971).

Resim 2. 105: Anforalar (11-12. yüzyıl)

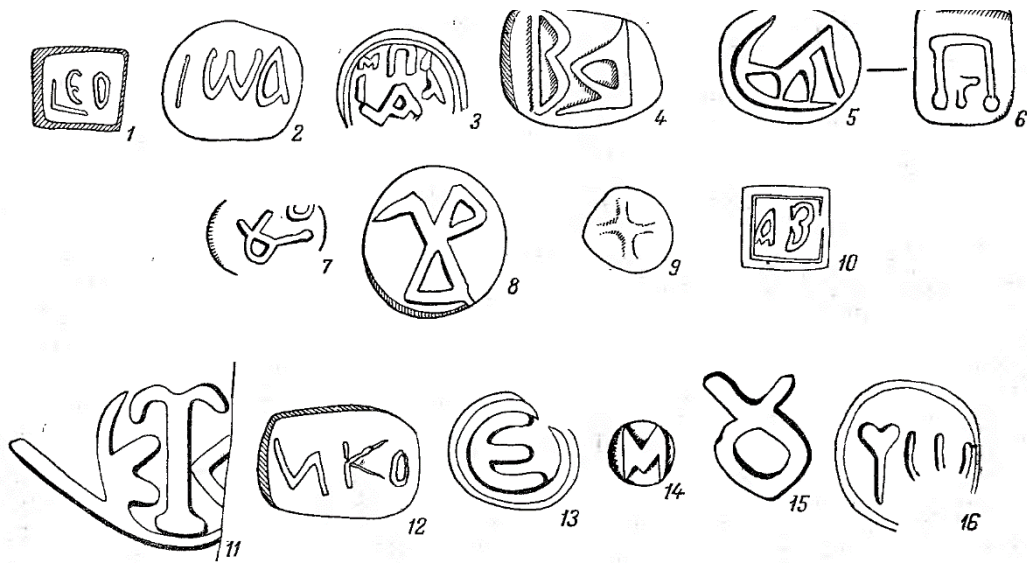
35–Mstislav Tapınağı'ndaki Ses Ayarlayıcı; 36–Kherson Anforası,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 3. 2. 3. 1. Anfora Damgaları

Sadece 10. yüzyıl anforaları, boyunlarının yanlarında ve kulplarının üst yüzeyinde üretim damgaları taşımaktadırlar.

16 farklı damga bulunmaktadır, bunlardan beşi büyük olasılıkla Kherson'dan Sarkel'e götürülmüş anforaların üzerinde yer almaktadır (Resim 2. 106).

Resim 2. 106: Anfora Kulplarındaki Damgalar (10. yüzyıl)

1-8- Kherson; 9-12- Sarkel, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Damgaların neredeyse hepsi monogram halinde harflerden oluşmakta, ender olarak kısaltılmış isim – NKO [yani NIKO\AC], IWA [N], ΓEO [PTIOC] kullanılmıştır. Sadece bir damga hafif kabarık haç şeklindedir.

Kuşkusuz, bu damgaların bir tek amacı üreticinin simgesini taşımaktır; kapların cidarlarında da bir harf veya tam isim halinde kazınan damgalar her zaman yer almaktadır. İki damgası olan 30687 no.lu anfora (Resim 2. 106, 5, 6 ve Resim 2. 100) münferit tip olarak gösterilebilir; damgalardan biri EA diğeri (omuz kısmında) – Π simgesini taşımaktadır. Muhakkak bu simgeler aynı atölyede çalışan iki ayrı çömlekçiyi simgelemektedir. Ayrıca anfora üzerinde iki tane graffito yer almaktadır: Π damgasının

yanında M r, anforanın diğer yüzeyinde NI – NIKOΛAC). Bu graffito yazılar kapların sahiplerinin simgesiydi.

Tablodan görüldüğü gibi (Resim 2. 106) bilinen Ortaçağ Kherson anfora damga sayısı fazla değildir. 9-10. yüzyıllara ait anforaların çoğu tamamen damgasızdır. Fakat Kherson'da bu damgaların sayısı az olsa da Konstantinopolis'te bunların sayısı fazladır. Damgalanmış anforalar İmparator I. Basileus'un yaptırdığı Mangan Sarayı'ndan ve o bölgede yerleşen 11. yüzyıl tarihli Georgius Manastırı'ndan gelmektedirler ayrıca damgalar Kherson'da bulunan aynı anfora benzerlerinde yer almışlardır.¹⁹³ Bazı Konstantinopolis ve Kherson damgaları tamamen benzemektedirler.

Romanya'da (Ortaçağ yerleşim yeri Dinogetya-Garven) yapılan kazılar 10-12. yüzyıllara tarihlenen benzer damgaları ortaya çıkarmıştır. Damgalar aynı Kherson anforalarının benzerlerine basılmış ve çoğu monogram içermekte ve damgalardan biri Kherson damgasının tamamen aynısıdır.¹⁹⁴

2. 3. 2. 4. Sırlı Seramikler

Yakobson'a göre sırlı seramikler her bir halkın sanatsal kültürünün önemli parçasını oluşturmaktadır. Sanatsal kültür çok yönlü bir olgudur, bu kültür halkın sadece ideolojik tanıtımını yapmakla kalmayıp onun teknik kültür seviyesini de temsil etmektedir. Sanatsal kültür bilgisi halkın kültür ilişkileri ve çoğu zaman sosyal özelliklerini izlemekte büyük önem taşımaktadır.¹⁹⁵ Bir halkın sanatsal kültürünü anlamak için bol arkeolojik malzemeye ihtiyaç duyulmaktadır.

Erken Ortaçağ Dönemi'nde (5-7. yüzyıllar) Kherson'da çok az malzemeye ulaşabiliriz, bunlar mezarlıklardaki bazı ithal süs eşyalar ve Bizans kökenli olan anıtsal bezemeli sanat eşyalarıdır (5-6. yüzyılların büyük Hıristiyan kiliselerinde mozaik ve oyma mermer). Fakat bu malzeme de bol miktarda olmayınca yerli halkın sanatsal ve halk kültür özelliğini yansıtmamaktadır.

Kherson'un canlanma dönemi (9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyıl) ve sonrasında sikkeler ile tarihlenen çok sayıda sırlı seramik tabak, kâse, vazolara rastlanmaktadır. Ancak bu sırlı tabaklar ve kâselerin çoğu ve özellikle Erken Dönem'de Bizans merkezlerinden

¹⁹³ İbid, s. 315, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁹⁴ İbid.

¹⁹⁵ İbid, s. 332, A. L. Yakobson 1959.

ithal edilmiştir. Kherson'da 10. yüzyıl sırlı tabak ve kâselerin bol miktarda olması onların şehir halkının farklı tabakalarına yerleşmesini ve yoğun olarak kullanıldığını gösterir.

Sırlı seramiklerde iki farklı grubun örnekleri tespit edilmiştir. Bunlardan ilki baskı bezemeli ikincisi ise polikrom seramiklerdir.

2. 3. 2. 4. 1. Baskı Bezemeli Kaplar

Kherson kazılarında 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyıl katmanlarında bulunan sırlı tabak, kâse ve yüksek ayaklı kaselerin çoğu birkaç önemli özelliği ile öne çıkmaktadır.

Birinci özellikleri malzemedir, bu kaplar beyaz kilden (kaolin) yapılmış ve gövde rengi beyaz ve onun tonlarındadır (grimsi ve krem rengi). Bu tür kil Kherson ve Kırım'da bulunmaz ve buna göre bu kapların yerel üretim olmadığı düşünülür.¹⁹⁶ Bu kapların sadece çok az kısmının gövdesi pembe hamurludur fakat bu da onların yerli üretim olduğunu tespit etmek için yeterli değildir.

İkinci özellik, bozuk çiçek renkte şeffaf sırın, iyi temizlenmemiş küçük kum parçaları içermesi, genelde sarı veya koyu yeşil, her iki tonu da içeren (koyu sarı - kahve, yeşil sır çoğu zaman kirli sarı ton almaktadır) çoğu zaman benekli (yani yoğun sırın ince sıratılmış) olmasıdır.

Çoğu zaman kabın yüzeyi tamamen süsün resmine uymayan fakat ürüne renk ve parlaklık veren yeşil benekler ve çizgilerle renklendirilmiştir. Ayrıca beyaz hamurlu kaplar sıklıkla fırça yardımıyla manganez oksit sürülerek radyal bir şekilde sık sık veya ender olarak çizilmiş koyu çizgiler veya çelenkler yâda sadece beneklerle süslenirdi.

Üçüncü özellik kapların üzerinin baskı tekniğinde süslenmesidir.

Tüm bu seramikler kronolojik açıdan bir grup oluşturmaktadır ve 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyılı aşmamaktadırlar. I. Basileus ve II. Basileus dönemleri sikkeleriyle iyi tarihlenen bu kaplara, bu dönem dışındaki tabakalarda nadir bulunan parçalar dışında rastlanmamaktadır. Korinth seramikleri de aynı döneme tarihlenmektedirler.¹⁹⁷

¹⁹⁶ İbid, s. 333, A. L. Jakobson, 1959.

¹⁹⁷ Ch. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth*, vol. 11, Cambridge, 1942, s. 42-49; aktaran, A. L. Jakobson, 1959, s. 333.

Yakobson bu nedenle Deichman'ın bu seramik kapları sadece bazı süs motiflerine dayanarak 5-6. yüzyıla tarihlendirmesini eleştirir ve bunun hiçbir temele dayanmadığını söyler.¹⁹⁸

Bu motiflerin Erken Dönem'de kullanımı¹⁹⁹ görülse de 9. yüzyıla kadar Bizans'ta sırlı seramiğin olmadığı bellidir.

Kabartmalı beyaz hamurlu kapların yapım tekniği henüz araştırılmamıştır çünkü şimdiye kadar bu kapları yapan atölye ve kullanılan kalıplar henüz bulunmamıştır.

Bulgarlarda (Volga sahili) yarım dairevi iç yüzeyine oyulmuş süslü damgalar olan kalıplar bulunmuştur; bu kalıplarda kapların üst kısmı yapıldı.²⁰⁰ Aynı tipte bir kalıp Kahire'de de bulunmuştur.²⁰¹ Aynı formda parçalar ve aynı teknikle yapılmış kaplara 9. yüzyıl Samarra ve 10-13. yüzyıl Güney Kafkasya şehirlerinde, Divin (Ermenistan) ve Beylakan'da (Ören-Kale) rastlanmaktadır.

Fakat Kherson kapları farklı teknikle süslenmekteydi, resimler kalıptan dökülmüyor, hazırlanmış ürünler sonradan kalıp yardımıyla süslenilirdi. Bu tür kabartmalı süslemeler hepsinde değil, çoğu 9-10. yüzyıl sırlı beyaz hamurlu ürünlerde rastlanmaktadır. Kabartmalı süslemeler kabın tüm yüzeyini kapsayan özellikle karmaşık olanlar ürünün fiyatını yükselttiğinden günlük yaşamda kullanılan kaplarda böyle süsler yer almamakta ve bunu kazılarda ortaya çıkan beyaz hamurlu tabak, kâse ve vazo parçaları teyit etmektedir.

Bu kaplar iki farklı form gösterir. Bunlardan biri ısıtmakabı ya da ocaklı kaplar olarak tanımlanan kapların tipindedir. İkinci gruptakiler ise yüksek ayaklı kaselerdir

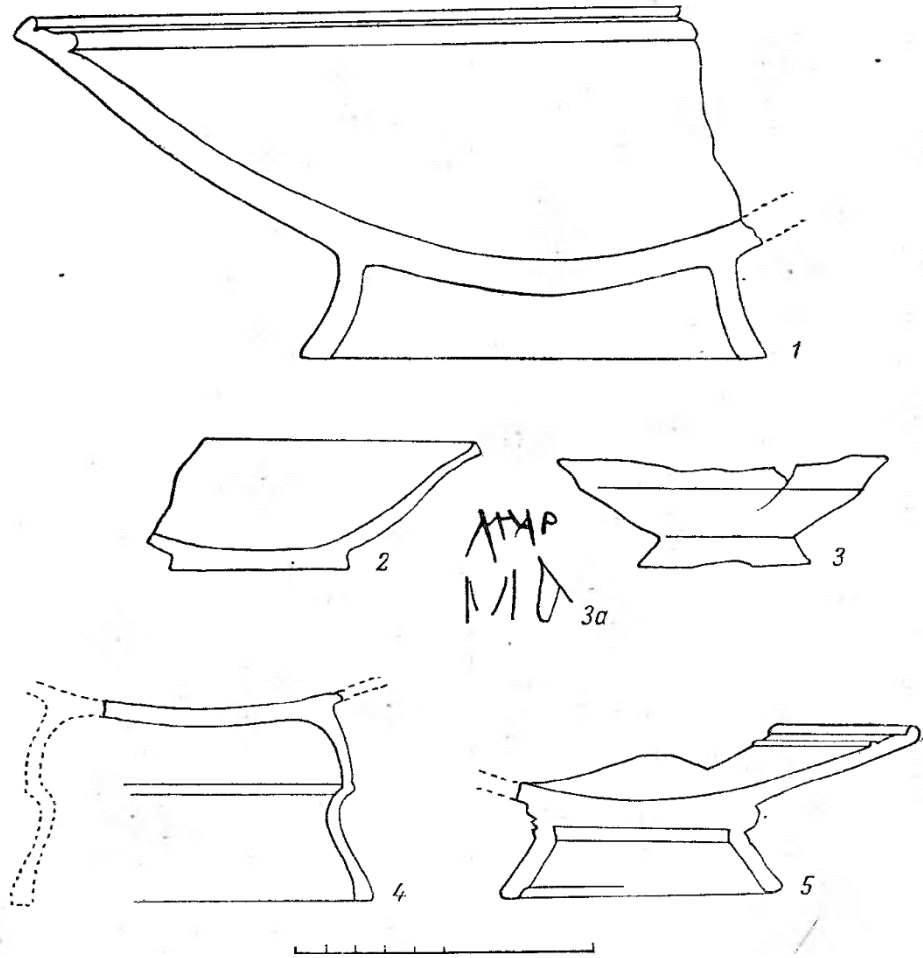
¹⁹⁸ İbid, s. 333, A. L. Yakobson, 1951.

¹⁹⁹ Fr. Deichman, Zur Daitiarning der Byzantinischen Reliefkeramik, JDAL, 50, 1941, Archäologische Anzeiger, s. 72-81; aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 333.

²⁰⁰ O. S. Hovanskaya, "Gonçarnoye Delo Goroda Bolgara", *MIA*, Sayı: 42, 1954, s. 353.

²⁰¹ F. Sarre, Die Keramik von Samarra, Berlin, 1925, s. 22, res. 67, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 333.

Resim 2. 107: Beyaz Hamurlu Kap Formları (9-10. yüzyıl)

1-No 1672/11; 2- No 3253/09; 3- No 7900, (3a) graffitolu; 4- No 1800/09;
5- No 4348/08, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

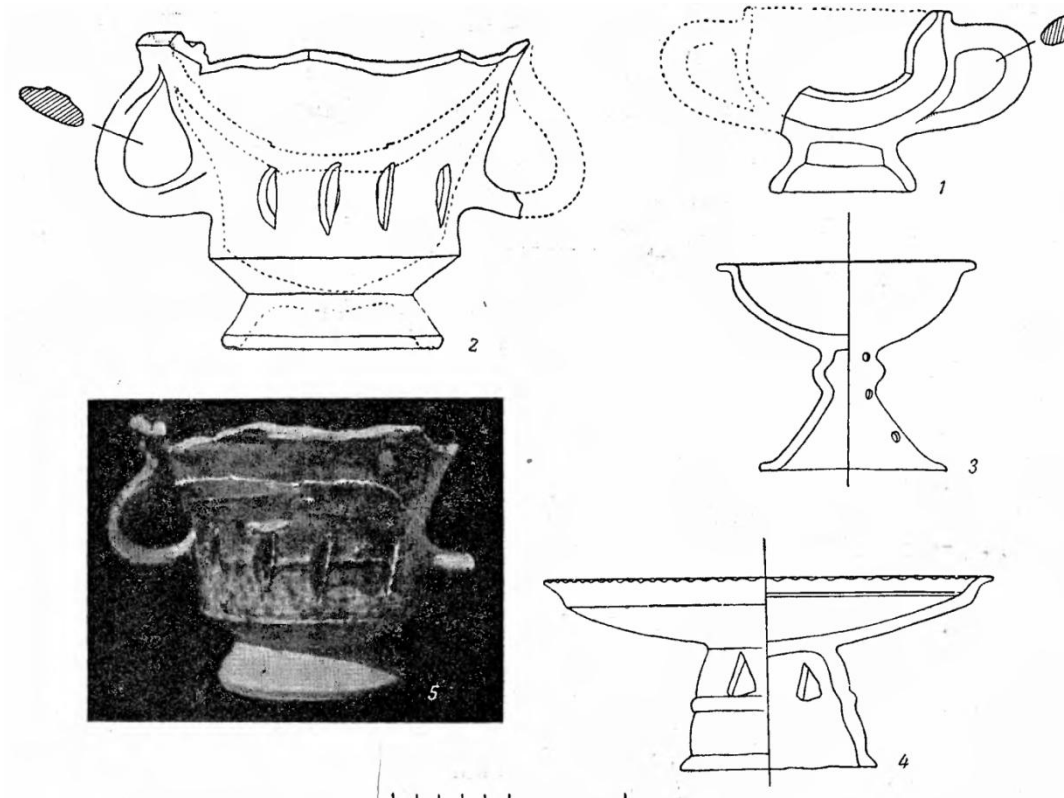
Bu tür kaplar sadece Kherson'a özgü değil, bunlar aynı dönem Bizans üretim merkezlerine ilk başta Konstantinopolis,²⁰² Korinth,²⁰³ Atina, Anadolu'nun batı şehirlerine de özgüdür; aynı kaplar Kahire'de de bulunmuştur.²⁰⁴ Kherson sırlı kapların formuna gelince hiçbir yerli özellik taşımamakta, buda bu kapların Bizans kökenli olduğunu düşündürmektedir.

²⁰² H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London,1907, tabl. 1, 2-5, 15, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 336.

²⁰³ Ch. H. Morgan, The Byzantine Pottery, s. 36-49; aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 338.

²⁰⁴ M. Pezard, La Ceramique archaique de l'Islam et ses origines, Paris, 1920, s. 162 tabl. 144, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 351.

Resim 2. 108: Beyaz Hamurlu Kâseler

1, 2, 5-ısıtma kapları (ocaklı kap); 3-1003/13 no.lu yüksek ayaklı kâse; 4-Sarkel, yüksek ayaklı kâse, No 2000/50, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Hem malzeme açısından (beyaz kil) hem sır özelliğinden (sarı veya yeşil) hem de renkli boyama çizgiler ile bezemeli ayrıca formlarıyla, 9-10. yüzyıl kaplarını aynı gruba dâhil edebiliriz. Bunlar esasen kabartma süslemeleriyle seçilmekte ve bu nedenle bunların sınıflanmasında kabartma süslemeler rol oynamalıdır.

2. 3. 2. 4. 1. 1. Bitkisel ve Geometrik Motifli

En çok rastlanan motif rozet motifidir. Beyaz hamurlu kaplara özgü bir kompozisyon merkezdeki konsantrik dairelerin içerisi bitkisel ve geometrik motiflidir (Resim 2. 109, 1, 1a, 2-5, 8-10, 12-14).

Aynı motif Konstantinopolis, Korinth ve Atina kaplarında da görülür. Ayrıca Bulgaristan Preslav 10. yüzyıl bezemeli seramiklerinde de mevcuttur. 9. yüzyıl Samarra

altın lüster kabartmalı aynı motif Yakın Doğu sırlı seramiklerinde de vardır.²⁰⁵ Bu motif büyük olasılıkla metal eserlerden alınmıştır (Resim 2. 110, 15-22).²⁰⁶

Basit sayılan rozet motifine 10. yüzyıl Bizans sanatsal seramiğinde geniş çapta rastlanmaktadır. Bu motifin yanı sıra haç ve yıldız motifleri de görülür.²⁰⁷

Daireler içeren yüzeylere sıklıkla rastlanmaktadır. Bu motif kabartma süslü beyaz hamurlu kaplarda kuş veya hayvan resmi, ender olarak rozet veya haçı çevreleyen bir motif olarak görülmektedir. Aynı daireler Samarra ve Mezopotamya sırsız seramiklerinde rastlanmaktadır.²⁰⁸ Sasani kaplarında görülen ortasında kuşlar olan boncuktan yapılmış daireler büyük olasılıkla metal eşyalardan esinlenerek yapıldığını teyit etmektedir.²⁰⁹

Hem Kherson hem de Konstantinopolis'te rastlanan Bizans beyaz hamurlu kaplarda bitkisel ve geometrik motifli bezemelere sıklıkla rastlanmaktadır (Resim 2. 109, 8).

Bu tür bezeme çok mütevazı ve basittir ve Bizans beyaz hamurlu sırlı kabartma süslemeli kaplarının benzerlerine yeterince rastlanmaktadır. Daha çok benzerliği Kherson kabartmalı kuş resimli kaplarda görmekteyiz.

²⁰⁵ Fr. O. Wange, *The Roman and Byzantine Pottery*, Hesperia, vol.2, No 2, 1933, s. 322, res. 17, a, aktaran A. L. Yakobson, 1959, 337.

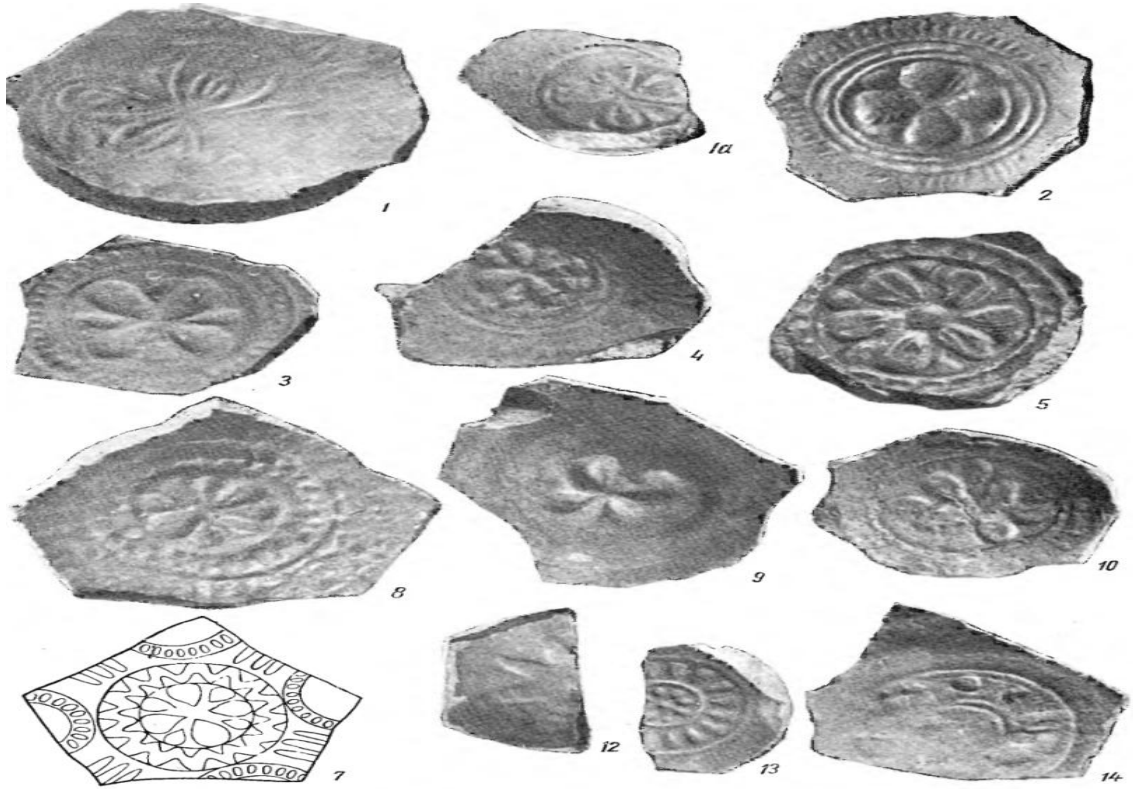
²⁰⁶ F. Sarre, *Die Keramik von Samarra*, tabl.100, res. 18, 1, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 351.

²⁰⁷ *Ibid*, s. 337, A. L. Yakobson, 1959.

²⁰⁸ F. Sarre, *Die Keramik von Samarra*, s. 11, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 351.

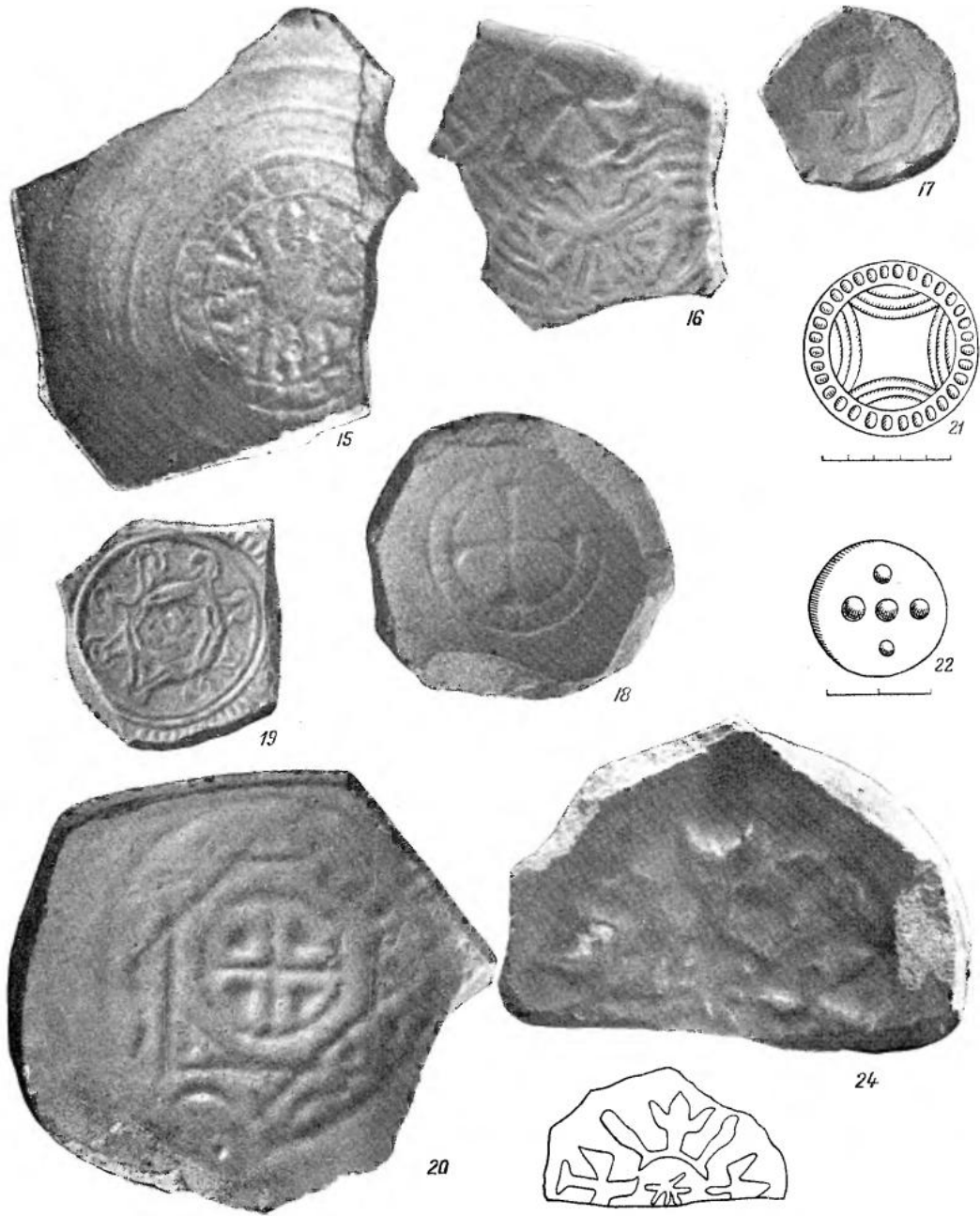
²⁰⁹ İ. A. Orbeli i K. V. Trever, *Sasanidskiy Metal...*, tabl., 41, 67, 68.

Resim 2. 109: Bitkisel Motifli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Bitkisel Motifli, No *1, 1a, 2-5, 8-10, 12-14*,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 110: Bitkisel Motifli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Bitkisel Motifli No 15-20, 22 ve Kuş Tasvirli No 24,

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 3. 2. 4. 1. 2. Hayvan Figürlü

Bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra hayvan figürlerine de sıklıkla rastlanmaktadır.

Bu grubu kartal (en çok) veya başka kuş resimli kaplar oluşturmaktadır. Bu tür daire içerisine alınmış kartal resimli beyaz hamurlu sırlı Bizans kapları sık sık görülmektedir.²¹⁰ Kabartmanın manganez yazılarıyla yan yana görülmesi 10. yüzyıl Bizans seramiğine özgüdür.²¹¹

9-10. yüzyılları manganez yazı tekniğinin, sırlı kap ve kâselere özgü olduğunu ve bu eşyaların çok yaygın bir seramik grubu oluşturduğunun altını çizmeliyiz. Azerbaycan'daki Ören-Kale malzemeleri (1952-1953 yüzyılları kazıları) çok görülmektedir.²¹² Bu tür bezemelerin kökeninin nereden geldiğini kesinleştirmek (Suriye veya Mezopotamya, Anadolu, Güney Kafkasya) zor olmasına rağmen Bizans ustalarının bu bezeme tekniğini Yakın Doğu seramik sanatından esinlenerek geliştirdiklerini söylemekte yarar vardır.²¹³

Kherson'da bulunan 10. yüzyıl tarihli kapların içerisinde kuş veya hayvan resimli konsantrik daireli Bizans sırlı seramik kaplar yer almaktadır (Resim 2. 111, 35, 39; Resim 2. 112, 40-44; Resim 2. 113-115; Resim 2. 116, 66; Resim 2. 117, 70, 71; Resim 2. 123, 72, 73; Resim 2. 124, 90-94).

Gösterilen kap grubu ufak tefek farklılıklarla daire içerisine yerleştirilmiş aynı kartal resmini, ender hallerde biri birine geçmiş bitkisel motifli bezemeli düzenlemeleri içermektedir.

Profilden kuş figürlerinin resmedilmesi Kherson beyaz hamurlu sırlı kaplarında da görülür (Resim 2. 113, 45- 48, Resim 2. 114, 55-58).

Bu tür seramik kaplar, yüksek seviyede yapılmış kabartma ve oyma sayesinde, bazı kabartmalar döküm yardımıyla yapılmış ve sonradan oyma işlenmiş, bunlar metal tören eşyalarını hatırlatmaktadır. Bizans çömlekçilerinin amacı zaten değerli metal eşyaların bezeme etkisini yansıtmaktı.

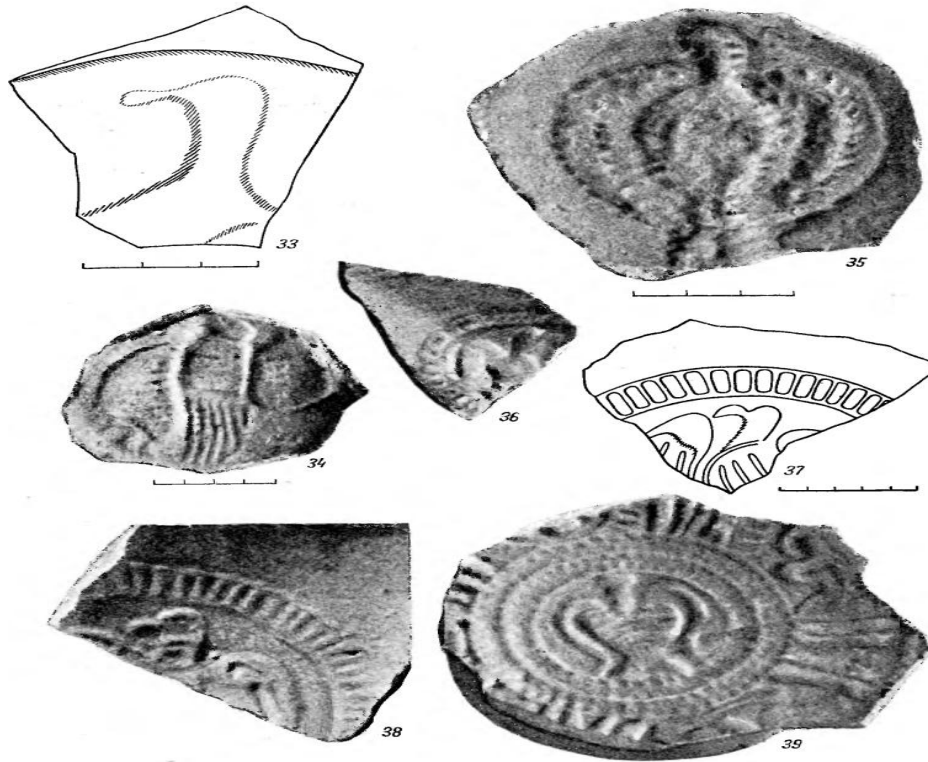
²¹⁰ D. Talbot Rice, *The Byzantine Glazed Pottery*, Clarendon Press, 1930, tabl. 10, s. 38.

²¹¹ Ch. Morgan, *The Byzantine Pottery*, tabl., 5, b, s. 64-67, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 358.

²¹² "Otçoti Azerbaycanskoy Ekspeditsii", *MĀA*, Sayı: 67, 1959.

²¹³ İbid, s. 339, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 111: Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

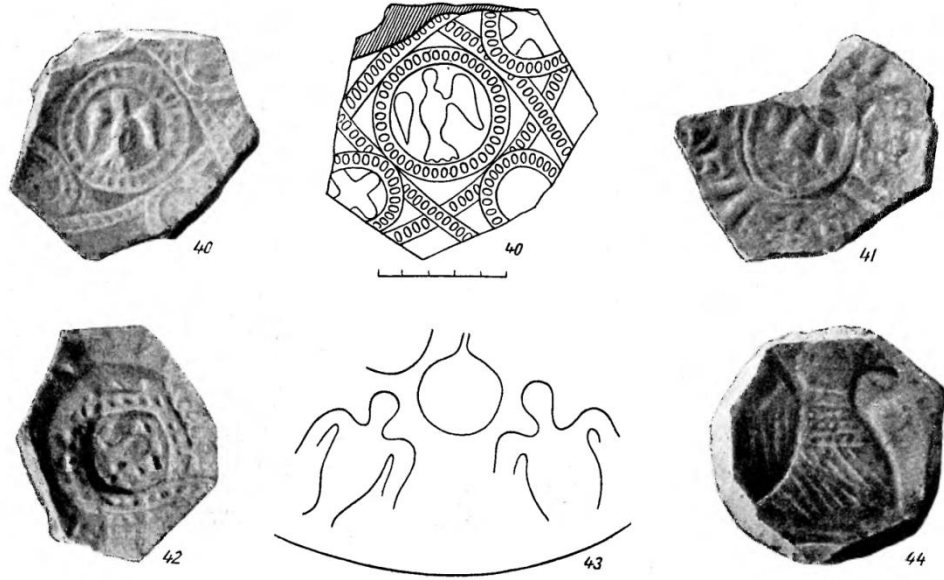

Kuş Tasvirli No 33-39, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Kabartmalı çift hayvan resimli (çift aslan veya grifon) birkaç beyaz hamurlu kap ilgi çekmektedir. Bu resimler simetrik halde “hayat ağacının” etrafına yerleştirilerek hanedanlık simgesi armasını yaratmaktadır (Resim 2. 115, 59-62).

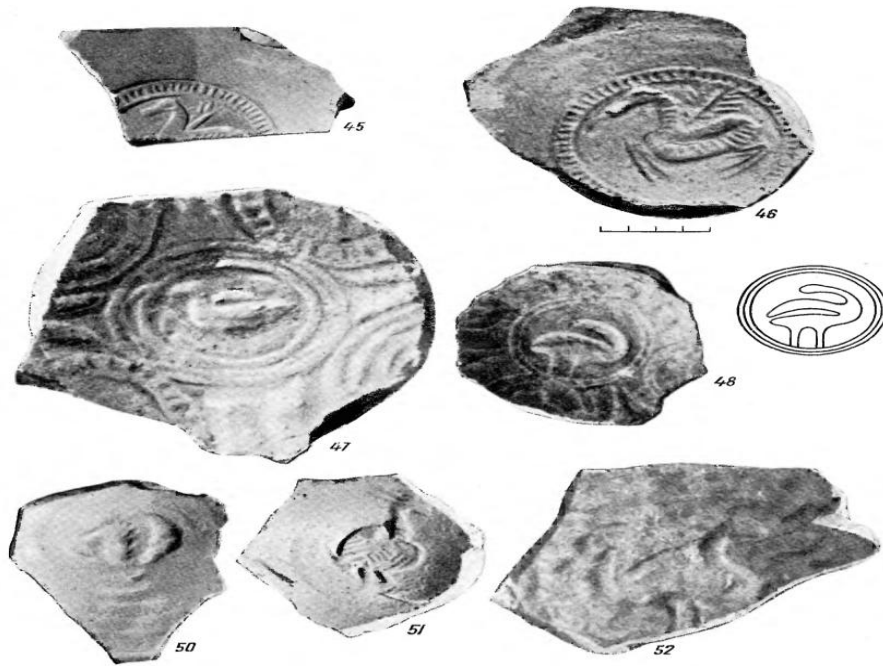
Orta Doğu Ortaçağ sanatının en sevilen kuş kompozisyonunun heraldik tarzda “hayat ağacının” yanlarına çizilmiş halidir. Kuşlar veya hayvanlar feodal heraldik simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii ki bunların dışında bu kompozisyon süs anlamı da taşımaktadır.

Resim 2. 112: Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

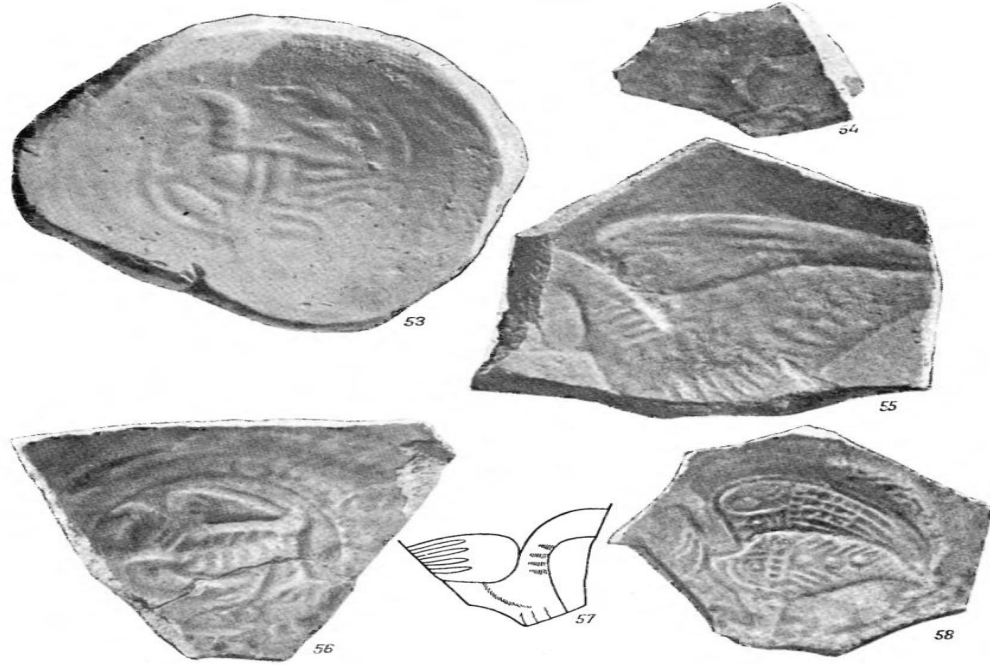
Kuş Tasvirli No 40-44, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 113: Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Kuş Tasvirli No 45-48, 50-52, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 114: Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Kuş Tasvirli No 53-58 (Yakobson'dan alıntı, 1959).

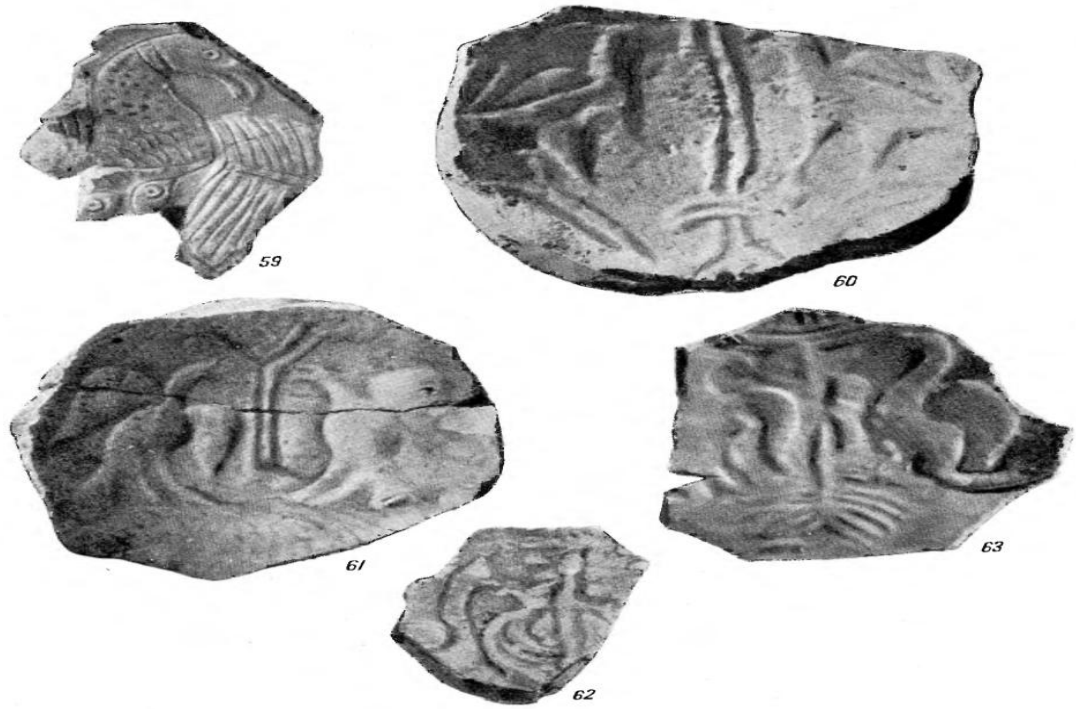
Kökeni doğudan gelen bu konu Bizans sanatında ölümsüzlüğü temsil eden iki tavus kuşu veya Erken Hıristiyan sembolü olan meyve gagalayan güvercinlerle birleşmiştir.²¹⁴

9-10. yüzyıl heraldik resimli kompozisyonları sırlı kaplar için geliştiren Bizans çömlek sanatçıları büyük olasılıkla Atina Küçük Metropol Kilisesi'ndeki batı cephesi veya o dönemde kiliselerde perde olarak, imparator saraylarında ve zenginlerin evlerinde çok kullanılan doğu kumaşlarından esinlenmişlerdi.²¹⁵

²¹⁴ N. P. Kondakov, *Oçerki i Zametki po İstorii Srednevekovogo İskusstva i Kulturi*, Praga 1929, s. 108-114.

²¹⁵ K. Michel and A. Struck, *Die Mittei- Byzantinischen Kirchen Athens*, MDAL, 31, 1906, s. 296, res. 5, 6, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 356.

Resim 2. 115: Kuş Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Kuş Tasvirli No 59-62, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Önceki gruplardan farklı olarak bu grup süslemeleri biraz daha zenginlik göstermektedir. Maalesef, kapların çoğunun parça halinde olması ve zayıf baskı nedeniyle tasvirler yeterince algılanmamaktadır.

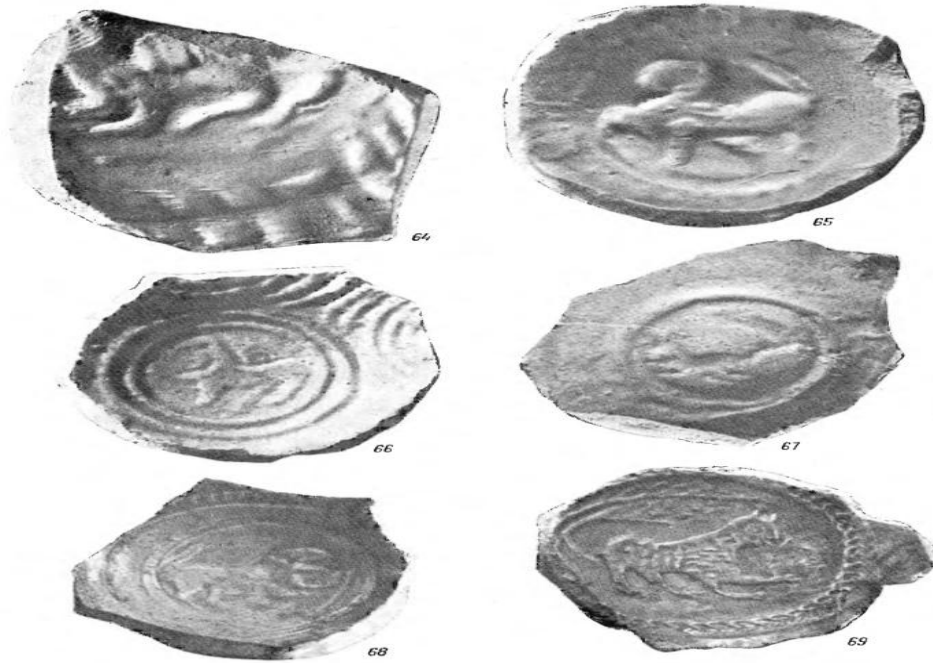
Bu seramiklerde görülen figürlerin benzerleri 10. yüzyıl Bizans kumaşlarında görülür.²¹⁶ (Resim 2. 116, 65). Bundan dolayı, baskı hazırlayanların Kherson kaplarına basılan panterde anıtsal resimleri yansıtmaya isteği aklı gelmektedir.

Ayrıca Yakın Doğu ülkelerinin sanatsal metal ustaları tarafından da aynı resimlerin yaygın bir şekilde kullanıldığını eski Sasani kapları göstermektedir.²¹⁷ Yakın Doğu ülkelerinde Sasani sanat geleneklerinin çok kalıcı ve uzun süre kullanıldığı bilinmektedir. Sasani plastik eşyalarının Bizans el sanatındaki önemini daha açık bir şekilde başka sırlı kaplarda görülmüştür (Resim 2. 111, 36; Resim 2. 112, 40, 43; Resim 2. 117, 70, 71).

²¹⁶ D.Talbot Rice, "İranskiye Elementı v Vizantiyskom İskusstve", D 3, *MKİİ*, 1935, tabl. 90.

²¹⁷ İ. A. Orbelli i K. V. Trener, "Sasanidskiy Metall"... , tabl. 17, 65.

Resim 2. 116: Panter veya Leopar Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Panter veya Leopar tasvirli No **64-69**,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Aralarında “hayat ağacı” olan karşılıklı hayvan resimlerinin kökeni eski Doğu kültürüne dayanmaktadır.²¹⁸ Sasani kaplarında av sırasında gergin halde arka pençeleri üzerinde dayanan aslanları sıklıkla görmekteyiz; bunların bazılarında hayvanlar muhafızları simgeleyerek heraldik yapılmışlar. Aralarında “hayat ağacı” yer alan karşı karşıya duran aslan ve panterler 9. yüzyıla tarihlenen Mikloş hazinesindeki (Macaristan) vazo kulpunda ve 9-10. yüzyıl Bulgaristan gümüş yüzüğünde yer almaktadır. Diyarbakır kale surları ve kalelerinde ve kuzey Mezopotamya’da 10. yüzyıl yazılarıyla tarihlenen aynı resimlerle aynı levhalar yer almaktadır (özellikle Resim 2. 117, 70, 71 çok benzemekte).

²¹⁸ K. Schefold, Die Tonfries von Pazarli. In: Kleinasien und Byzanz, Berlin, 1950, s. 141, tabl. 60, a, 63, a, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 344; Gönül Öney, "Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında", *Vakıflar Dergisi VII*, İstanbul, 1968, s:117-125.

Resim 2 117: Panter veya Pars Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Panter veya Pars tasvirli No **70, 71**,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Arkaları bir birine dönük ancak başları ön tarafa dönen heraldik grup aslanları bir pencere üstündeki kemer alınlığı motifinde görülmektedir (Dağıstan)²¹⁹ Kafkasya'nın bu bölgesinde bir birine bakan heraldik aslanlar 12-13. yüzyılların önemli konularından sayılmaktadır. Ortaçağ gelenekleri bu simgeyi 10. yüzyıl Bizans çömlekçilerine ulaştırdı. Yakobson'a göre Kherson tabağındaki aslan resimlerini de güçlü bir muhafız simgesi olarak yansıtmak gerekmektedir.²²⁰

2. 3. 2. 4. 1. 3. Grifon Tasvirli

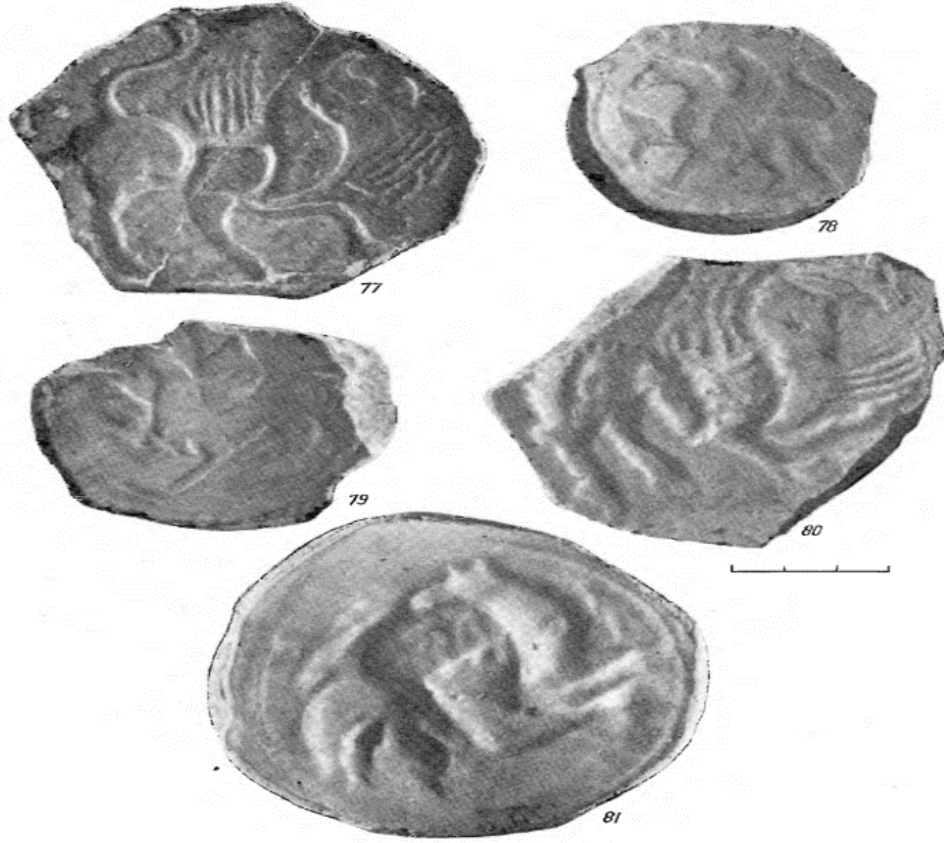
Biri sırtının arkasında diğeri önünde iki kanatlı kartal başlı bir birine çok benzer grifon resimlerinin (Resim 2. 118, Resim 2. 119) kökeni eski doğuya dayanmaktadır. Bu

²¹⁹ A. Başırov, *İskusstvo Dagestana*, İskusstvo Kubaçi, Moskova 1931, s.39, res. 12.

²²⁰ İbid, s. 345, A. L.Yakobson, 1959.

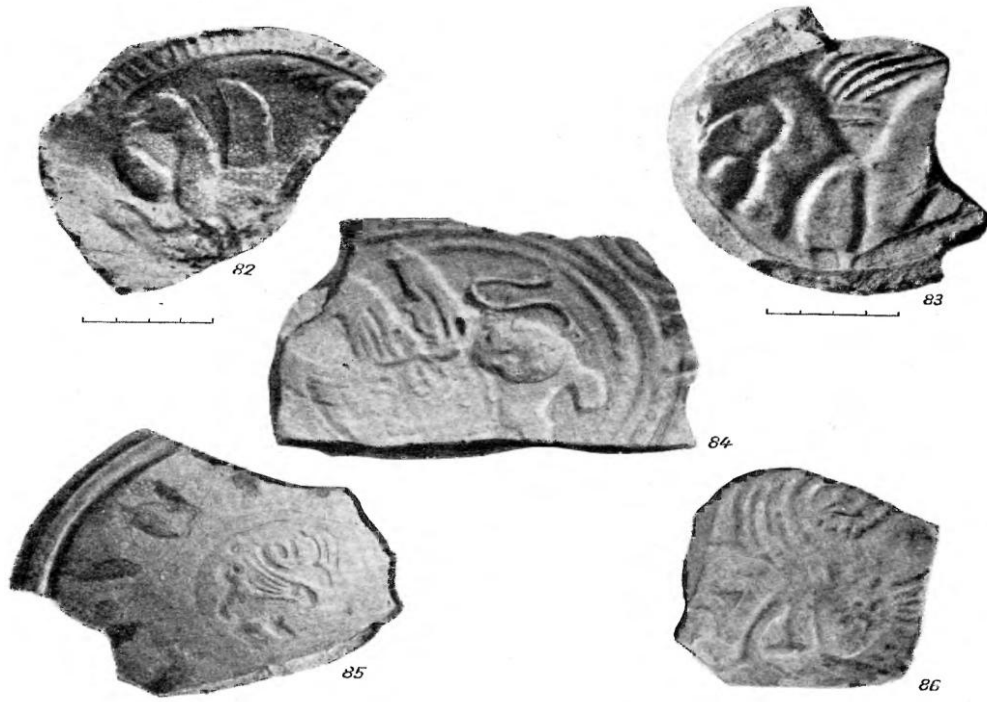
fantastik görünümüne sahip olan Antik Dönem'den Bizans'a miras kalan muazzam hayvan-kuş muhafız simgesi Ortaçağ'dan başlayarak çok eserlerde görülmektedir.

Resim 2. 118: Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Grifon Tasvirli No 77-81,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Resim 2. 119: Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Grifon tasvirli No 82-86
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

6. yüzyıl taş kabartmaları (Suriye kökenli), Venedik San Marko Katedrali'nin güney cephesindeki heraldik yapılmış çift grifonları veya daha geç tarihli (9-10. yüzyıllar) Konstantin Porphyrogenetos "Törenler" kitabında yazdığı Bizans İmparatorlarının tören sırasında kullandıkları çok sayıda kumaş, halı ve perdeleri hatırlatmaktadır.²²¹ 10. yüzyıl Bulgaristan Staraya Zagora kabartmasında yer alan grifon çok az değiştirilmiştir.²²²

Grifon tasvirli sırlı kapların küçük olduklarından dolayı resim çok genelleştirilmiş ve stilize edilmiştir; bazı kaplarda resim acemice yapılmış, fakat bunlar resmin kompozisyonunu bozmamıştır. Bu kaplarda Antik grifon simgesi hayvan-kuş, muhafız ve

²²¹ N. P. Kondakov, *Oçerki i Zametki po İstorii...*, s. 103, 200, 332, 360.

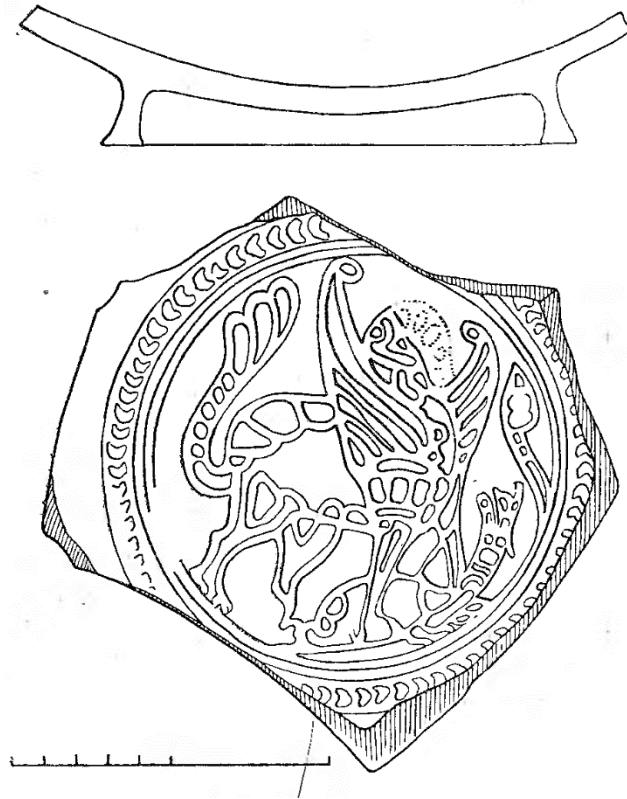
²²² İbid, s. 360.

koruyucuyu temsil etmekte ve daha sonra Bizans Ortaçağ sanatına geçerek sonunda Bizans kökenli sayılmıştır.²²³

Fakat kabartmalı Kherson kaplarında, onlara bir başka özellik veren aslan başlı grifonların farklı tipi yer almaktadır.

Hayvan, Güney Kafkasya ve 12-13. yüzyıl tüm Yakın Doğu ülkelerinde çok sevilen antropomorf grifonlarına benzemekte, fakat Bizans sanatına tamamen yabancı olan insan-hayvan simgesi değil burada aslan resimlenmiştir (Resim 2. 120). Kabartma süslemeleriyle bitkisel veya geometrik motifin manganez çizgi birleşimleri Resim 2. 121, 25, 26'da gösterilmiştir.

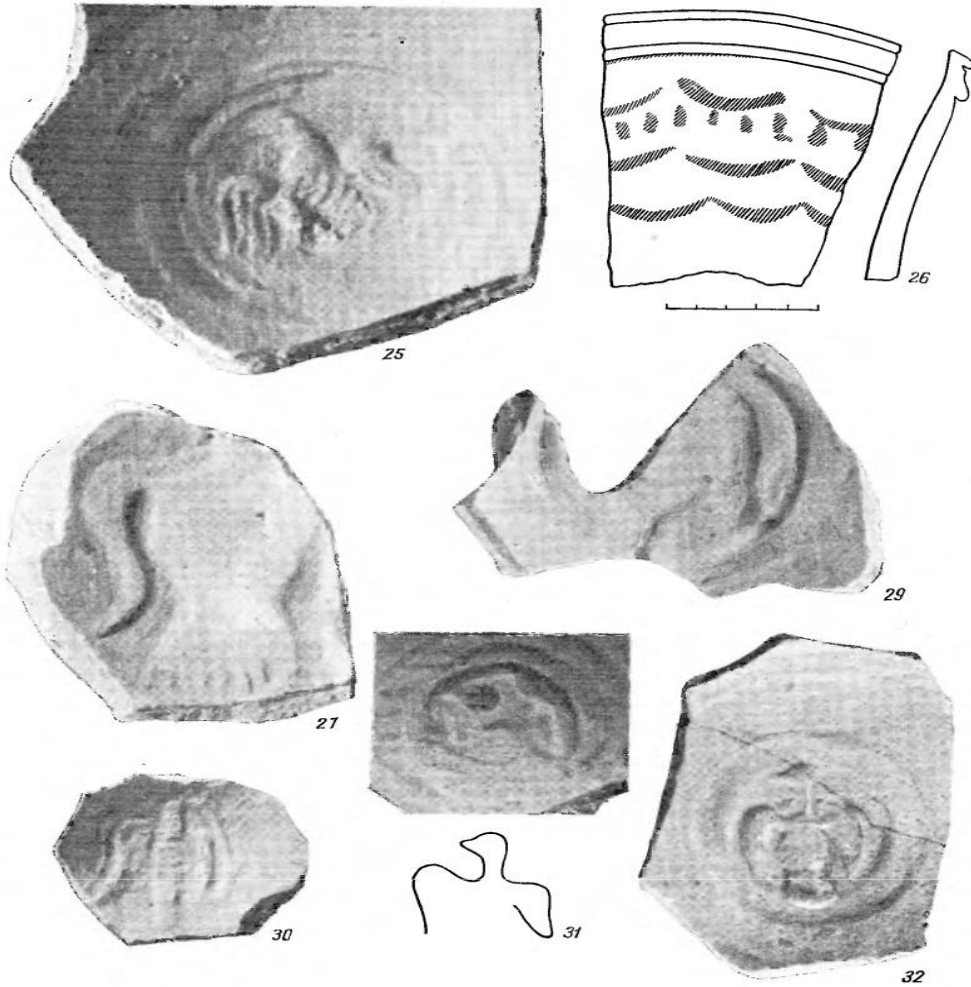
Resim 2. 120: Grifon Kabartmalı Kap Parçası

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

²²³ İbid, s. 345, A. L. Yakobson, 1959.

Resim 2. 121: Kuş Tasvirli ve Manganez Bezemeli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Kuş tasvirli No 25-27, 29-32,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

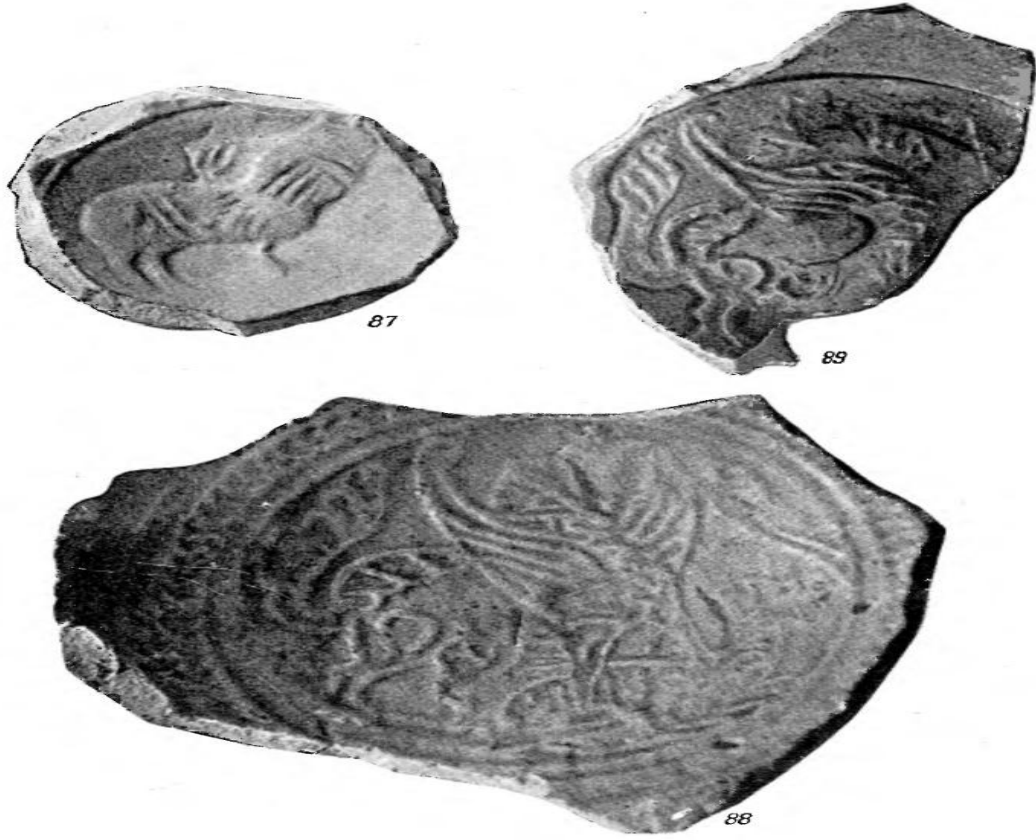
Resim 2. 119, 84'te aslan başlı grifonun kaba hali görülmektedir.

Sanatsal açıdan 88 no.lu kap (Resim 2. 122) ilgi çekicidir; resimde tamamen korunmuş olan kompozisyonda saldıran grifonu görmekteyiz. Bu tür motif, Sasani kaplarından başlayarak tüm Ortaçağ Dönemi boyunca Yakın Doğu sanatında yaygın olan aslanın ceylana saldırısının bir çeşididir.²²⁴ Aynı sahneyi daha geç dönemlere tarihlenen Atina Metropol cephesindeki doğu kökenli kabartmada görmekteyiz.²²⁵

²²⁴ İbid, tabl. 26, 30.A. O. Orbeli i K. V. Trever.

²²⁵ K. Michel und A. Struck, Die Mittei- Byzantinischen..., s. 31, 1906, res. 19, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 346.

Resim 2. 122: Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Grifon tasvirli No 87-89,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Fakat grifonla ceylan mücadelesi Doğu'da neredeyse görülmemektedir. Mikloş hazinesindeki (Macaristan) kabın üzerindeki benzer resimler Doğu'da görülmemektedirler. Aslan figürünü, aslan başlı grifonla değiştirmek büyük olasılıkla sırlı seramik kaplarını süslemek için kalıplar yapan Bizans ustalarının yaratıcılığından kaynaklanmaktadır. Grifonun ceylana saldırma sahnesi Bizans el sanatında daha geç dönemlerde (12-13. yüzyıl) de görülmektedir.²²⁶

Grifon ve işkence gören ceylan motifi yuvarlak alanı simetrik bir şekilde doldurmaktadır: sağ tarafta grifonun kuyruğu boş yerleri dolduran bitki dallarını tekrarlamakta ve iki kanadı hayvanın yüzünü kapatmaktadır. Kompozisyonun simetrik

²²⁶ O. Wulff und W. F. Volbach, *Altchristliche und Mittelalterliche, Byzantinische und Italienische Bildwerke, Ergänzungsband*, Berlin 1923, s. 50, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 347.

yapılması ve boş alanların bitkilerle doldurulması Sasani dönemi gümüş kapların özelliğidir.²²⁷ Sasani sanatsal gelenekleri Geç Ortaçağ Dönemi'nde de Bizans ustalarına örnek olmuştur.²²⁸

Kalın kabartma çizgiler Kherson kaplarındaki resme özgünlük vermektedir, bundan dolayı resmin ebatlarının küçülmesine rağmen resim anıtsal bir levhayı hatırlatmaktadır.

Kubaçi (Dağıstan) anıtsal kabartmalarından bizim (Resim 2. 122, 88) resme benzeyenlerine rastlanmaktadır.²²⁹ Tüm bu kabartmalar geç dönem (12-13. yüzyıl) tarihlidirler, fakat eski en azından Erken Ortaçağ geleneğini yansıtmaktadırlar.

Grifonlu sırlı kaplardan ikisinde (Resim 2. 123, 76; Resim 2. 124, 90) bu yarı fantastik hayvanlar heraldik pozda gösterilmiştir.

Grifon tasvirli iki kapta bu fantastik yaratıklara antroporf görünümü verilmiştir (Resim 2. 124, 92, 93).

Antroporf görümlü grifonlar tamamen Doğu temsili olan Atina Küçük Metropol cephesindeki kaplardaki kabartmalar dışında Bizans sanatına çok yabancıdır. Bu resim ne Bizans centauru (at-adam), ne şeytani yaratık ne de düşmanı bir güçtür, bu resim insanları koruyan kutsal kanatlı başında taç olan at-adam veya aslan-adamdır.

Bu resim Müslüman ve Hıristiyan Doğu'sunda – İran, Mezopotamya, Güney Kafkasya (Azerbaycan, Ermenistan), Anadolu'da yaygındır.²³⁰ Makloş hazinesindeki 9. yüzyıl kaplarındaki taçlı aslan-adamlar da Doğu'yla ilgilidir. Eski Müslüman geleneğine göre bu insan-hayvan Muhammed Peygamberi cennete götüren kanatlı atır.²³¹

²²⁷ İbid, tabl. 22, 27, İ. A. Orbeli i K. B. Trener.

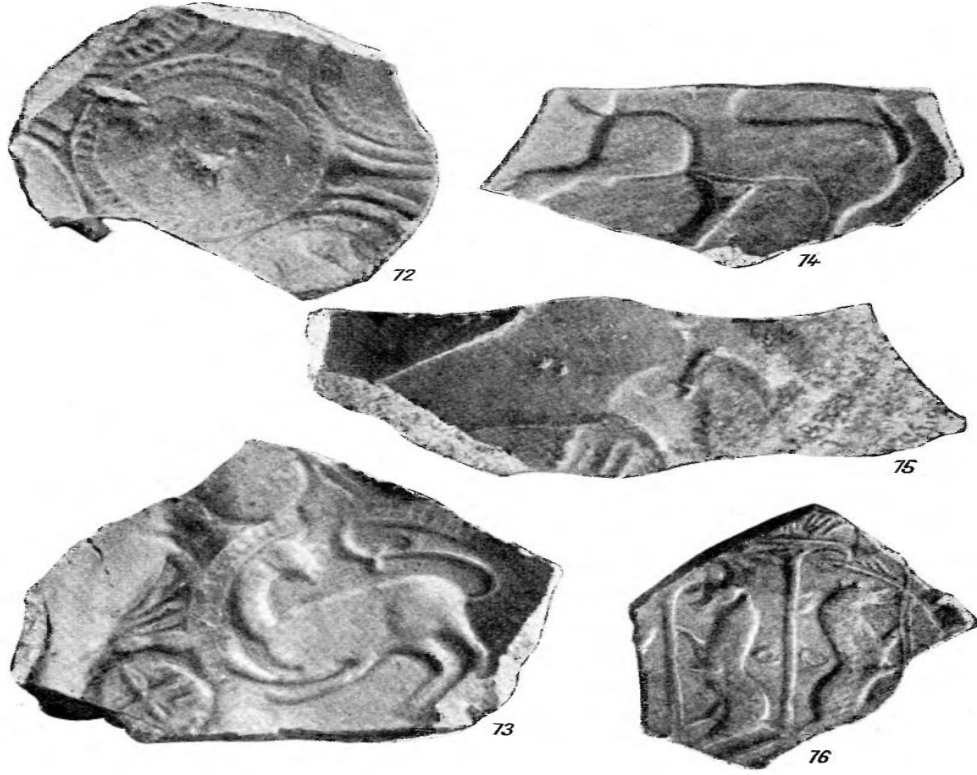
²²⁸ İbid.

²²⁹ A. Başirov, *İskusstvo Dagestana...*, tabl. 62, 64, 86.

²³⁰ İbid, s.348, A. L.Yakobson, 1959.

²³¹ "Kırlatıy Kon", *İslamskaya Ensiklopediya*, Fasc. 13, 1912, s. 813.

Resim 2. 123: Panter veya Pars Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Panter veya Pars tasvirli No 72-76,
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Böylece bahsettiğimiz Kherson kaplarının, doğu simgesi olan 10. yüzyıl antropomorf yaratıkların Bizans halk sanatında görüldüğünü fakat bunun sınırlı olduğu ve çok yayılmadığını söylemektedir.

Resim 2. 124: Grifon Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Grifon tasvirli No **90-94**
(Yakobson'dan alıntı, 1959).

2. 3. 2. 4. 1. 4. Atlı Figürlü

Kherson kaplarında kraliyet avcılığı tasvir edilmiştir. Tasvirin baskısı yeterince nettir, resim doğallığıyla öne çıkmaktadır. Bizans sanatında av konusu Helen özelliğini taşıyan Erken Ortaçağ kumaşlarında²³² ve 10. yüzyıl Troyas fildişi kutularındaki oymalarda görülmektedir.²³³ Bu tür ürünlerde resim çok canlı ve hareketlidir, Bizans ustaları bu motifleri biraz basitleştirerek kendi sırlı kaplarına uygulamışlardır. Bizans kutusundaki bu sahneyi Talbot Rice “sasani sanatı” diye adlandırmıştır.²³⁴

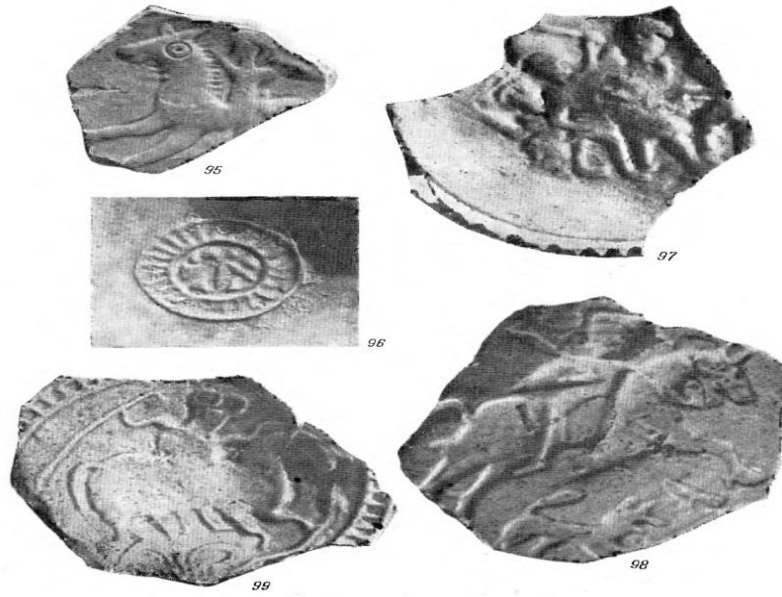
²³² O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921, tabl. 6, a, res. 44, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 348.

²³³ Ch. Diehl, *Manuel D'art Byzantin*, 2, Paris, 1926, s.368, res. 319, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 348

²³⁴ D. Talbot Rice, *İranskiye Elementı v Vizantiyskom İskusstve...*, s. 204.

İpek Pers kumaşlarında da yer alan bu motifler sadece Erken Ortaçağ Dönemi değil daha geç dönemlerde de (9-10. yüzyıllar) özelliğini taşımıştır. Bu tür kumaşlar 10. yüzyıl Bizans çömlekçilerine her zaman örnek olmuştur, onlar bu resimlerden esinlenerek kalıplardaki resimleri geliştirmişlerdi. Bizans sanatçısı tarafından doğu kaynaklarını yansıtmının en iyi örneği Resim 2. 125, 98’te görülen kaptır.

Resim 2. 125: Atlı Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Atlı tasvirli No 95-99, (Yakobson’dan alıntı, 1959).

Dağıstan’da bulunan yüzeyinde atlı tasvir edilen metal (bronz) kapların Kherson sırlı kaplarına daha çok benzemesi tesadüf değildir.²³⁵

Büyük olasılıkla ejderhayı mızrağıyla öldüren Georgius, kutsal savaşçı gibi tasvir edilmiştir. Bilindiği gibi Doğu Bizans’ta – Anadolu’da Georgius-ejderha efsanesi 9. yüzyılda yaratılmıştı. 9-10. yüzyıllarda ejderhayla savaşan atlı Georgius tasviri diğer Georgius tasvirlerini (işkence edilerek yenilen) geride bırakıp öne çıkmıştı.²³⁶

9-10. yüzyıl Kapadokya kaya kiliselerinin freskolarında eski Georgius- ejderha mücadelesi korunmuştur, fakat Bizans merkezi bölgelerde bu tasvirler ender, aksine Bulgaristan’da ise çok sık görülmektedir. Tasvirin kendisi ise Resim 2. 125, 98 tasvirle karşılaştırıldığında çok kaba ve beceriksiz yapılmıştır: atın ayakları kısa ve doğal değil,

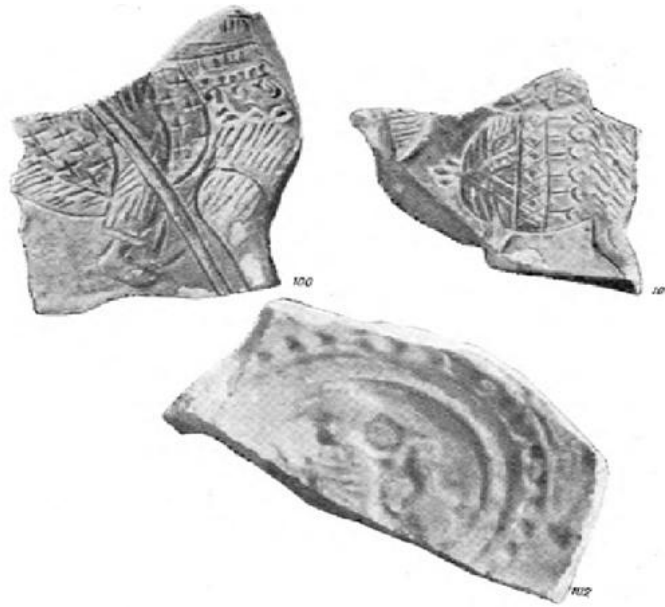
²³⁵ İbid, tabl. 3, 5, 6, 9, 10, 14, 15, 17, İ. A. Orbelli i K. N. Trener.

²³⁶ V. N. Lazarev, “Obraz Georgiya-Voina v İskusstve Vizantii i Drevney Rusi”, *VVr*, Cilt: 6, 1953, s. 199-208.

vücudu kalın, atlının başı çok büyük, elleri çirkindi.²³⁷ Muhakkak kalıp beceriksiz bir usta tarafından yapılmıştır.

Tam olarak sayısı çok olmayan insan figürlü kap grubu hem resimleriyle (çömlekçilerin kullandıkları kaynaklar) hem genelde zayıf olan resim yapma ustalığıyla büyük çeşitlilik göstermektedirler. Ustalıkla yapılmayan eserler bunların yeteneksiz sanatçılar tarafından yapıldığını söylemektedir (Resim 2. 125, 98 ve Resim 2. 126, 100).²³⁸

Resim 2. 126: Atlı ve İnsan Tasvirli Beyaz Hamurlu Kap Parçaları

Atlı ve üç insan figürlü No **100-102**, (Yakobson'dan alıntı, 1959).

Kherson'da ortaya çıkarılan beyaz hamurlu kabartmalı sırlı seramiklerin incelenmesi tarih-kültür açısından çok önemli olan aynı tür Bizans seramiğinin kökenini öğrenmeye yardım edecektir.

9-10. yüzyıl beyaz hamurlu Bizans seramikleri bu yıllarda el sanatlarının yeni gelişen alanı sayılmaktaydı. 9. yüzyılda Yakın Doğu ülkelerinde, Mezopotamya (Samarra) ve Kafkasya (Azerbaycan, Ermenistan) malzemelerinden görüldüğü gibi, sırlı seramik artık yüksek seviyelerde yapılmaktaydı, fakat Bizans'ta bu bir yenilikti. Bu yıllara kadar Bizans ustaların beyaz hamurlu kapları süsleyemedikleri açıktır, onlar başka malzemelerde gelişen

²³⁷ İbid, s. 206-207, D. Talbot Rice.

²³⁸ İbid, s. 350A. L. Yakobson, 1959

yöntemleri taklit etmişler ilk başta altın ve gümüş tabak ve kâselerden yola çıkmışlardı. Bu bilgileri Bizans tarihçisi (geç döneme ait, 14. yüzyıl) Nikephoros Gregoras vermektedir.²³⁹

Bizans sırlı kap kabartmalarının metal kap kalıbıyla ilişkili olduğunu incelenen sırlı eşyalar tespit etti. Bu durum çok gelişmiş hayvan tasviri olan kalıbı hatırlatan kap parçasında iyi görülmektedir. Kabartma, figürlerin alanını belirleyen oyma çizgisiyle uyumlu olan (Resim 2. 115, 59; Resim 2. 126, 100, 101) büyük kap parçaları iyi örneklerdi. Bizans sırlı kaplarına özgü olan (Resim 2. 110, 18) değerli taş veya boncuklu yüzüklerin çerçevelerini simgeleyen daire motifleri metal kuyumcu eşyalardan gelmektedir.

Yakın Doğu katmanlarında, Samarra'nın gösterdiği gibi, 9. yüzyılda bu motif sanatsal seramiklerde kullanılmıştı.²⁴⁰ Kherson kaplarındaki bazı kabartmaların büyük metal tören kaplarından esinlendiği akla gelmektedir. Resim 2. 125, 98'deki atlı bu izlenimi vermektedir.

Fakat bu tasvirlerin kökenleri farklıdır, bunların bir kısmı Bizans sanatından alınmıştır. Kartal tasviri (bizim Resim 2. 123, 72) Antik Dönem'in mirasıdır; ilk başta kartal Jüpiter'in atribusu sayılmakta, daha sonraları 1. yüzyılda Roma legionunun simgesi olmuştu; Erken Ortaçağ'dan başlayarak Vaftizci Yahya, 5-6. yüzyıl sarkofaglarında İsa'yı ve Hıristiyanlığın zaferi kartal başlı grifon da sayılmaktadır.²⁴¹

Resim 2. 118 ve Resim 2. 119, 77-82 Bizans üslubundadırlar. Kraliyet avı tasviri ise (Resim 2. 125, 98) Bizans sanatında sıklıkla görülmektedir, bunlar genelde hem Erken Ortaçağ (5-7. yüzyıllar) hem de 9-10. yüzyıl kumaşlarından tanınmaktadırlar.

Sırlı kap kabartmaları motiflerinde Erken Hıristiyan simgeleri de görülmektedir. Kapların üzerinde heraldik yerleştirilen kuşlar (Resim 2. 114, 60, 62, 63; Resim 2. 116, 64, 65) Bizans sanatının değil fakat Yunan sanatsal üretim ortamında kabın iki yanına yerleştirilen ve oradan su içen (vaftiz olma anlamına gelir) iki tavus kuşuyla (ölümsüzlük simgesi) yani Hıristiyan motifleriyle birleşerek anlam kazanmıştı. Sonunda, Bizans sırlı kaplarında Hıristiyanlığı temsil eden ejderhayla savaşan Georgius'u (Resim 2.125, 99) görmekteyiz. Ancak, bu görüntü, önce söylediğimiz gibi, Bizans kültürünü temsil

²³⁹ Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, 15, 11, ed. Bonnae, vol. II, 1830, s. 788 (15-18), aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 350.

²⁴⁰ F. Sarre, *Die Keramik von Samarra...*, s. 9, 11, res. 13, 17, 27, 33, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 350.

²⁴¹ *İbid*, s. 351, A. L. Yakobson, 1959.

etmemektedir, ama Bizans geleneklerine karşı olan ve eskiden beri Doğu'ya meyilli olan ve sanatında daha çok demokrasi unsuru olan Bulgaristan'da çok popülerdi.²⁴²

Bu konular sırlı seramik kabartma özetini tam açıklayamamaktadır. Çok sayıda kabartma kökenlerinin Bizans kültüründe olmadığını görmekteyiz, fakat bunları 9-10. yüzyıllarda Bizans'la yakın ilişkileri olan ve Bizans'a komşu olan Yakın Doğu ülkelerinde rastlamak mümkündür.

Önce söylediğimiz gibi Kherson'da bulunan bazı Bizans sırlı kapların üzerindeki motifler Erken Ortaçağ maden oymacılığını hatırlatmaktadır.

Çoğu kuş resimli (Resim 2. 111; Resim 2. 112, 39-42; Resim 2. 113, 46; Resim 2. 116, 66; Resim 2. 117; Resim 2. 123, 70-73; Resim 2. 124, 90-94) merkezi madalyonu çevreleyen bir birine geçmiş daire kompozisyonunu hatırlatmakta yarar var. Bu motifin örneği Kherson'da da görülmüştür (haçvari tapınak, 2. Bölüm), Bizans sanatında henüz 6. yüzyıl kumaşlarında ve mozaik yerlerde görülmekte, daire içerisine alınmış kartal ise geleneksel Bizans kompozisyonudur. Fakat bu motif kompozisyonuna Sasani metalleri daha yakın benzerlik göstermektedirler.²⁴³

Daire içerisine alınmış kartalları daha geç dönemlerde Ortaçağ'a ulaşmış Sasani gelenek sanatının açık bir şekilde görüldüğü modern Kherson-Bizans sırlı kaplarının çağdaşı olan Mikloş hazinesi içecek kaplarında görmekteyiz. Aynı motifli şema seramik için de geliştirilmişti: bunlar 10. yüzyıl boyalı kaplarda Preslav'da (Bulgaristan) görülmektedir ve Bizans kabartmalı sırlı kapların bezemesinde kullanılmıştı.²⁴⁴ Ayrıca, 9. yüzyıl kabartmalı Samarra lüster tekniğinde bezemeli kaplarda, 10-11. yüzyıl metal süslemelerin taklidi olan oymalı çizgi süslemelerine Pers sırlı kaplarında rastlanmaktadır; tüm bunlar daire içerisinde kartalların geleneksel ve yaygın olduğunu göstermektedir.

Bizans beyaz hamurlu sırlarının doğu kökeninden bahsederken Kherson kaplarına en çok benzeyen (Resim 2. 125, 98) metal-plastik Sasani dairesini hatırlatan atlıyı bir daha hatırlamak gerekir.

Manganez lekeleriyle bazen bir bazen birkaç sıra taç oluşturan veya radyal yerleştirilen (Resim 2. 121, 25, 26; Resim 2. 119, 85) bazı Konstantinopolis, Korinth ve

²⁴² İbid.

²⁴³ İbid, tabl. 28, 29. İ. A. Orbelli ve K. V. Trener.

²⁴⁴ N. Mavrodinov, *Le Tressor Protobulgare de Nagybzentmiklos*, tabl. 3-6, 11-14, 30-33, aktaran A. L. Yakobson, 1959, s. 351.

Kherson sırlı kaplarının süslemesinin doğu seramiğiyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Fırça yardımıyla yapılan ve sadece esas süse yani kabartmaya yardımcı olan manganiz şeritlerinin bezemede kullanılması Bizans ustaları tarafından Doğu'dan esinlenerek yaptığını söylemeliyiz. 1953-1957 yılları Ören-Kale kazıları 9-10. yüzyıllarında bunun Azerbaycan seramiğinde çok yaygın olduğunu göstermektedir. O zamanki gelişmiş Doğu'yla ticari ilişkileri göz önüne alırsak Güney Kafkasya ülkelerinin seramikte geliştirdiği başarılarını bilmeden Bizans çömlekçilerinin kendi başlarına bu dekoru geliştirdiklerini tasavvur etmek mümkün değildir.²⁴⁵

Hayvan tasvirli ikinci grup eşyalar ilgi çekicidir. Bu gruba ait kaplar çoğunlukla hareket halinde bazen ağız açık panter, pars ve aslan gibi vahşi hayvan resimlidirler. Bu hayvanlar daire içerisinde çoğu zaman çevrelerinde başka hayvanlar yer almaktadır. Sırlı kaplar üzerinde yer alan bu hayvanlar çok genel ve stilize yapılmışlardı, resimlerin çok kaba acemice yapılmasına rağmen yine de vahşi hayvan resimleri yeterince belirginlerdir.

Fakat sırlı kaplara ilgi kabartmanın sanatsal kalitesinden gelmemektedir. İlk başta, hem Erken Ortaçağ hem de 9-10. yüzyıllarda Bizans sanatında bu tür hayvan tasvirlerinin ender olduğunu dikkate almalıyız. Bizans'ta tasvir edilen başka hayvan figürleri tamamen başka karakter taşımakta; 9-10. yüzyıllar doğu kutucuklarının üzerinde yer alan sirk hayvan savaşları veya kumaşlardaki hayvanlar Makedonyalıların dayatmasıyla Antik geleneklerini taşımaktadır.²⁴⁶

Ama yine de Güney Kafkasya ülkeler, İran, Mezopotamya, Anadolu gibi Yakın Doğu ülkelerinin sanatı nispeten bol malzeme vermektedir. 10. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde muazzam hayvan tasvirli kabartmaların özellikle Yakın Doğu'da popüler olduğunu görmek zor değildir, üstelik zaman içerisinde bunların kullanımı Hıristiyan ve Müslüman ülkelerinde daha da genişlemiştir: 10. yüzyılda Diyarbakır ve Kuzey Mezopotamya duvar kulelerindeki anıtsal kabartmalarda pars, panter ve aslanları görmekteyiz.²⁴⁷

Biraz daha geç dönemde Ani kulesinde, Kuzey Albanya²⁴⁸ (şimdiki Dağıstan) Ortaçağ saray cephelerinde, kervansaraylarda, Aktamar adasındaki 915-921 Ermeni

²⁴⁵ İbid, s. 353, A. L. Jakobson, 1959.

²⁴⁶ Ch. Diehl, Manuel D'art Byzantin..., s. 644, aktaran, A. L. Jakobson, 1959, s. 352.

²⁴⁷ İbid, s. 352, A. L. Jakobson, 1959.

²⁴⁸ MÖ 3-4. yüzyıllarda kurulmuş. MS 8. yüzyılda Arap Halifeti tarafından yıkılmıştır. Başkenti önce Kebele, sonra Berde şehirleri olmuştur.

Hıristiyan kilisesinden başlayarak 13. yüzyıl kiliselerine kadar.²⁴⁹ 12-13. yüzyılları Dağıstan²⁵⁰ bronz kazanlarında, aynı dönem Azerbaycan²⁵¹ seramik küplerinde, süs eşyalarında hayvan süslemeleri sıklıkla görülmektedir.

9-10. yüzyıllarda kuvvet ve yiğitliğin feodal simgesi olan muazzam hayvan tasvirleri Bulgaristan ve Makedonya (10. yüzyıl Staraya Zagora²⁵² ve Mina ve Solun kiliselerindeki kabartmalar²⁵³) ve Yunanistan (Atina'daki Küçük Metropol kilise cephesi) gibi merkezi Bizans bölge yakınlarındaki ülkelerde de yaygındı. Yakobson, Konstantinopolis'te ise böyle muazzam hayvan tasvirlerinin olmadığını düşünmektedir; galiba orada bunlar ender görülürdü.²⁵⁴

Vakur duruşlu veya sıçramaya hazır vaziyetteki hayvan tasvirlerinin yer aldığı yerler bir saray veya zengin bir ev duvarı, kale veya kule, kilise cephesi veya altar önü olabilmesi açık bir şekilde bunların koruma amaçlı olduğunu göstermektedir (Ani'de pars tasviri muhtemelen şehrin simgesiydi).²⁵⁵

Kiliselerin cephelerini süsleyen böyle muazzam kabartmalar Kherson'da da mevcuttu. İyi korunmuş kabartmalı iki levha bizim konumuz için büyük önem taşımaktadır, bunlar hiçbir zaman yayımlanmadığından dolayı üzerinde daha detaylı durmamız gerekir (Resim 2. 127, I; Resim 2. 128)²⁵⁶.

Levhaların birinde pars veya panter tasvir edilmiştir, diğerinde arkaları birbirine dayanmış iki panter veya pars tasviri yer almaktadır. Kabartmaların ikisi de aynı sarı renkli gözenekli yerli kireçtaşı levhalardan yapılmıştı; bu levhalar yaklaşık aynı ebatlara sahipti: birinci levha-59 X 47 cm, ikincisi-58 X 44 cm; levhaların kalınlığı da aynıdır (15-16 cm). Arka tarafları işlenilmemiş ve duvara eklenmişlerdi. Bunlar 1891'de Yeni Katedral'in kuzey-batısındaki meydan kazılarında ortaya çıkmış ve burada yerleşen dört sütunlu kubbeli kiliselerin birine ait olduğu tahmin edilmektedir.²⁵⁷

²⁴⁹ İbid, tabl. 16, 28, 29, 33, 41, 49, 57, 59, 63, 65, 67, 71, A. S. Başırov.

²⁵⁰ İ. A. Orbelli, "Albanskiye Relyefi i Bronzoviye Kotlı," *Cb. Pamyatniki Epohi Rustaveli*, 1938, s. 308.

²⁵¹ "Azerbaydjanskaya Ensiklopediya", *MIA*, Sayı: 67, 1959.

²⁵² İbid, s. 107-108, N. P. Kondakov, 1929.

²⁵³ N. P. Kondakov, "Makedonya", *SPb*, 1909, s. 122-124.

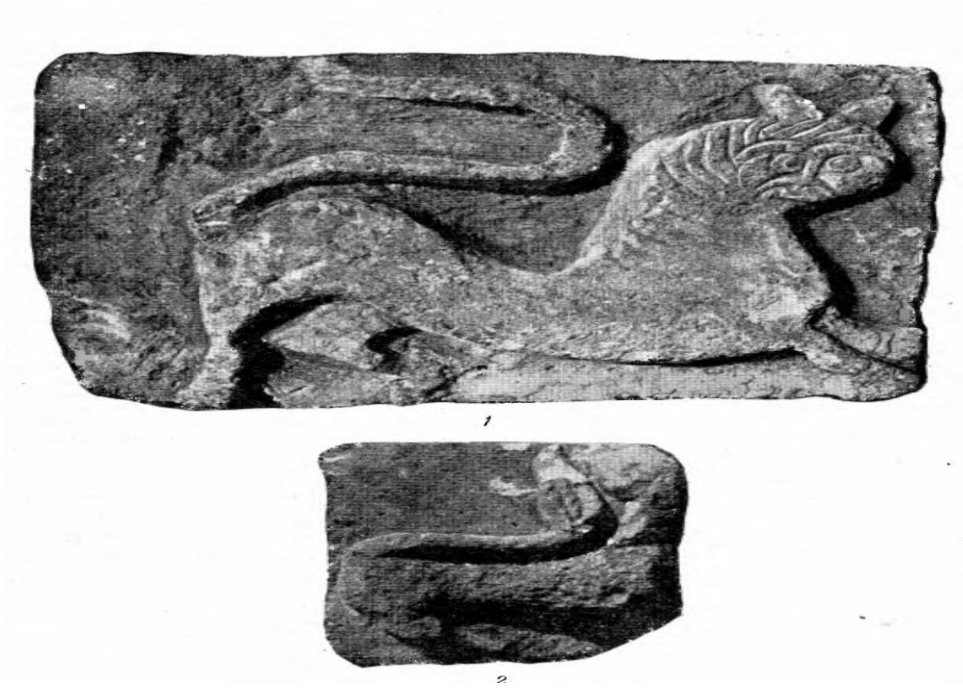
²⁵⁴ İbid, s. 353, A. L. Yakobson, 1959.

²⁵⁵ İbid, s.299, İ. A. Orbelli, 1938.

²⁵⁶ İbid, s. 354, A. L. Yakobson, 1959.

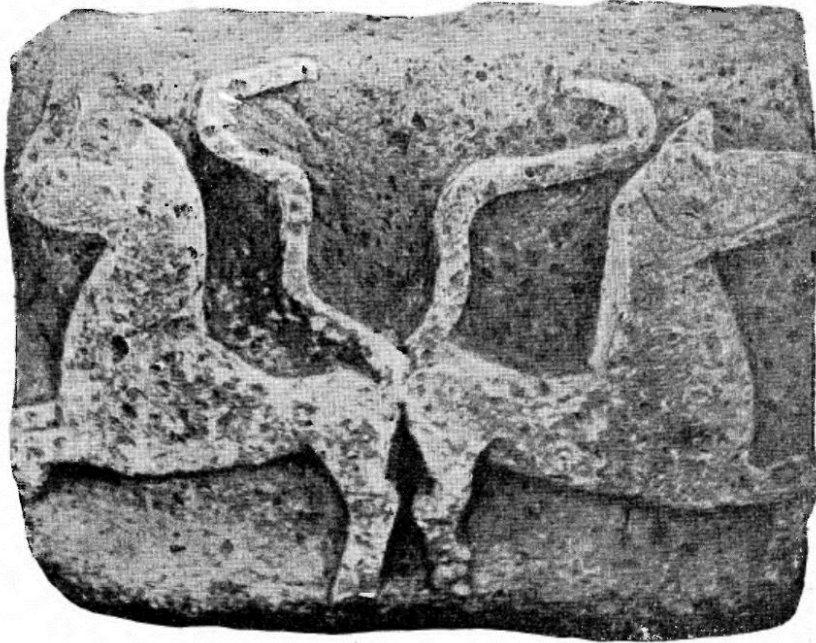
²⁵⁷ A. V. Aynalov, *Razvalini Hramov...*, s. 66-67, res. 43, 44.

Resim 2. 127: Panter Tasvirli Levhalar

(1-Kostyuşko-Valyujiniç; 2 Belov kazılarında alıntı, 1956).

Resim 2. 128: Panter veya Leopar Tasvirli Levha

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Birinci kabartmadaki pars sağa dönük başı önden tasvir edilmiştir. Resim stilize edilmiş; dinamik sıçrama öncesi pozisyon olarak pençelerini öne uzatmış ve abartılı bir şekilde yere eğilmiş, uzun kuyruğu yukarı kaldırılmış. Hayvan figürünün kabartması kuvvetlidir fakat vücutta hiçbir modelleme yer almamıştır, sadece yüzü ve yelesinde oyma görülmektedir; uzun kuyruğu yükseğe kaldırılmıştır. Bu modelleme tüm tasvire yüzeysellik ve kabalık vermişti; görüldüğü gibi taş heykeltıraşlığında uzman olmayanlar örnek olan kabartmanın doğallığı ve canlı ifadesini yansıtamamışlar.

Bir taraftan Amida surları ve kulelerindeki veya Kubaçi Alban kabartmaları diğer taraftan da Kherson levhalarına çok benzeyen yine de Doğu'yla genetik ilişkisi olan Bulgaristan Staraya Zagora'daki kabartmalardır.²⁵⁸ Şu anda Kherson levhasını kesen ustanın hangi kaynakları kullandığını tahmin etmek mümkün değildir. Fakat bizim dikkat etmemiz gereken başka benzerlik Kherson levhasının daha çok kuşkusuz Bizans üretimi olan önce incelediğimiz sırlı seramiklerdeki kabartmalara (özellikle, Resim 2. 116, 69; Resim 2. 117, 70) benzediğini dikkatten kaçırmamalıyız.

İkinci kabartmalı Kherson levhası da birbirine sırtları dönük ve simetrik kompozisyon oluşturan iki hayvan içermektedir (Resim 2. 118, 76, 77, karşılaştırın). Hayvan figürleri yeterince biçimli, resim nispeten düzgün, boyunları yüksek ve ince, başları diktir. Hayvanların ikisi de hızlı hareket halindedirler, onların uzun kuyrukları yukarıda simetrik halde eğilmişler. Kuvvetli rüzgârdan dolayı kireçtaşı üzerindeki çok da fazla olmayan oymalı çizgiler kaybolmuş; burada da modellemeye yer verilmemiş ve tasvir yüzeyseldir.

Hayvan resimleri anlaşılmamaktadır: eğer kuyrukları olmasa onları at figürü zannedilebilirdi. Fakat bunlar vahşi hayvanlara benzemektedir ve olasılıkla panter veya leopar olarak düşünülürler (Resim 2. 116, 65, 66).

Kabartmanın esas özelliği figürlerin simetrik, heraldik konumudur, bu da önce söylediğimiz gibi daire içerisinde bir taraftan Ortaçağ Kafkasya, diğer taraftan Yunanistan ve Bulgaristan eserlerine benzeyişi göstermektedir.²⁵⁹ Bu nedenle bu Kherson kabartması da Bizans eserlerine ait edilmemelidir; bunu yapan sanatçı da Bizans kaynağını kullanmamıştır.

²⁵⁸ N. P. Kondakov, "Makedonya"... , s. 107.

²⁵⁹ İbid, tabl. 31, İ K. Michel und A. Struck, 1906.

İncelediğimiz iki kabartma da Yakın Doğu veya ona yakın ülkelerin anıtsal sanat eserleri dizisine aittir. Bizim kabartmalar üslup açısından kaliteleri daha düşük olsa da daha çok Bulgaristan kabartmalarına benzemektedirler. Bu yakınlık bu eşyaları kronolojik açıdan da yakınlaştırmakta ve Kherson kabartmalarını yaklaşık olarak 10. yüzyıla tarihlendirmeğe olanak sağlamaktadır.

İkinci kabartma yine de Kherson sırlı kaplarında görülen kuş, hayvan, grifon heraldik kompozisyon figürlü kabartmalı süslemelere çok benzemektedir.

2. 3. 2. 4. 2. Bizans Sırlı Seramiklerinin Kökeni (9-10. yüzyıl)

9-10. yüzyıl Bizans sırlı seramiklerinin Yakın Doğu kabartma bezemeli metal eşyaları taklit ettiği, bezeme kökeninin buna dayandığı anlaşılmaktadır. Bizans sırlı seramik kaplardaki kabartmaların tarzlarını anıtsal heykeltıraşlık ve özellikle sanatsal metal sağlamaktaydı.

Kabartmalı sırlı seramiklerin kökenine gelince başka kaynaklara da bakmak gereklidir (9. yüzyıl Samarra seramikleri). En çok ilgi çeken Kherson kaplarında olduğu gibi daire içerisine çizilmiş hayvan figürlerinin tasvir edildiği sırsız içecek kap parçalarıdır; bu figürler de baskıyla yapılmıştır.²⁶⁰ Buradaki tasvirlerin çoğunun konusu farklıdır (genelde maral resmi) fakat genelde kabın süsleme üslubu 10. yüzyıl Bizans kaplarını hatırlatmaktadır. Fakat Samarra'da Kherson'daki kaplardan tamamen farklı sırlı seramik de üretilmekteydi.²⁶¹

Kabartma bezemesinde bu kadar açık olan fark atlı tasvirli seramiklerin Samarra ve diğer Yakın Doğu seramiklerinden bağımsız olduğunu göstermektedir. Bu arada, Ören-Kale'de bulunan sırlı kapları da üreten gelişmiş seramik merkezinde, 9-10. yüzyıllarda seramik üzerinde kabartma süslemeleri yapılmamaktaydı.²⁶²

Bundan dolayı tüm Bizans kabartmalı sırlı kaplarının tarzı Doğu'da değil 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyılda büyük Bizans şehirlerindeki, ilk başta Konstantinopolis'in sanatsal üretim merkezlerinde geliştirilmiştir. Talbot Rice Konstantinopolis'in çevresinde

²⁶⁰ İbid, s. 10, 11, res. 23-33, tabl. 3, F. Sarre.

²⁶¹ İbid, s. 31-36, tabl. 100, 10-12.

²⁶² İbid, s. 357, A. L. Yakobson, 1959.

ve Anadolu'da uygun kilin olduğunu yazmaktadır.²⁶³ Bu tür beyaz hamurlu sırlı seramik üretimi Bizans uygulama sanatının özelliği olmuştur.

Bu sanatta Doğu unsurlarının yeri az değildir. Bunlar, merkezi Bizans bölgelerinde ender ve sıra dışı sayılan o stilize edilmiş doğal ve yarı fantastik (farklı leopar, panter ve aslanlar) hayvan tasvirleriydi. Bizans sanatına yabancı olan aslan başlı grifonlar, dahası grifon-aslanın ceylanla mücadelesidir (Resim 2. 122, 88, 89).

Bizans'a ait olmayan başka bir motif antropomorf görünümde olan taçlı insan başlı grifondur (Resim 2. 119, 85, 86); bu motif tamamen Bizans'a yabancıdır ve Ortaçağ boyunca orada hiç görülmemiştir, fakat Doğu'da hem Hıristiyan hem de Müslüman ortamlarında yer almaktaydı.

Böyle görünür ki, Doğu'da sırlı seramiklerde koruma amacıyla yapılmış bu fantastik hayvan ve yarım hayvanlar Bizans'ın resmi sanatına yabancı kalmıştı; fakat Bizans halk sanatında büyük rağbet görmüştür. Geniş kitlelere için hazırlanmış olan bu sanat, yaratıldığı demokratik üretim ortamının iktidar sanatsal düşünceleri ve talepleriyle ilişkisi zayıftı; bundan dolayı Bizans çömlekçileri ya gezici sanatçılarla tanışarak ya da tesadüfen ellerine geçen ürünlerden Yakın Doğu'da olan olaylardan daha çabuk etkilenmekteydiler. Bazen resmi Bizans sanatı tarafından geri çevrilmiş çok basit ve kaba olan hayvan resimleri çok kabartmalı sırlı kap kullanan halk tarafından iyi karşılanmaktaydı. İlk bakışta Bizans'tan getirilen çirkin görünümlü ve Kherson'da çok sayıda bulunan bu kaplar 9-10. yüzyıllarda Bizans halk sanatının gelişmesini göstermektedir.

İncelediğimiz Kherson sırlı seramiklerin önemi çok büyüktür. 9-10. yüzyıllarda Kherson'un politik açıdan Bizans'a bağlı olduğu dönemde kültüründe de Bizans etkisi olduğunu göstermektedir.

2. 3. 2. 4. 3. Polikrom Seramikler (9-10. yüzyıl)

Bizans'tan Kherson'a başka tür sanatsal kaplar da getirilmekteydi. Bunlar Kherson'un aynı katmanlarında bulunan ve tarihi de aşağı yukarı incelediklerimizle aynı ve beyaz hamurlu kapların ikinci tipidir. Bundan dolayı daha önce incelediğimiz 9-10. yüzyıl sırlı seramik kaplarına ekliyoruz.

²⁶³ D. Talbot Rice, *The Byzantine Glazed Pottery...*, s. 28.

Öncekilerden farklı olarak bu kaplar sadece boyayla süslenmiştir. Motif fırça yardımıyla ince siyah çizgilerle yapılmış ve sarı, yeşil ve kırmızı boya ile renklendirilmiş, renkler donuktur.

9-10. yüzyılları Bizans boyalı seramikleri Kherson'da çok az bulunmaktadır (Resim 2. 129).

Resim 2. 129: Polikrom Boyalı Beyaz Hamurlu Kap ve Kâse Parçaları

(Yakobson'dan alıntı, 1959).

Aynı beyaz hamurlu polikrom boyalı seramikler hem Konstantinopolis hem Korinth'te belli bir grup oluşturmaktadır. Fakat bunlar orada da Kherson'da olduğu gibi fazla değillerdi. Muhtemelen pahalı olduğundan dolayı bu seramikler Bizans'ta geniş kitlelere ulaşmamışlar. Talbot Rice'a göre bu seramiklerin üretim yeri İznik'dir ve Kherson'a başkent Konstantinopolis ve İznik'den getirildiği bilinmektedir.

9-10. yüzyıl seramiklerinden bunlara en yakın örnekleri Bulgaristan Preslav’da olduğu bilinmektedir. Fakat orada bunlar Kherson’da bilinmeyen başka bir grup oluşturmaktadırlar.²⁶⁴

2. 3. 2. 5. Şarap ve Eğlence Konulu Bizans ve Selçuklu Sgraffito Seramiği (12. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın ilk yarısı)

12-13. yüzyıl Tavrika’ında şehir yaşam gelişmesinin sonucunda günlük kullanımda sıklıkla yüzeyinde ziyafet ve eğlence sahneleri yer alan ithal ve yerli yemek kapları görülmektedir. Az sayıda olan bu sırlı seramik kapların üzerindeki konu, kilise maneviyat yükünü üzerine almayan, sokak hayatı ve aristokrat bayramlarını içermektedir. Bu aristokrat bayramları, Bizans edebiyat gelenekleri ve duvar yazılarından tanınmaktadır.²⁶⁵

Seramik üzerindeki motif konuları gümüş kaplar üzerindeki konularla karşılaştırıldığında esas motiflerin örtüşmediği görülmektedir. Saraya ait konular belli bir sınıf görgüsünü ve şövalye etiğini belirlemektedir; “aşağı” ve “orta sınıf Bizanslıların” yaşamını anlatan konular ise serbest ve abartılı gösterilmektedir.²⁶⁶

Kherson’da bulunan, üzerinde hayvan maskesi giyen şövalye yer alan şarap kâsesi (Resim 2. 130, 1) ilgi çekmektedir.²⁶⁷ Zalesskaya’ya göre kâse üzerinde köpek başlı şövalye Aziz Kristof’un prototiplerinden biridir.²⁶⁸ Bu resimde adamın başında hale yer almamaktadır. Zaten Bizans dünyasının tiyatro gösterilerinde oyuncuların üzerinde halenin olmaması doğaldır, bunu Kiev Ayasofya’sının duvar freskolarında (11. yüzyıl) görmekteyiz.²⁶⁹

Köpek maskeleri giyen oyuncular Ermeni kitap geleneklerine özeldir (Resim 2. 130, 2-7), bundan dolayı bu bilgi Zalesskaya’nın, Kherson’da bulunan bu kâsenin Anadolu kökenli olduğu düşüncelerini desteklemektedir.

²⁶⁴ İbid, s.358, A. L. Yakobson, 1959.

²⁶⁵ M. G. Kramarovskiy, “Vizantiyskaya i Seldcukskaya Keramika Straffito c Temoy Vina i Veselya Kontsa12-Pervoy Polovini 14 v.”, *Antiçnaya Drevnost v Sredniye Veka*, Sankt-Peterburg, 2000, s. 213.

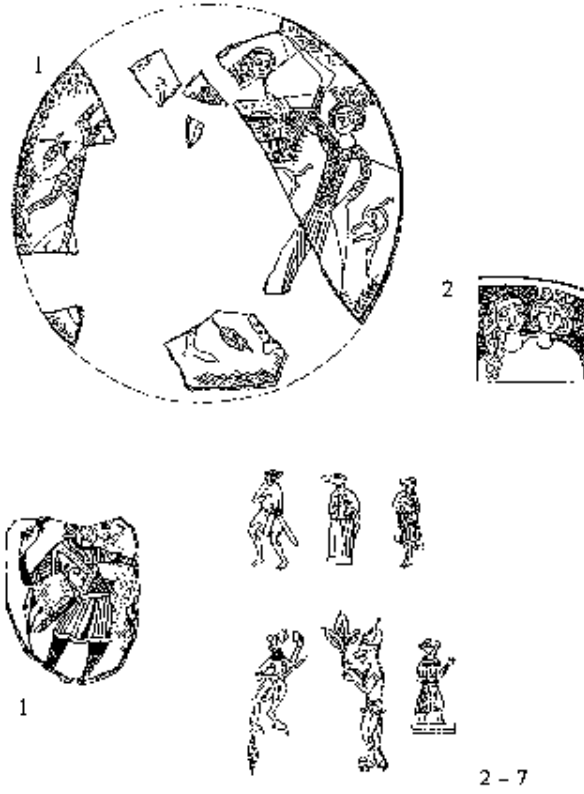
²⁶⁶ A. P. Kajdan, *Vizantiyskaya Kultura (8-12vv.)*, Nauka, Moskova 1968, s. 56-80; A. P. Kajdan, G. G. Litavrin, *Oçerki İstorii Vizantii i Yujnih Slavyan*, Nauka, Moskova 1998, s. 84-100.

²⁶⁷ İbid, s. 198, A. L. Yakobson, 1959.

²⁶⁸ V. N. Zalesskaya, M. G. Kramarovskiy, “İzobrajeniyе Çeloveka v Keramike Severnogo Priçernomorya 12-14 vv.”, *İskusstvo, GE*, 1990, s. 8, res. 4.

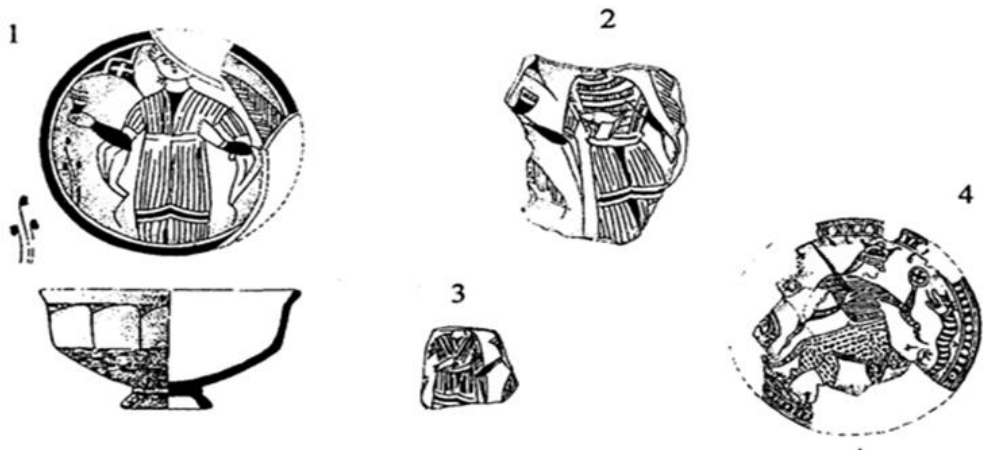
²⁶⁹ V. P. Darkeviç, *Svetskoye İskusstvo Vizantii, Proizvedeniya Vizantiyskogo Hudojestvennogo Remesla v Vostoçnoy Evrope 10-13 vv.*, İskusstvo, Moskova 1975, s. 214, 215.

Resim 2. 130: Şarap Kasesi

1- Üzerinde Hayvan Maskesi Giyen Şövalye Olan Kâse; 2-7- Köpek Maskesi Giyen Oyuncular,(Kherson, 12-14. yüzyılları, Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Resim 2. 131: Şarap Kâsesi

1-3-Sudak, 4- Berlin Müzesi, 12-14. yüzyılları, (Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Çizgili desen, açık sarı sırlı ve sgraffito yapım üslubuyla yuvarlak altlığı olan küçük şarap kadehi üzerinde bir gencin resmi yer almaktadır (Resim 2. 131, 1). Gencin üzerinde üzerine tam oturmuş çizgili kaftan yer almaktadır, kaftanın kolları dirseğe kadar, kolun 1/3'nü örtmektedir; kollar dize kadar üçgen bez parçalarıyla bitmekte. Kaftanın altında dar kolları olan iç elbise görülmektedir. Gencin solunda stilize çizilmiş ağaç yer almaktadır. Baş taraftaki kırık, saçın modelini anlamağa engel olur, fakat sağ tarafta kulağında küpe görülmektedir. Gencin sol eli göğsüne doğru kalkmakta, sağ elinde şarap kadehi yer almaktadır. Kadehin kenarlarını 13. yüzyıla özgü olan kemerli motifler süslemektedir.

Çok sayıda sgraffito sırlı seramik kâse ve parçaları Bulgaristan'ın kuzey-doğusunda yerleşen Varna, Nesebr ve Kaliakra motiflerinin yer aldığı Sudak buluntusuna çok benzemektedir (Resim 2. 131, 2-4).²⁷⁰

Kırım'da Selçuklu seramiği iki tip buluntulardan oluşmaktadır. Birinci tip Kherson'da bulunan kısa altlıklı büyük kâselerdir. Yakobson tarafından bunlar atlı resimli kabın etrafında toplanmıştır (Resim 2. 132, 1-3). Bu ithal kâseler Amasya'dan getirilmiş olan kapla birlikte (Resim 2. 132, 4) 13. yüzyıl tarihlidir ve muhtemelen Amasya'da üretilmiştir.²⁷¹

İkinci tip buluntular Solhat buluntularıdır.²⁷² Bu tip, farklı motifli kaplardan oluşmaktadır (Resim 2. 133; Resim 2. 134; Resim 2. 135, 1a, 1b; Resim 2. 136, 1e; Resim 2. 137). Bütün Saltov buluntularını birbirine geçirilmiş çift yapraklı dallar birleştirir. Bazen bu dal bir çiçekle veya narla biter. Bu bitki motifleri Kırım'a Anadolu'dan gelmiş, en yakın örneğini 13. yüzyıl tarihli Yozgat seramiği göstermektedir (Resim 2. 136, 1).²⁷³ Bizans çömlekçilerinin de kullandıkları dekor söz konusudur, örneğin Selanik (Resim 2. 136, 2).²⁷⁴

²⁷⁰ A. Kuzev, "Srednovekovna Sgraffito Keramika", *İstoriko Hudojestvenniy Muzei Varna*, Varna, 1984, No 16.

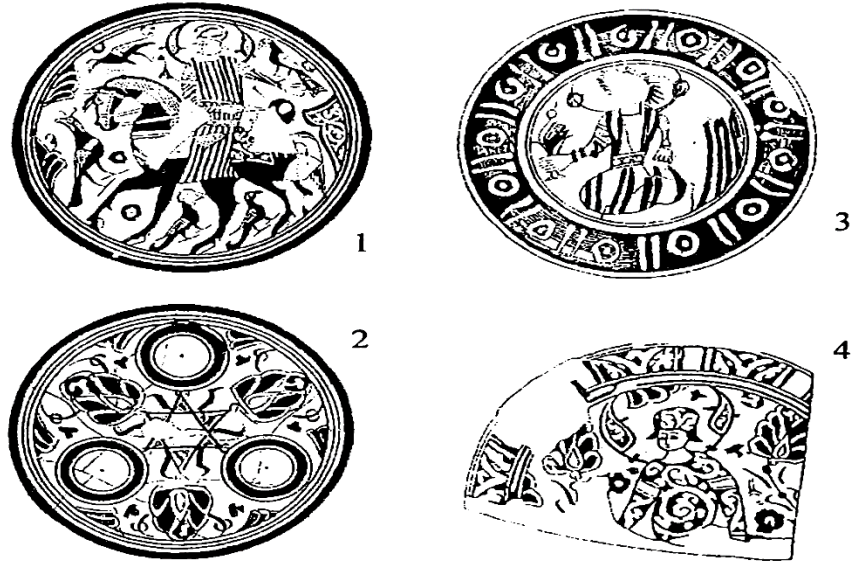
²⁷¹ M. G. Kramarovskiy, "Vizantiyskaya i Seldcukskaya Keramika Straffito...", s. 243.

²⁷² M. G. Kramarovskiy, "Çaşa co Stsenoy Pira iz Solhata//Drevniye Pamyatniki i Kulturi na Territorii SSSR", *SPb*, Moskova, 1991, s. 69-91, res. 6, 1, 2, 3; 11, 1, 2, 3.

²⁷³ Acun Hakkı, "Yozgat Müzesi'ndeki Selçuklu Kaseleri", *Türk Sanatı 9. Uluslar arası 1.Kongre*, İstanbul, 1989, s. 4-12, res. 8.

²⁷⁴ Talbot Rice, "Late Byzantine Pottery at Dumbarton", *Oaks//DOP*, 1966, SAYI: 20, s. 218, res.3.

Resim 2. 132: Kâseler

1-3-12-14. yüzyıl Selçuklu Kâseleri (Kherson); 4-Amasya Kâsesi (Kherson),
(Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

14. yüzyılın birinci yarısında bu motif Konstantinopolis mozaikçileri tarafından, Meryem Ana siklusunun bulunduğu Kariye Camii iç narteksinin batı duvar dekorunda kullanılmıştır.²⁷⁵

Dumbarton Oks tabağında görülen, etrafı ince yapraklı bitkilerle çevrilen siren resmini yanlışlıkla Kherson'a atfetmeleri şaşırtıcı değildir (Resim 2. 136, 3).²⁷⁶ Üç kısımlı taç ve omuzlarındaki bazı ikonografik özellikler Washington seramik tabağın üzerindeki siren Walters Art Galerisi'nde bulunan Selçuklu gümüş kâse üzerindeki sfenskle akrabalık göstermektedir (Resim 2. 136, 5, Anadolu, 13. yüzyılın ikinci yarısı).²⁷⁷

²⁷⁵ V. İ. Lazarev, *İstoriya Vizantiyskoy Jivopisi...*, tabl. 465-467.

²⁷⁶ Talbot Rice, "Late Byzantine Çömlektery...", s. 217.

²⁷⁷ B. İ. Marshak, M. O. Kramarovskiy, *Silver Bowl in the Walters Art Gallery, Baltimore, İran, 1993, Sayı: 31, s. 119-126, Pl. 36, Fig. 1.*

Resim 2. 133:Solhat Kapları

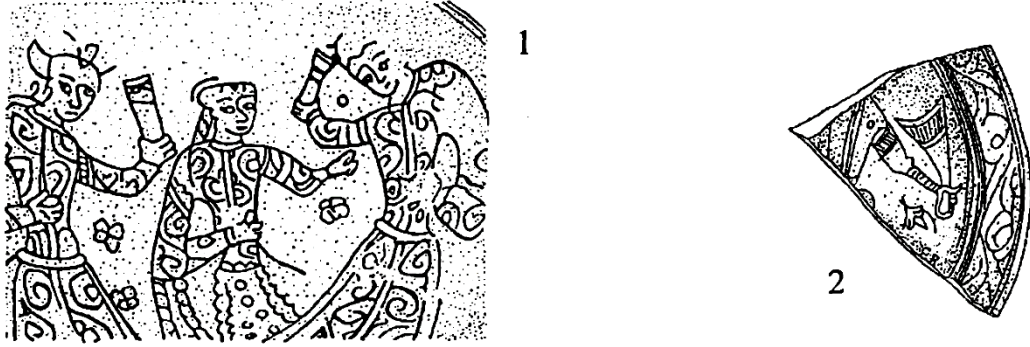
(Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Bizans ve Rum seramik sgraffito motiflerinin örtüşmesi doğaldır çünkü bu topraklarda yan yana Yunanlılar, Ermeniler, Suriyeliler, Araplar, Farıslar, Türkmenler yaşamaktaydı. 1204 yılında Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgal edilmesi, Türklere Anadolu'nun bazı yerlerinde kendi hâkimiyetini yenilemeye izin verdi. Antalya ve Sinop alındı ve Alanya limanı yapıldı. Etnik kökenleri farklı olan çömlekçilerin yakın ilişkileri sanatta yeni bir tasvir üslubu yarattı ve bunlar Anadolu dışına da yayıldı. Böylece Kırım'dan çift ince yapraklı bitki motifleri Volga sahili Kızıl Ordu başkentinin Sarayı'na ulaştı.²⁷⁸ Bu kapların üzerindeki sgraffitolu geyik resmi ve Arapça yazılmış "başarı" kelimesi Kızıl Ordu başkent çömlekçilerini esinlendirme nedeni Selçuklu seramiği olduğundan değil daha çok yeni seramik motifinin moda olduğundan kaynaklanmaktadır. Seramik üzerindeki bezeme Memluk geleneğinden gelmektedir.²⁷⁹

²⁷⁸ G. F. Fedorov-Davidov, "Zolotoordiskiye Goroda Povoljya", *Paleograf*, Moskova, 1994, res. 24, 1.

²⁷⁹ M. G. Kramarovskiy, "Mongolskaya Zolotaya Plastina iz Kolleksiı Halili.//Ermitajniye Çteniya Pamyati V. K. Lukonina 1986-1994gg.", *SPb*, 1994, s. 193-199, res. 1, 3, 8, 11, 14, 16, 17, 18.

Resim 2. 134: Solhat Kapları

(12-14. yüzyıl, Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Solhat buluntuları arasından nar bahçesinde eğlence sahnesindeki kâse dikkat çekmektedir (Resim 2. 133). Bu kâse 13-14. yüzyıl Cuci paralarıyla birlikte kapalı bir alanda bulunmuştur.²⁸⁰ Kâse, Selçuklu seramik okulunun yeni dönemine aittir, bu okul, Rumların Moğol hanı olan Batu hana bağımlı olmasından sonra, artık Kızıl Ordu geleneklerinde gelişmeye başlamıştır.

1260'larda Nogay tarafından Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'un (1246-1257) Bizans esirliğinden kurtarılması sonucunda, sultan Solhat'a yerleşmiş ve bundan dolayı seramik ustaları da yer değiştirmiştir. Kâse üzerinde atlı figür yer almakta, bunlardan beşi tören kıyafetlerinde, dördünün sağ elinde kadeh, birinin sol elinde şarap şişesi yer almaktadır. Beşinci kişi çok neşeli ve kendi yeteneğini köprü pozu olarak üç dolu kadehi içerek göstermektedir (Resim 2. 133).

²⁸⁰ M. G. Kramarovskiy, "Çaşa co Stsenoy Pira iz Solhata...", s.70.

Resim 2. 135: Nar Bahçesinde Eğlence Sahnesi

(Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

15. yüzyıl Çin ansiklopedisinde Ming Dönemi (1368-1644) tarihli askeri bir hareket yer almaktadır. Bu sahnedeki genç, aynı Solhat eğlencesindeki genç gibi, ellerini kullanmadan yerde bulunan on kadeh içkiyi içmeliydi (Resim 2. 137, 2).²⁸¹

Solhat kâsesinin üzerindeki genç, 1334 yılı Memluk minyatüründe gösterilen büyük kâse üzerindeki genç gibi (Resim 2. 137, 3) artist değil.²⁸²

Nar bahçesinde eğlenen gençler fütüvvet “gençlik” adı verilen genç erkekler kulübünün üyeleri idi, bunlar namus ve şeref kurallarına uymakta, dostluk, sadıklık, cömertlik ve cesur olmaya yemin ederlerdi²⁸³. 11. yüzyılda devlet dışı bir kurum olarak Irak şehirleri ve Horasan’da ortaya çıkan fütüvvetin amacı 12-13. yüzyıllarında halife an-Nasir tarafından Hilafetin etkisini Irak dışındaki Müslüman ülkelerine yaymaktı. 1208 yılında bu hareketin başına halife kendisi geçer ve saray fütüvvetini yaratır. Fakat

²⁸¹ “Yunoşa”, *Kitayskaya Entsiklopediya*, San Tsay Tuhuy, Tetrad 4, 10. Tzuan, aktaran M. G. Kramarovskiy, s. 246.

²⁸² R. Ettinghauser, *Lapeincure arabe*, Geneve, 1977, P. 113, aktaran M. G. Kramarovskiy, s. 246.

²⁸³ Fütüvvet, Tasavvufta bir akım, Dini ve mesleki birlik, esnaf teşkilatı veya Anadolu’da 13. yüzyıldan bu yana görülen örgütlenmiş zanaatçılar ve esnaf birliği.

Moğollar tarafından Irak'ın işgali saray fütüvvetini yok eder. Şehirlerde fütüvvet varlığını lokal yerlerde sürdürür, özellikle Türklerin yerleştiği yerlerde daha çok yerleşir.²⁸⁴

Resim 2. 136: Solhat Kapları

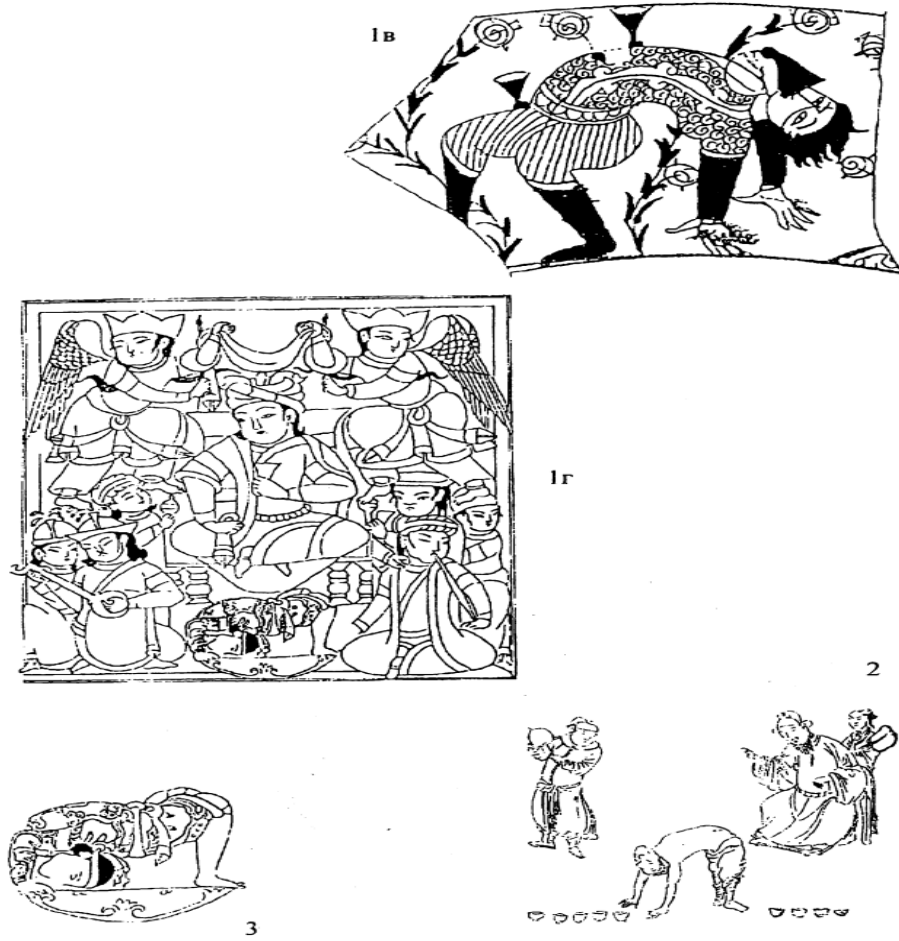
1-Yozgat Seramiği; 2-Bizans (Selanik) Seramiği; 3-Dumbarton Oks Tabağı; 5-Selçuklu Gümüş Kase (Walters Art Galeri, Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Anadolu'ya fütüvvet I. İzzeddin Keykavus (1210-1219) döneminde ulaşmış. Bu akımın kolu olan Ahi, artık 13. yüzyılda Anadolu ve Kırım'da büyük politik rolü olan zanaatkârların ortamında yayılmağa başlamış.

İbn-Battuta 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu ve Kırım'ı ziyaret ederek şöyle yazmış: “Ahi’ler Türklerin yaşadığı her yerde her kasabada, Anadolu’nun her köyünde yaşıyorlar. Bütün dünyada bunlar gibi yabancılara karşı dikkatli, misafirperver, zalim ve canilerle ve onların destekçileriyle mücadele eden insan yoktur <...>. Bu topluluğa fütüvvet de denilir.”

²⁸⁴ G. E. Grünebaum, *Klassičeskiy İslam, Oçerki İstorii (600-1258)*, Moskova 1986, s. 99; C. Canen, *Futuwwa//Encyclopedie de İslam, SAYI: 2, P. 961-965.*

Resim 2. 137: Solhat Kapları

1b-Köprü Pozunda Genç; **2**-Harbi Hareket Yapan Çinli Genç; **3**- Köprü Pozunda Şarap İçen Genç (1334 y. Memluk Minyatürü, Kramarovskiy'den alıntı, 2000).

Arap gezgini, Ahi'lerin gündüz fakir yaşam tarzıyla, şarkılarıyla dans ve şaraplarıyla lüks gece hayatının zıt olduğuna şaşırılmıştı.²⁸⁵

Anadolu Ahi'leri kendi etkinliklerini Kızıl Ordu'nun batı şehirlerine yaydılar. Kırım'a yolu 1222 yılında Husam ad-Din Çoban'ın Selçukluları açtılar.²⁸⁶ İbn Batuta

²⁸⁵ Voyages a'İbn Batotah/Ed C. Derchemery et Sangunetti, II. P., 1854, P. 360, aktaran M. G. Kramarovskiy, s. 247.

²⁸⁶ V. L. Mits, K Datirovke "Pohodi Emira Husam-ad-Dina Çobana na Sudak", ADSV, 1999, No 30, s. 176-186

Azak'ta yerli fütüvvet üyesi olan Bıçakçı Ahi'yle tanışmış. Azak'ta (Tanu) Ahi bayraktarı Alemdar yaşamış ve ölmüş.²⁸⁷

Benzer gençlik gruplarına Geç Bizans'ta da rastlanılırdı, burada erkeklerden oluşan gruplar resmi törenlerde davranışlarıyla seçilirlerdi.²⁸⁸ Genç köylü ve çobanların taşra bölgesinde (Prodek-Yunanistan) Paskalya bayramındaki danslarını Nikifor Grigorius tarif etmişti.²⁸⁹ Bizans'taki bu topluluk kısmen yabancı topluluklarla örtüşmekte, fakat taşra şehirlerinde ve başkent aristokrat ortamında zihniyet açısından Yakın Doğu fütüvvetlerini hatırlatmaktaydı.

Yunanistan ve Anadolu'nun farklı bölge çömlükçilerinin kullandıkları resim konuları ve onların tasvirinin yakınlığı, Anadolu Hıristiyan ve İslam halkının tarihsel kaderinin ve şehir halkının yaşam tarzının örtüştüğünü göstermektedir.²⁹⁰ Bu yakınlık farklı dinlere hoşgörülü yaklaşma anlayışı sağlamaktaydı. Selanik Piskoposu Gregorius Palama 1354 yılında Gelibolu'da gördüğü hoşgöründen büyülenerek kilise yazısında Anadolu'da Hıristiyanların yaşam ortamının çok rahat ve hoş olduğundan bahseder. Piskopos rahat bir şekilde kendi Hıristiyanlarıyla Lapseki, Bursa ve İzmit'te görüşmüştür; Lapseki'de Müslümanlarla teolojik bir tartışma yapılmış, Bursa'da Orhan Bey ve onun torunu İsmail'le görüşmüş.²⁹¹

Anadolu ve onun dışındaki farklı dine sahip insanların yakın ilişkileri, putperest neşeleriyle bol olan Hıristiyan bayramları Müslüman mahallelerinin ilgisini çekmekteydi. Örneğin, Bağdat Müslümanlarının kendi bayramları “neredeyse tamamen Hıristiyan” olmuştu.²⁹² Bayram günlerinde burada insanların en sevdiği yerler şehir dışında küçük manastır meyhaneleri olmuştu. Ukbar köyünde yapılan şarap Bağdatlıların ilgisini çekmekte, onlar Kız Kardeşler Manastırı'nın çevresinde sabahlara kadar dolaşmaktaydılar. Anadolu Hıristiyan topraklarındaki manastır kilerlerine ulaşımın kolay olmasına, Bayern (Bavarya) asıllı olan İoan Şiltberger'i şaşırtmıştı (14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başları), o Bizans rahibini meyhane sahibiyle karıştırmıştı.²⁹³

²⁸⁷ Osman Akçokraklı, “Starokrımskiye i Otuzskiye Nadpisi 13-14 vv.”, *İzvestiya Tavriçeskogo Obşestva İstorii, Arkeologii i Etnografii*, 1927, s. 3, (mezartaşı Ermitaj'dadır, env. No Sol. 11.

²⁸⁸ M. G. Kramarovskiy, “Vizantiyskaya i Seldcukskaya Keramika Straffito ...”, s. 247.

²⁸⁹ Nicophori Gregorae Epistulae/Ed. P.A.M. Leone, B. 1, Matino, 1982, No32b, S.118ff, aktaran M. G. Kramarovskiy, s. 247.

²⁹⁰ D. A. “Korobeynikov, Vizantiysı v Seldcukskom Sultanate Ruma v 12-13 vv.//İnostrantsı v Vizantii”, *Tez Bildirisi*, Moskova, 1997, s. 21-23.

²⁹¹ İ. Meyendorf, “Jizn i Trudi sv.Grigoriya Palamı, Vvedeniye v İzüçeniya”, *SPb*, 1997, s.147-150.

²⁹² Mets Adam, *Musulmanskiy Rennanss*, Nauka, Moskova 1966, s.328.

²⁹³ Mets Adam, *Musulmanskiy Rennanss...*, s.328.

Hatta Geç Bizans Dönemi'nde dini bayramlar uygun olmayan müstehcen hareketler ve şaraplı ortamlarla birleştirilmişti.²⁹⁴

Sokak bayramlarının büyü çömlükçilerin basit resimlerine yansımıştı. Bizans, Anadolu ve Kırım'da yaşayan farklı halkların aşağı seviyede olan kültürünü seramik üzerindeki konular sokaktaki insanların aynı düşündüğünü göstermektedir. Bu "içelim" kelimesi resmi kültürden tamamen uzaktı. Bizans memuru ve şairi Kristofor Mitilenskiy (1000-1050 yılları) tören zamanı taç takarak kralı tasvir ederek yürüdüğünde dövüldüğünü yazmaktadır.²⁹⁵

Kırım, Bulgaristan ve Konstantinopolis seramikleri içinde laik ve iyimser düşünen hayatın zevkleri olan müzik dans, şarap ve aşkı da içeren konulu kaplar daha çoktur. Aşağı sınıf halkın düşüncesi Bizans yazarlarının düşüncesiyle örtüşmekteydi. Ayrıca yakın konuların farklı formda hem Bizans hem de Selçuklu seramik okullarında görülmesi çok ilgi çekmektedir.

Kherson'a Bizans üretim merkezlerinin ürünleri sayılan Selçuklu üslubunda yapılmış Selçuklu seramiğinin ithal edilmesi çok önemlidir, çünkü yakın zamana kadar Kherson'a Selçukludan ithal edilen seramiklerin olmadığı düşünülmekte idi.²⁹⁶

²⁹⁴ M. A. Polyakovskaya, A. A. Çekalova, *Vizantiya: Bit i Nravı*, Uralskiy Universitet, Sverdlovsk 1989, s. 243.

²⁹⁵ A. K. Kajdan, *Vizantiyskaya Kultura...*, 1998, s.145.

²⁹⁶ İbid.

BÖLÜM III

TİCARET

İskender'in fetihleri, Batı'nın uygar uluslarını Doğu'nun derinlikleriyle temasa geçirdiği egemenleri için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları burada idi. Yunanlılarla Romalıların lezzet vermek için yemeklerine koydukları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, kıymetli möblelerini imal ettikleri fildişi, Hindistan'dan getiriliyordu. Kadınların, daha sonra da lüksün büyümesiyle imparatorluk devrinde erkeklerin bile giymekten hoşlandıkları ipeği, Çin sağlıyordu. Mücevherat için, İran ve Hindistan dağları kıymetli taşlarını, Hint Okyanusu da incilerini gönderiyordu. Yavaş yavaş bu ticaret öylesine genişledi ki, Roma İmparatorluğu, Plinius zamanında (MS 23-79), her sene Asya'ya oradan çektiği malların bedeli olarak 20 milyon frank öderdi.¹ Ortaçağlarda Yakın Doğu hâlâ batı tüccarlarının başlıca hedefi idi.

Resim 3. 1: Orta Asya

Amuderya.<<https://www.google.com.tr/search?q=amuderya>> (20.04.2015).

¹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 3.

Roma İmparatorluğu ikiye bölününce, Bizans monarşisi, coğrafi durumu itibariyle doğu ticaretini eline geçirmişti. Bizans, istilalardan sonra da varlığını koruduğundan dolayı, İtalya, Fransa ve İspanya deniz sahili şehirlerinin tüccarları, Roma aracılığına gerek duymadan, Batı ve Doğu arasındaki ticari ilişkilerde aracılık etmiştir.²

Eskiçağlarda, yakın-doğu mallarının Amuderya diyarlarından (Resim 3. 1) Hazar Denizi'ne kadar genellikle izlediği bir yol vardı; Hazar Denizi'nden gemiye yüklenir, denizi geçer, Aras'ın kaynağına doğru çıkar sonra Anadolu'dan Karadeniz'i aşardı.

Eski Yunanlıların ilk karşılaştıkları zamanda Karadeniz, fiilen bilinen dünyanın kıyısında, efsanevi hayvanların, yarı insanların ve kahramanların yaşadığı bir yerdi. Ancak MÖ birinci binyılın ortalarından itibaren Yunan ticaret kolonilerindeki artış yalnızca Karadeniz'in kıyılarını birbirine bağlamakla kalmadı, onları Akdeniz'le daha geniş bir sistemin içine de soktu. Bu bütünleşmiş sistem MS birinci yüzyılın başlarına kadar sürdü, ama o tarihte Mısır tahılı gibi diğer zenginlik kaynağının ortaya çıkması ve Hint Okyanusu'ndan doğuya ulaşım yolunun açılması Karadeniz limanlarının önemini azalttı.³

Erken Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis ile kuzeydeki orman-step bölgesi halkları arasında denizaşırı kürk ve diğer ürün ticareti bu bağlantıları yeniden canlandırdı. Ama Karadeniz bir kez daha küresel ekonomik ve toplumsal sistemin merkezine ancak 13. ve 14. yüzyıllarda, bu kez İtalyan şehir devletlerinin büyük ticaret imparatorluklarına bağlı olarak oturdu.⁴

Charles King Karadeniz bölgesinin bir köprü olduğunu, dini toplulukları ve dil gruplarını, imparatorlukları ve daha sonra uluslar ve devletleri Avrupa'ya birleştiren bir yer olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, yazar, eski denizcilerin kıyı çizgilerini takip etmeyi, gemiyi kaya çıkıntılarına göre yönlendirmeyi ve karadan gelen rüzgârlardan yararlanmayı tercih ettiklerini ve Karadeniz'in akıntılarının dar orta kısmı aşmayı da kolaylaştığını ve bu yolun bir gün bir gece sürdüğünü söyler.⁵

Bundan başka, kervan yolu, İran'ın kuzey sınırlarını izlerdi. İpeği ilkönce elde eden İranlılar olur ve bunun kendi ülkelerinden geçen bir yoldan başkasına ve kendi

² W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal)..., s. 6-7.

³ Charles King, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), Kitapyayınevi, İstanbul 2004, s. 29.

⁴ Charles King, *Karadeniz*..., s.29.

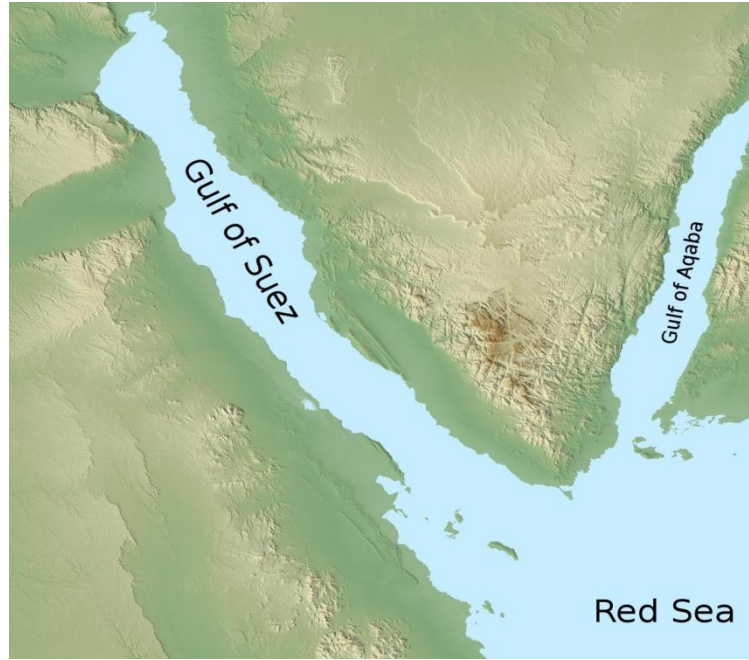
⁵ İbid, s. 32, 37, Ch. King.

taşıtlarından başka bir taşıt ile Doğu Romalıların eline ulaşmamasına kıskançlıkla önem verirlerdi.

Fakat ipeğin bir kısmı Çin'den Seylan'a götürülürdü oradan Güney Arabistan ve Habeşistan yönünde göndermek mümkündü. Demek, Çin malları denizyolunu takip edince, İranlılardan kurtulabilirdi.

Bununla beraber Bizanslılar, Kızıl Deniz yoluyla Hindistan'dan mal getirmek için, Habeş gemilerinden başka taşıta da sahiptirler. Bu denizin kuzeyinde Clisma (Süreyş civarında Kolsum) Aila (Akabe)⁶ Körfezi'nde Aila denilen kuvvetli limanlar Bizanslıların elinde idi (Resim 3. 2).

Resim 3. 2: Aila (Akabe) Körfezi

Akabe.<<https://www.google.com/maps/place/Akabe>> (20.04.2015).

7. yüzyıla kadar Asya'nın ticaret yollarının sona erdiği sahiller Bizanslıların elinde idi. Buralarda Bizanslılar, Kızıl Deniz'in doğu mallarını getirdiği Mısır'a, Kızıl Denizi'nden, Basra Körfezi'nden veya Orta Asya'dan kalkan kervanların yüklerini boşalttıkları Suriye'ye,

⁶ Şu an Ürdün topraklarında yer almaktadır. Eskiden Roma, Bizans, Haçlılar ve Osmanlılara tabiydi. <<https://ru.wikipedia.org/wiki>> (02.04.2015).

Karadeniz üzerinde doğu ticaretinin ilgilendiği tali noktalara sahiptiler. Fakat 7. yüzyılda Araplar ticaret için en önemli eyaletlerini onların elinden aldılar.⁷

Müslümanların kuzey sınırları, güney yarısına malik oldukları Hazar Denizi'nden Aral Denizi'ne kadar uzanıyordu. Buralarda da büyük ticaret faaliyeti vardı. Bu ticaret geniş ilişkileriyle Semerkant, Buhara ve Eski Rey (İran) gibi büyük pazarların komşuluğundan başka İran kuzeyinin çok ileri sanayisi tarafından da beslenmekte idi. Derbent pazarları bütün sahil ürünlerini bir araya topluyorlardı. Burada Hazar Denizi civarında toplanan ürünlerin Karadeniz'e Kafkasya yoluyla Kura ve Aras nehirlerinin yatağını izleyerek suyoluyla ya da Derbent'i hareket noktası alıp Kafkasya'dan geçerek karadan gidilirdi.

Hazar Denizi'nin güneybatısı ve batısını ellerinde tutan Müslümanlar ve Yunan İmparatorluğu'nun Hıristiyan kısmı arasında ticaret ilişkilerinin yayılmasına engel olan bir geçimsizlik vardı. Diğer taraftan Gürcistan'ın önce Araplar, sonra Türk Selçukluları tarafından maruz kaldığı birçok yerleri, karayolunun önemini şüpheli hale koyuyordu. Bu hal, Kafkasya'nın dik ve dar yollarını, çeşitli ırk ve dindeki halkı ile büyük bir ticaret yolu olmaktan alıkoyuyordu.⁸ Bura halkından olan Kazaklar⁹ bir yandan Hazar Denizi kıyılarının Müslüman sakinleriyle, diğer taraftan Trabzon Rumlarıyla faal ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. Fakat bunlar pazara yalnız kendi ürünlerini getirmekte ve oradan yalnız kendi ihtiyaçlarını satın almakla yetiniyorlardı.¹⁰ Rumlara, doğu mallarına olan ihtiyaçlarını gidermek için, aracılık etmeği akıllarından bile geçirmiyorlardı.

Volga yatağında ise durum başkaydı. Aşağı Volga sakinlerinden olan Hazarların kralları buralarda birçok şeyleri düzene koydular. Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların memleketlerinde serbestçe yerleşmelerine, kendi dinlerini serbestçe korumalarına izin verdiler.¹¹ Bundan sonra Arap tüccarları Hazarların başkenti ile ve Hazar Denizi'nin kuzey taraflarıyla daha düzenli ilişkilerde bulunabildiler.¹²

Hazarlar batıda Don nehrine ve Azak Denizi'ne kadar yayılmışlardı. Araplar aracılığıyla ellerine birçok mal geçiyordu, bu malları bu yol üzerinden, doğrudan doğruya Konstantinopolis'e getirebilirlerdi. Aslında Rumlar ile çok sık ilişkilerde bulunuyorlardı.

⁷ İbid.

⁸ İbid, s. 53.

⁹ Ukrayna ve Güney Rusya halklarının karışımı; "Kazaklar." <[http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazaklar_\(Slav\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazaklar_(Slav))> (02.04.2015).

¹⁰ İbid, s. 9, W. Heyd.

¹¹ İbid.

¹² İbid, s. 53, W, Heyd.

Ayrıca Asya'nın ortasından başlayıp Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını izleyen bu ticaret yolunun sonu Kırım'da Bizanslıların ileri karakol olarak kurdukları Bospor ve Kherson noktalarıydı.

Bu şehirler sadece büyük ticari merkezler değil, büyük zanaat merkezleriydi de. Bu merkezler, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan farklı milletlerden oluşan Tavrika'nın yerli ahalisi sayılan Tavrlar, İskitler ve Sarmatlar arasında gelişmiş Antik Yunan kültürünü yaymağa başlamıştır. Sadece Yunanlılar kendi kültürlerini yaymıyorlardı, İskitler ve Sarmatlar da henüz Yunanlılar tarafından tamamen benimsenip değerlendirilmemiş kendi kültürlerini yaymaktaydılar. Artık o zamandan beri Tavrika Asya ve Avrupa kültürleri arasında kalmaya başlamıştı.¹³

Bospor halkı, komşuları olan Hunlarla ilişki kurmuşlardı, fakat bu bölge Hunları, doğu malları ticareti yapmazlardı, piyasaya ancak kuzeyin kürkçülük ürünlerini getirirlerdi. Kherson'a ise tüccarlar Asya ürünlerini getirirlerdi. Kherson'un önemini sağlayan, kuzey memleketleri ürünlerini Bizanslılara sevk etmesi ve Doğu Roma İmparatorluğu'na akın akın gelen malları kuzey barbarlarının emrine vermesiydi. Bu mallar arasında, doğudan gelenler, barbarlar tarafından en çok kıymet verilen ve aranılanlardandı.¹⁴

Ortaçağ'da da durum aynıydı. Roma İmparatorluğu'nun varisi olan Bizans, Tavrika'da yerleşen önemli bölgeler sayılan Kherson ve Bospor'u kullanarak 5-7. yüzyıllar arasında şimdiki Rusya'nın güneyinde göçeri hayat süren Hunlarla; 7. yüzyıldan yarımadanın kısa bir süreliğine çok kısmını işgal eden Hazarlarla; 10-11. yüzyıllarda güney Rus topraklarını işgal eden hatta başkent Konstantinopolis'in duvarlarına dayanan Peçeneklerle; 12. yüzyılda Kumanlarla ilişki kurmuşlardı. Bizans'ın bu göçebe hayat sürenlerin ilgisini çekmek için sadece onların başkanlarıyla politik antlaşmalar kurmak ve onların arasından paralı ordu yaratmak değildi.¹⁵

Bizans hâkimiyeti bu topraklarda kendi yerlerini kuvvetlendirmek için bura halkıyla ticari ilişkilerini geliştirmeliydi. Kherson'la Anadolu arasındaki ticari ilişkilere büyük ölçüde politik ortamın katkısı olmuştu. I. Jüstinyanus Dönemi'nde Kuzey ve Güney

¹³ A. L. Yakobson, *Kırım v Sredniye...*, s. 1.

¹⁴ İbid, s. 14, W. Heyd.

¹⁵ İbid.

Karadeniz bölgelerinin dış kuvvetlerinde belli bir stabilite mevcuttu. Bizans'ın Doğu'yla ekonomik ilişkilerini bozan Pers savaşları, Tavrika ve Anadolu dışında yapıldı.¹⁶

Anadolu'yla ticari ilişkiler gemiciliği de geliştirdi. 6. yüzyılda Kherson, Bospor ve Lazika şehirlerine gemi ve deniz donatımını tedarik etme görevi hakkında antlaşma yapıldı.¹⁷

Rusya'nın güney toprakları ve Tavrika'dan Bizans sahil merkezleri sayılan Kherson ve Bospor'a hayvancılık ürünleri (hayvan, kürk, deri, yün vb.) ve büyük olasılıkla Bizans ve yerli el sanatları ürünleri olan kumaş, demirden yapılmış malzemeler, kil kaplar, şarap ve lüks süs eşyaları köle karşılığında getirilirdi. Kentlerde yaşayan zanaatçılar yüksek Bizans kültürünü göçebe yaşam sürenlerin ortamında yaygınlaştırıyordu.¹⁸

Kherson'un Bizans'ın doğu bölgeleriyle kurduğu ticari ilişkiler Bizans Devleti tarafından desteklenmekte ve onun kontrolü altında yapıldı.¹⁹

8-9. yüzyılları krizinden sonra, 9. yüzyılın sonlarında, Anadolu'nun Karadeniz sahillerindeki şehirlerin çoğunun yeniden büyümesi, yerli üretimin canlanması, para kullanımının çoğalması görülmektedir.²⁰ Bizans'taki bu rahat ortam Kuzey Karadeniz bölgesinde de yeni kuvvetlerin ortaya çıkmasını ve Tavrika şehirleriyle ekonomik ilişkiler kurmasını ve o dönemki Kherson'un ekonomik yaşamında büyük rol oynamasını sağladı. Abu-Ali Ahmed İbn-i-Ömer²¹ 10. yüzyılın başlarında Macarlarla Tavrika ticareti hakkında şöyle yazmış: "Slavlarla savaş sırasında Macarlar onlardan aldıkları köleleri Roma topraklarının limanına götürürler, Macarlar limana yaklaştığı an Yunanlılar onları karşılar ve Macarlar onlara köleleri verir, yerine onlardan kumaş, renkli yün halı ve başka Yunan malları alır."²²

Macarlardan da çok bu toprakların ticaretinde daha çok Peçeneklerin rolü olmuştu. 9. yüzyılın ikinci yarısında onlar Kherson'un çok yakınında yaşamakta idiler ve Khersonlularla iyi ticari ilişkiler kurmuşlardı. Kherson Peçenekler için büyük bir pazardı, burada onlar kendi hayvancılık ürünlerini ve Rusya'dan getirdikleri malları satardı. Bunu Konstantin Porphyrogenetos şöyle kaleme almış: "Eğer Khersonlular Romanya'ya

¹⁶ A. L. Yakobson, *Rannesrednevekoviy Khersones...*, s. 31.

¹⁷ İbid.

¹⁸ İbid, s. 5, A. L. Yakobson, 1973.

¹⁹ İbid, s. 32, A. L. Yakobson, 1959.

²⁰ A. P. Kajdan, *Vizantiyskiye Goroda v 7-11 vv.*, SA, 1954, s. 187-188.

²¹ Ortaçağ Yazarı.

²² D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmed Ben Omar İbn Dasta*, SPb, Sankt-Peterburg 1869, s. 27

gitmeseler ve orada Ruslardan aldıkları deri ve balmumunu satmasalar, yaşayamazlar.”²³Peçeneklerin, Kherson’un komşuluğunda yaşadıklarını, Rusya’da Khersonluların ve imparatorun bütün işlerini ipek kumaş, zeytin, kadife, biber, kırmızı deri ve diğer ürün karşılığı hallettikleri bilinmektedir.²⁴

Peçeneklerin Khersonlulara büyük yardımlarda bulduklarına ve işlerine aracılık ettiklerine ve bunların daha uzakta bulunan kavimlerle iş gördüklerinden ve gördükleri iş karşılığı yalnız mal kabul ettiklerini Konstantin Porphyrogenetos da yazmaktadır. Yazar bu mallar arasında biber ve panter derileri gibi doğu mallarını anıyor. Bu örnek bize bu malları Trabzon ve Konstantinopolis’ten getirterek onlara verdiklerini gösterir.²⁵

Peçeneklerin Kherson’da satın aldıkları ürünler yerli ve Anadolu ürünleriydi, özellikle bura halkının beğendikleri ürünler Anadolu’dan getirilen kumaş ve kuyumcu mallarıydı. Böylece 10. yüzyılda Kherson’un Peçeneklerle ticari ilişkileri Kherson ekonomisine iyice oturmuş ve çok önem taşımaktaydı.

En eski Rus vakayinameleri Baltık Denizi’ne giden bir Konstantinopolis yolundan²⁶ bahsediyorlar. Önce Dinyeper nehri boyunca yukarıya çıkılıyor, sonra Lovat’a varmak için bu nehirden uzaklaşıyor, oradan Lovat nehri takip edilerek İlmen gölüne kadar iniliyordu. Buradan da Volkof nehrini takiben Ladoga gölüne varılıyor ve Neva yoluyla Baltık Denizi’ne erişiliyordu. Bu yolun en uzun kısmı elverişli nehirler üzerinden geçiyordu. Bu yol o zaman Rusya’nın en önemli şehirleri olan Kiev ve Novgorod şehirlerinden geçmekteydi (Resim 3. 3; Resim 3. 4).

Kuzey halkı memleketlerinde kalmayı sevmiyor, hep güneye doğru inmeğe yöneliyorlardı, Konstantinopolis’e seve seve şan ve servet aramağa gidiyorlardı. Kuzey denizleri seferlerinde ticaretle harp genellikle bir arada yapılıyordu. Aynı insanlar, sırasında tüccar, sırasında ise korsan oluyorlardı.²⁷ Kendilerini güneye doğru inmeye götüren hevesleri önce Konstantinopolis’e karşı silahlı bir hücumla dönüştü. Karadeniz’i geçen Ruslar İskandinav tacirlerinin bir koluydu.²⁸

²³ Costantin Porphyrogenitius, De Cerimonits Aulæ Byzantinae, Passim; Theophanes Continuatus, s.457, aktaran W. Heyd, s.53.

²⁴ İbid, s.60, A. L. Yakobson, 1959.

²⁵ Costantin Porphyrogenitius, De Cerimonits Aulæ..., s. 55.

²⁶ Nestor, *Russische Annalen*, (çev. Schlözer), Cilt:2, s.88; aktaran W. Heyd, s. 75.

²⁷ Antiquites, *Russes*,(çev. Rafn), Cilt:I, s. 285, 431, aktaran W. Heyd, s.76.

²⁸ İbid, s. 98, Charles King.

Resim 3. 3: Ladoga Gölü'ne Giden Yol

Ladoga.<<https://www.google.com.tr/search?q=ladoga>> (02.04.2015).

Ancak Bizans'la ilişkiler her zaman böylesine çatışmacı değildi, çünkü imparatorluk daha baştan kuzeyin prenslerinin hem önemli bir ortak, hem de diğer düşmanlara karşı yararlı bir müttefik olabileceğini kavramıştı. Irmaklar iki yüzyıl Baltık Denizi ile Konstantinopolis arasında kürk, amber, balmumu ve köle taşıdı. İskandinavlarla Bizanslılar öylesine yakınlaştı ki, 10. yüzyılda bir İskandinav paralı asker birliği Bizans ordusuna katıldı ve giderek imparatorun saray muhafızlarının çekirdeğini oluşturdu.²⁹

Rus prensleri Bizans ticaretiyle güçlendiler ve Rürük'in subaylarından Askold ve Dik Kiev'e hâkim olur olmaz Bizans İmparatorluğu'na karşı bir yağma siyasetine başladılar (866) ve bu akınlar 1043'e kadar sık sık sürdü.³⁰

²⁹ İbid, s. 99, Charles King.

³⁰ Wilken, *Die Verältnisse der Russen zum byzant. Reich*, im 9-12,Jahrn. (Abh. Der Berl. Acad. 1829, Hist. philol. Cl., s. 75, aktaran W. Heyd, s. 77

Resim 3. 4: Ladoga Gölü

Ladoga.<<https://www.google.com.tr/search?q=ladoga>> (02.04.2015).

Fakat Ruslarla Yunanlılar arasındaki antlaşmalar (911 ve 941) durumun değiştiğini ve Rusların Yunanlılarla barış halinde, iyi ilişkileri olduğunu ve Rus tüccarlarının uzun zaman kalmak üzere Konstantinopolis'e gittiklerini söylemektedir. Çoğu aslen İskandinav kökenli yani macera ve yağmaya aşırı düşkünlükleriyle tanınmış bir ırktan olan bu "misafir"lere karşı Yunan Hükümeti'nin pek güveni yoktu. Bundan dolayı da her birisinden hükümdarının imzasını taşıyan bir pasaporta sahip olmalarını istiyorlardı. Böyle bir pasaportu olmayanların kötü niyetli olduklarına karar veriliyor ve tutuklanıyorlardı. Bu tüccarlar şehrin kapıları dışında kendilerine ayrılmış mahallede oturmağa zorlanıyorlardı.³¹

Bütün hareketleri kontrol altında bulundurularak herhangi bir kötülükte bulunmalarına engel olmaya çalışılırdı. Şehre yalnız bir kapıdan girilmesine izin verilirdi, silah taşımamaları şarttı, bir Yunanlı polis daima kendilerine refakat ederdi, elliden fazlasının bir araya gelmesi de yasaktı. Kışı ne Konstantinopolis'te ne de Dinyeper nehri

³¹ İbid, s. 77, W Heyd.

munsabında geçirmelerine izin veriliyor ve kıştan önce memleketlerine dönmek zorunda bırakılıyorlardı.

Ruslar Konstantinopolis'e deri, bal arılarından aldıkları balmumunu ve harp esirleri getirirler, bunları köle olarak satarlardı, karşılığında 50 altın Solidium kıymetini bulan ipekli kumaş almağa hakları yoktu. Bu kıymetli kumaşlar kuzey memleketlerinde o kadar makbule geçiyordu ki, Hazarlar, Türkler, Ruslar ve diğer yabancılar gördükleri iş karşılığında onlardan edinmek istiyorlardı. Bunun yanı sıra Ruslar Konstantinopolis'ten altın ve gümüş, şarap, meyve ve biber de getirirlerdi.³²

Konstantin Porphyrogenetos'a göre Dinyeper nehrinde ve Karadeniz'de ticaret için seyrüsefer edenler Kiev Beyliği dışından Novgorod, Smolensk, Çernigov'dan gelenlerdi.

İskandinavlar ticaret amacıyla sık sık Novgorod'a giderlerdi. Kuzey krallarından birine ipekli veya erguvan kumaş, altın işlemler, sanatkârane yapılmış sofralar levazımı gerektiği vakit, onlar, tüccarlarını masraflar edip Bizans'a kadar seyahat etmelerine gerek kalmadan Novgorod'a gönderirdi.

Rusların Dinyeper yoluyla Yunanlılarla ilişkileri, Volga nehri yoluyla Araplarla olan ilişkilerinden daha sürekli oldu. Bunda din birliğinin büyük etkisi vardır, Rusları İstanbul Hıristiyan yapmıştı. Kiliseleri, süsleri, papazları ve iktidarlarını hep oradan alırlardı.

Karadeniz'in kuzey sahilindeki Rum şehirlerinden ne Sudak ne de Kherson'un isimleri Latin İstilas Dönemi paylaşma antlaşması kapsamına girmemesi ilgi çekicidir. Olasıdır ki, antlaşmanın yapıldığı devirde bu arazi daha o vakitten imparatorluktan ayrılmış bulunsun. Bu paylaşma nedeniyle bunların niçin üzerinde konuşulmadan geçilmiş ve Trabzon İmparatorluğu'na nasıl katılmış olduklarının ve bazı belgelerin gösterdikleri gibi³³ Frankların bu konuda, bu şehirlerin birçok defa sahne oldukları Tatar saldırısına olduğundan daha çok endişe göstermemiş olmalarının nedenini açıklar.³⁴

Latin İmparatorluğu Dönemi'nde birçok tacir Rumlar tarafından çizilmiş olan yolu izleyerek, Konstantinopolis'ten hareketle Taman yarımadasına seyahat ediyor ve oradan kayıklarla Don nehri ağzına varıyorlardı; fakat bunlar oraya yalnız kuru balık aramak için

³² İbid.

³³ Fallmerayer, *Originalfragmente zur Geschichte des Kaiseirthums Trapezunt*, Abh. De hist. Cl der München Akad., III, s.18, 72, 87, 92, 103, 144; aktaran W. Heyd, s.327.

³⁴ İbid, s. 327, W. Heyd.

gidiyorlardı, Orta Asya ve Çin'in ürünlerini düşünmüyorlardı. Doğu'nun en uzak yerlerinden şimdiki Güney Rusya sahillerine kadar gelen baharat Anadolu'dan geliyordu.³⁵

Gerçekten, bu devirde, bir yandan Anadolu, Suriye ve Musul'un Müslüman halkı ile, öte yandan Güney Rusya (Kıpçak) sakinleri arasında büyük bir mübadele vardı. Suriye ve Musul tacirleri bir kervan oluşturacak kadar çok oldukları halde her zaman olduğu gibi Sivas'ta buluşurlar ve oradan, Selçuk Sultanlarının arazisinden geçerek veyahut Trabzon yoluyla Karadeniz'e, bunu da geçerek Güney Rusya'ya varıyorlardı. Konya Sultanı'na bağlı olanlar Sinop'ta gemiye biniyor Sudak'ta iniyorlardı. Bunların ticaret eşyası pamuklular, ipekliler ve baharattan oluşuyordu.³⁶

Öte yandan Kırım ve Güney Rusya halkı da denizi geçerek Anadolu'ya güzel kürklerini götürüyorlardı; ince kürk kullanma Müslüman dünyasının gelenek ve ahlaki arasına öylesine girmişti ki, eğer Kırım'da veya Anadolu'da ortaya çıkan bir savaş olayı bunların ihracatını geciktirecek olsa, bu her tarafta gerçek bir şikâyet feryadı yaratırdı.³⁷

Tavrika şehirlerinin Rusya'yla doğrudan ticari bağlantılarının olduğu hakkında elimizde bilgi mevcut değil. Konstantin Porphyrogenetos bildirisinde Rusların Dinyeper üzerinden geçerek Kara Bulgaristan ve Hazarya'ya yani 10. yüzyılda Rus askerlerinin toplandığı Azak yakınlarına geçtiğini yazar, ancak ticaret hakkında hiçbir bilgi yok. Muhtemelen Rusya'yla Kherson arasındaki ticaret, Rusya'da buldukları ve değiştirdikleri farklı malzemeleri Kherson'a getiren Peçenekler tarafından yapılırdı. Doğrusu, Konstantin Porphyrogenetos Rus kervanlarının Dinyeper üzerinden geçen yolunu ayrıntılı bir şekilde betimlese de bu yolla Rus tacirleri Tavrika'ya değil, 10. yüzyıl Rus-Yunan antlaşmalarına dayanarak sık sık ziyaret ettikleri Tsar-grad'a (Konstantinopolis) yönelmişlerdir.

Kherson'a Peçenek bozkırlarından ve Rusya'dan gelen malzeme daha sonra buğday ve başka önemli yiyecek ürünleri getirilen Anadolu'ya gönderilirdi. Böyle anlaşılır ki Peçenekler tarafından tarumar edilmiş hatta Kherson'a çok yakın olan Tavrika köyleri Kherson'u yiyeceklerle temin edemiyordu. Görüldüğü gibi buralarda yaşam ve üretim henüz düzenlenmemişti.³⁸

Kherson'un Anadolu'yla yakın ticari ilişkileri Anadolu'yla Kherson arasındaki ekonomik bağlantıyı açıklamaktadır. Kherson'un, bu bölgelerle sürekli ticari bağlantısı onu

³⁵ Guill de Rubrouck, s. 215; aktaran W. Heyd, s. 328.

³⁶ Guill de Rubrouck, s. 215; aktaran W. Heyd, s. 328.

³⁷ İbid, s. 329, W. Heyd.

³⁸ İbid, s. 62, A. L. Yakobson, 1959.

bu yolla 9-10. yüzyıllarda tüm Bizans ekonomisinin içerisine girdiğini göstermektedir. Bizans'ın tüm dış politikası Kherson'un ekonomik kalkınmasını desteklemekteydi.³⁹

Kherson'la bu topraklarla ticari ve kültür ilişkileri henüz Antik Dönem'de kurulmuştu. 10. yüzyılda büyük gelişme gösteren Kherson-Anadolu ticari ilişkileri yeni bir olay değildi. Bunu 9-10. yüzyıllarda Nikita Paflagonski kaleme almış ve şöyle yazmış: “Amastrida Paflagonya'nın belki de tüm dünyanın gözüdür. Buraya İskitler büyük bir pazara gelir gibi bütün eşyalarını getirir ve yerine onlara gereken eşyaları alır.”⁴⁰

9-10. yüzyıllarda Makedonyalılar Dönemi'nde Bizans ekonomisinin yüksek seviyelere ulaştığı bilinmektedir. Doğu'da Araplar üzerinde zafer, Batı'da İtalya güneyinin alınması ve Bulgaristan zaferi Bizans sınırlarını İtalya'ya kadar genişletti. Deniz ticareti yeniden düzene girdi, bu ticarete Karadeniz'in Anadolu topraklarındaki Trabzon ve Sinop gibi şehirlerinden her gün Bizans ve Doğu arasında ticaret yapılırdı. Uluslararası ticaretin yanı sıra şehir zanaatı da gelişti ve bu da Bizans ekonomisinin çok yüksek seviyelere ulaşmasını sağladı. Bizans ekonomisindeki bu köklü gelişme Kherson'u da etkiledi. Anadolu'yla yapılan günlük ticaret Kherson'un üretimini yükseltti. 10. yüzyılda Kherson yeniden tüm Kuzey Karadeniz'in en büyük ticaret merkezine çevrildi. Fakat Bizans için Kherson her zamanki gibi ileri askeri karakol olarak kaldı.

9. yüzyılda Bizans'ın Doğu'da Arap zaferi ve İtalya güney beyliklerinin işgali (843), İtalya'ya kadar batı sınırlarının genişlemesi ve Bulgaristan zaferi, uluslar arası arenada Bizans'ın konumunu kuvvetlendirdi. Deniz ticareti yeniden canlandı. Bu ticarete, Bizans'ın Doğu'yla yaptığı günlük ilişkilerde Karadeniz'in Anadolu merkezleri sayılan Trabzon ve Sinop'un yeri önemliydi. Uluslararası ticaretin gelişmesi Bizans'ın çiçeklenmesine neden oldu.

Bizans'taki bu köklü değişimler Kherson'u da etkiledi. Anadolu'yla canlı ticari ilişkiler kentin üretim ve ekonomisini yükseltti. 10. yüzyılda Kherson yine Kuzey Karadeniz'in en büyük ekonomik merkezine çevrildi. Fakat Bizans hükümdarları için Kherson ileri karakol olarak kalmağa devam etti.⁴¹

10. yüzyılın sonlarında Kuzey Karadeniz'in bozkırlarında da durum değişmişti. Bu dönemde ve 1020 yıllarına kadar Rus Devleti'yle Peçenekler arasında savaşlar artmıştı ve

³⁹ İbid.

⁴⁰ V. G. Vasilyevskiy, *Jitiye Georgiya Amastridskogo, Trudi*, SPb, Cilt: 3, Sankt-Peterburg 1915, s. 23.

⁴¹ İbid.

bu da Rusya'nın Kherson'la ticari ilişkilerini engellemekteydi.⁴² Zaten Rusya-Kherson ticari ilişkileri onsuzda zayıflamıştı, Rusya'nın artık Karadeniz'de kendi ticari merkezi vardı ve bozkırdan gelip bu topraklara yerleşen Türkler ve Kumanlar Peçenekleri sıkıştırmağa başlamıştı. Bundan dolayı Peçenekler tarafından Kherson'a getirilen Rus mallarının akımı durdurulmuştu. Böylece Kherson-Bizans ticaretinin kaynağı kaybolmuştu. Artık Kherson Tavrika'nın önemli ticaret merkezi değildi. Kherson ustaları önemli pazarlarını kaybetmişlerdi ve bundan dolayı yerli üretimin kökleri çökmüştü.⁴³

Yakobson'a göre şimdiye kadar uzun süren Kherson kazılarında 9-10. yüzyıllara ait Slav kökenli hiçbir eşyaya rastlanmamıştır.⁴⁴ Kherson'da 9-10. yüzyıllara tarihli Slav kökenli hiçbir eşyanın bulunmaması tesadüfi değildir. Ayrıca 9. yüzyıl sonu ve 10. yüzyılda Kherson'da çok sayıda basılan Kherson-Bizans sikkelerinin eski Rus şehirlerinde rastlanmaması da tesadüfi değil.⁴⁵ Bu olay 10. yüzyılda Rusya ile Kherson arasında yoğun ve düzenli ticari ilişkilerin olduğuna kuşku uyandırır. Konstantin Porphyrogenetos'a göre bu ilişkiler Rusya'da ham madde bulup ve onları Kherson'a götüren Peçenekler tarafından yapılırdı. Muhtemelen Rus kervanları politik durumdan dolayı Kherson'a girmeden Konstantinopolis'e yönelirdi.

Ne yazılı bir kaynak ne de nesnel bir eşya, Vladimir'in Kherson yürüyüşünden önce, Kiev Rusya'sının Kherson'la düzenli ticari ve kültür ilişkilerinin olduğunu söylemez.⁴⁶

Bu ilişkiler, 10.yüzyılda Rus Devleti'nin zaferinden sonra da düzene giremedi. Bunun birinci nedeni, 10-11. yüzyıllarda Kherson, Rus tacirlerinin ilgisini çekmezdi, çünkü onların Karadeniz ticareti, artık tamamen Rusya'nın olan hızlı büyüyen ve gelişen ve çok az bir süre içinde Karadeniz'in Kuzey-Doğu'sunun önemli ekonomik merkezi sayılan başka limana, Tmutarakan'a yönelmişti. İkinci neden, Bizans zaferinden sonra, Rusya'nın Doğu Tavrika bölgesinde kendini kuvvetlendirmesi, Kherson'dan çekilme taahhüdünü sağlayarak onu serbest bırakıp ekonomik ve politik işlerindeki rolünü kaybetmiştir. Üçüncü neden, Rusya ve Kherson ticari ilişkileri 10. yüzyılın sonları ve 11. yüzyılın başlarında Peçenekler daha sonra 1061 yılında Kumanlar tarafından zorlaştırılmıştı. Hatta

⁴² P. Golubovskiy, *Peçenegi, Turki i Polovtsı do Naşestviya Tatar*, Kievsk. Univ. İzvestiya, Sayı: 5, 1883, s. 230-234.

⁴³ İbid, s. 66, A. L. Yakobson, 1959.

⁴⁴ A. L. Yakobson, "K İstorii Russko-Korsunskih Svyazey", *Vizantiyskiy Vremennik*—po Akademii Nauk SSSR, Sayı:14, 1958, s.116.

⁴⁵ Sadece 1908'de Kiselyovka dağında bulunan hazinede I. Vasileus (28 tane), I. Roman ve II. Roman devrine ait 37 sikke bulunmuştur.

⁴⁶ A. L. Yakobson, "K İstorii Russko-Korsunskih Svyazey...", s. 117.

1060-90 yılları arasında Kumanların saldırılarının daha az olduğu zamanlarda bile Rus-Kherson ilişkileri inkişaf edip gelişemedi.⁴⁷

Fakat eğer yine de 11. yüzyılda Kherson ve Kiev Rusya'sı arasında ticari ve kültürel ilişkiler olsa bile ve Kherson, Tmutarakan'a yönelen deniz ticari kervanlarının transit bir bölgesi de olsa, 11. yüzyılın sonlarında bu imkânlar artık kaybolmuştu. Rus vakayinamesi Tmutarakan Beyliği'ni en son 1094 yılında anmaktadır.⁴⁸ Yaklaşık olarak bu dönemde Tmutarakan Beyliği'nin varlığı sona ermiş ve Kiev Rusya'sı Karadeniz bölgesindeki ekonomik ve politik ileri karakolunu kaybetmiştir. Tam bu dönemde, 11. yüzyılın sonlarında zayıflamış Bizans'ın elinden 1082 yılında Karadeniz ticaretini alarak geçici olarak bu bölgeye Venedikliler hâkim olmuştu.⁴⁹

1192 yılında Bizans, Cenovalılarla antlaşma yapmıştı, 1192 yılından yürürlüğe giren bu antlaşma sonucunda Karadeniz ticaretine Cenovalılar hâkim oldu. 1198 yılı Yunan-Venedik antlaşmasına göre Tavrika'nın Bizans'la ilişkisi tamamen kesilmişti.

13-15.yüzyıllarda İtalyan devletleri olan Venedik ve Cenova tüccarları tarafından kurulan dönemde Venediklere ait olan daha sonra Cenovalıların eline geçen Kırım limanları (özellikle Kefe, şimdiki Feodosya) ve Azak sahilleri (Tanu, şimdiki Azak) aracılığıyla Batı Avrupa'nın Orta Asya ve Uzak Doğu arasında geniş ve canlı ticaret gerçekleştirilmişti. Açılmış kervan yolları sadece ticari amaca değil kültür değişimine de yol açmıştı. Kırım, o zamanlarda da Avrupa ve Asya arasındaki kendine özgü köprü anlamını kaybetmemiştir.⁵⁰

13-15. yüzyıllarda uluslararası ticarete Kırım'ın rolü herkes tarafından bilinmektedir. Bu ticaretin büyük merkezleri sayılan Kefe, Solday, Kherson'un yanı sıra çok büyük olmayan fakat çok önemli olan Bosporo, Çembalo (Sevastopol bölgesi), Aluşta, Kalamita (Sevastopol bölgesi) limanlarıydı. Fakat Kırım sahillerinde ticari gemilerin hareketi burada gemileri suyla yiyeceklerle temin eden iyi organize edilmiş durakların olmasını talep etmekteydi. Ancak böyle bir gelişmiş altyapının olması 13-15. yüzyıllarda

⁴⁷ İbid.

⁴⁸ "Letopis 1094g.", *PSRL*, Cilt: 1, s. 226.

⁴⁹ Annane Comnenae Alexias, (çev. S.-Peterburg Dini Akademi, 1862, s. 271), 6, 5, ed. Teubn., 1884, p. 197.

⁵⁰ S. G. Boçarov, "Kırmıskiye Pribrejnyje Poseleniya v İfrastruktüre Mejdunarodnoy Morskoy Torgovle Rusi i Sredizmnomopya v 13-15 vv.", *Kırmıskiy Filial İnitutata Arkeologii Ukraini*, Simferopol, 2011, s. 1.

merkezi Kırım olan Karadeniz ticari ilişkilerinin hızlı gelişmesini sağlamıştı. En çok tanınan yerler ve limanlar Kefe'den Çembalo'ya kadar Kırım'ın güney sahilidir.⁵¹

Karadeniz sahillerindeki araştırmalar, Karadeniz bölgesindeki ticaretin mükemmel organize edilmesini ve bu ticaretin sürekli yapılmasını söylemektedir. Bu ticaretin sürekli yapılmasını çok sayıda Kuzey Karadeniz sahillerinde yerleşen İtalyanlara ait yerleşim yerleri sağlamaktaydı. Ekonomik açıdan bu yerlerin halkı da deniz yollarının gelişmesini desteklemekteydi.⁵²

Kiremit Ticareti

Araştırma sırasında kiremit ticareti hakkında bilgi toplayabildik. Araştırılan Kırım Ortaçağ yerleşim yerlerinin fazla olmadığından dolayı kiremit ticareti hakkında soruları cevaplamak oldukça zor olsa da yine de bazı Ortaçağ yerleşim yerlerinde kiremit görülmektedir. Ayrıca yerleşim yerleri Kherson'dan ne kadar uzaksa o kadar kiremitler Kherson kiremitlerine benzerliğini kaybetmektedirler. Kherson'dan çok uzakta yerleşen Planerskoye Köyü'nde (eski Koktebel), bazılarının dışında, Kherson damgaları hiç görülmemiştir. 8-9. yüzyılların ilk yarısı Kherson zanaatının düşük seviyede olduğu dönemde Feodosya bölgesine Kherson ürünleri ulaşmamaktadır. Sadece ΘΞΟΔΟΡΑΙCΝΟ isimli damga görülmüştür, fakat bu damgalı kiremidin Kherson'a dışarıdan getirildiğini söylemiştik.⁵³

Kherson kiremit damgalarının en çok benzerlik gösterdikleri yerler Eski-Kermen ve Mangup'tur (bazilika kazıları); birkaç benzerliği güney sahil yerleşim yerlerinde görebiliriz: Poliklisi (Yalta yakınları), Artek (Gurzuf yakınları), Partenit, Aluşta.⁵⁴ Damgaların benzemesi sadece dış görünüşteydi yani aynı kalıptan çıkmamıştı, fakat bu da kiremitlerin Kherson'dan getirilmediği anlamına gelmiyor çünkü bir atölyede farklı kalıptan alınmış aynı simgeyle birkaç kalıp yapıldı ve bu da ufak tefek değişikliğe yol açabilirdi.

Söylediklerimizden anlaşılır ki Kherson kiremit ürünlerinin dağılım yerleri yakın yerlerle güney-batı bölgeleriyle sınırlı kalmış ve kısmen güney bölgelere (Aluşta) dağılmıştır.

Son olarak, 10. yüzyılda Bizans başkenti ve çevresinin zanaat üretimi ve organizasyonunun yüksek seviyede olmasına rağmen orada kiremit damgaları hakkında hiçbir

⁵¹ S. G Boçarov, "Kımskiye Pribrejniye Poseleniya ...".

⁵² İbid.

⁵³ İbid, s. 320, A. L. Yakobson, 1959.

⁵⁴ "Otçot o Paskopkah 1871 g.", *İİMK*, No 4454.

bilginin olmadığını söyleyebiliriz. Sadece hem Erken Bizans hem de Ortaçağ Bizans Dönemleri'nde tuğlalar damgalanmış.⁵⁵

Konstantinopolis geleneğine dayanarak Rus eski çömlekçileri de tuğlaları damgalıyorlarmış.⁵⁶ Fakat Bizans ve Rusya'da Roma'da olduğu gibi yapıldıktan sonra her tuğla özel damga ile damgalanırdı, Kherson'da ise kiremitler kalıpta damgalanırdı. İlk bakışta, üretimde böyle ufak farklılıklar, Konstantinopolis ve çok uzakta kalan Kherson üretim geleneklerinin farklılık göstergesidir. Konstantinopolis kiremitlerinin damgasız olduğunu geleneklerin farklılığını açıklamaktadır. Kherson damgalarının benzerleri Batı Karadeniz bölgesinde, Bulgaristan Pliski'de (sadece tuğla üzerinde)⁵⁷ ve Preslav'da (tuğla ve kiremit üzerinde) görülür.⁵⁸ Ancak Bulgaristan tuğla ve kiremitlerindeki simgeleri damga olarak adlandırmak olmaz, çünkü onlar Sarkel'deki gibi parmak izinden oluşmaktaydı.

Kherson ve Bulgaristan simgelerinin benzerliği Tavrika ve Bulgaristan'ın özellikle 9-10. yüzyıllarda yakın kültür ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Kherson ve Tavrika'nın başka şehirlerinin inşaat kiremidini damgalama geleneği bağımsız ve özel olduğunu göstermekte ve ne Karadeniz'in başka bölgelerinde ne de Bizans'ta hiçbir benzerliği olmadığını göstermektedir; Ortaçağ kiremitlerinde kabartmalı damgaları ise önceden söylediğimiz gibi sadece Gürcistan'da görmekteyiz.

⁵⁵ İbid, s. 321, A. L. Yakobson, 1959.

⁵⁶ İ. M. Chozerov i dr., "Noviy Pamyatnik Smolenskoy Arhitekturi", SA, Sayı: 2, Moskova 1957, s. 235-237.

⁵⁷ İbid, A. L. Yakobson, 1959.

⁵⁸ M. A. Artamonov, *Srednevekovnye Poseleniya na Nijnem Donu*, OGİZ, Leningrad 1935, s. 90.

SONUÇ

Amacımız Bizans Dönemi'nde (400-1453) Kherson'un detaylı bir şekilde politik, ekonomik tarihini ve kültürünü anlatmaktır. Bu süre tüm Ortaçağ Dönemi'ni hem Erken (4-7. yüzyıllar) hem Orta (8-12. yüzyıllar) hem de Geç Ortaçağ (12-15. yüzyıllar) Dönem'lerini kapsamaktadır.

İlk önce bu dönemlerde Kherson ve Tavrika'nın politik, ekonomik tarihinin ve kültürünün farklılık gösterdiğinin altını çizmek isteriz.

4. yüzyılda Hunların yürüyüşleri Tavrika yarımadasının tüm şehirlerini tam çöküşe uğrattı. Ortaçağ Dönemi'ne Kherson çok zayıf ekonomiyle girdi. Kherson'un yakın çevresi de Hun yürüyüşlerinden etkilendi, batı bölgede yaşayan insanlar yerlerinden kovuldu ve güney-batı bölgelere yerleşti fakat buralarda da insan sayısı azalmıştı.

Bu yürüyüşler Kherson'u da etkiledi, Ortaçağ'ın başlarında onun ekonomisi kendi üretimlerine dayanmakta idi. Çok sayıda 1. yüzyılda kullanılan balık tuzlama tankerleri ve şehir şaraphaneleri terk edilmişti, bu da Antik Kherson ticaretinin bu dönemde yok olduğunu göstermektedir.

Kherson'un ekonomisinin zayıf olması Bizans İmparatorluğu'na orada bölünmez hâkimiyet kurmak için imkân sağladı. 5. yüzyıl ve özellikle 6. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tarafından Kuzey Karadeniz'de kuvvetli kaleye çevrilen şehrin, politik önemi arttı.

Ortaçağ Dönemi'nde Kherson Bizans'ın hâkimiyeti altında ve Kuzey Karadeniz'in ileri karakoluydu. Bu durum Kherson kültürünün Bizanslaşmasını göstermektedir. Bu durum ilk başta Kherson'un üst tabakalarının Yunan ya da Yunanlaşmış kültüründe görülmektedir. Günümüze ulaşan 5. yüzyıl ve özellikle 6. yüzyılda yapılan tüm şehri çevreleyen Kherson surları, kiliseleri, özellikle politik amaçla Bizans yönetimi tarafından yaptırılan büyük bazilikalar, Kherson zenginlerinin mozoleleri ve kriptaları Bizans üslubundadır.

Erken Ortaçağ Dönemi'ne ait sıradan halkın yaşadığı konutlar ve mezarlıklar günümüze ulaşmıştır ve bunlar halkın fakir bir yaşam sürdüğünü göstermektedir.

5. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılda bozkırdaki sakinlik, Bizans hâkimiyetinin Kherson'da kuvvetlenmesi ve Hun akınlarının geçici olarak durması, Kherson ve çevresinin yavaş yavaş canlanmasını sağlamıştır. Bu canlanma uzun süren sur, kale ve

Hıristiyanlığı yaymak için geniş bazilika inşaatları ile kendini göstermiştir. Kherson kale inşaatının en yoğun olduğu dönem, Erken Ortaçağ Dönemi'nde 4. yüzyılın sonları, özellikle de 5-6. yüzyıllarda yani Bizans İmparatorluğu'nun Tavrika'da özel politik aktivitesinin yoğunlaştığı dönemde olmuştur. Bu inşaatın büyük iş kuvvetine ihtiyacı vardı.

En büyük kale inşaatı Bizans'ın Kuzey Karadeniz'de en yoğun politik aktivitesi sayılan 6. Yüzyılda, I. Jüstinianus daha sonra Jüstin Dönemleri'nde gerçekleştirilmiştir.¹ Bu kale inşası Bizans'ın Kherson ve tüm Tavrika'da hâkimiyetini kuvvetlendirmek için izlenen bir politikaydı.

Hem Roma hem de Erken Ortaçağ Dönemleri'nde Suriye ve Anadolu'da büyük taş levhaların yatay ve dikey yerleştirildiği opus quadratum örgü tekniği kullanılırdı. Konstantinopolis'e gelince burada en erken 5. yüzyıl (II. Theodosius) surlarına sırasıyla tuğla ve taş almaşık tekniğinde yapılmıştı.²

6. yüzyıldan başlayarak Kherson'da çift cidarlı duvar örgüsü görülmez, onun yerini Suriye ve Anadolu'da kullanılan opus quadratum örgü tekniği almıştır. Bu teknik, sıklıkla tuğla kullanılarak 6. yüzyılda Kherson'un hem savunma sisteminde hem de bazilikalarında görülmektedir.

Opus quadratum örgü tekniği Bizans'ın başkentine yabancıydı, bu da tüm Erken Ortaçağ boyunca Bizans'ın doğusuyla ilişkilerini koparmayan Kherson'un, inşaat geleneklerinin Bizans'ın doğu ülkeleri gelenekleriyle örtüştüğünün göstergesidir.

Araştırmamızın sonucu Erken Ortaçağ Dönemi'nde özellikle 5 ve 6. yüzyıllarda Kherson kale sur inşasının çok geniş olduğunu gösterir; bu inşaatın ölçeği Antik Dönem'dekilerden hiç de küçük değildi. Böyle büyük ölçekte yapılan kale inşaatı Kherson'un Bizans için stratejik öneminin göstergesiydi.

6. yüzyılda Kherson yeniden ticaret merkezine dönüştü, topraklarında yetişen ürünler şehrin ihtiyacını kısmen de olsa tedarik ediyordu. Bu bölgenin halkı sürekli Kherson'a alış verişe gelir, burada onlar tarım ürünlerini yerli ve yabancı zanaat ürünleriyle değiş tokuş ederlerdi. Ticaret Kherson ekonomisinin önemli unsuru olmuştu.

Erken Ortaçağ'da Kuzey Karadeniz bölgesindeki bu yeni ortamda göçebe yaşam süren insanların tehdidinin olmadığı dönemde, Kherson'un yakınındaki tarım alanlarının

¹A. L. Yakobson, *Rannesrednekoviy Khersones*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959, s. 115.

²A. L. Yakobson, *Rannesrednekoviy...*, s. 116.

canlanması ve şehirdeki büyük inşaat şehir ahalisinin arttığını göstermektedir. Şehrin bazı mahallelerindeki kazılar mahallelerin birleştiğine ve konutların sıklaştığına işaret etmektedir³.

6. yüzyılda Kherson büyük, aşılmaz kalesiyle düzgün planlı bir şehir olmuştu, nüfusu daha yoğundu ve çok sayıda süslü bazilikaları vardı. Burada Bizans kültürü zorla yerleştirilmişti fakat bu kültür en çok şehrin dış görünüşünde hakimdi.

Kherson'un Bizans'la ticari ve kültürel ilişkileri bizi başkent Konstantinopolis'e değil sıklıkla Bizans merkezi hâkimiyetine karşı düşmanca davranan Bizans'ın doğusuna Anadolu'ya götürmektedir. Kherson'un Anadolu'nun kuzey bölgeleriyle ilişkileri her gün ve devamlı olarak gerçekleşirdi.

Kherson kale surlarının inşası başkentteki mimari gelişmelerden habersiz yapıldığını düşündürür; Kherson taş ustaları yerli inşaat geleneklerini uygulamışlardır, onların kullandıkları inşaat tekniği doğu Bizans bölgelerinin inşaat tekniğine uymaktaydı.

Uvarov Bazilikası Kompleksi'nin Vaftizhane planı incelendiğinde onun tipinin 4-5. yüzyılları Bizans vaftizhanelerinden önemli derecede farklılık gösterdiğini görmekteyiz. Bu yıllarda yapılan Bizans vaftizhaneleri Roma geleneğine dayanır, kare üzerine kubbe yapılarak köşelerde niş oluşturduğu görülür (Mor Yakup Kilisesi, 313 yılı; Side ve Ephesos Kiliseleri, 431) ⁴ Kherson vaftizhanesi ise üç kubbeli kompozisyona dayanarak burada kare yerine sekizgenin üzeri örtülmüştü⁵ (Resim 2. 10).

Bu plan tipine Kruze Bazilikası'nda da rastlanmaktadır, orta nefin doğu ucunda içinde synteron olan bir apsis bulunur, bu ana apsisin her iki yanında küçük apsisler yer almaktadır. (Üzeri kubbeli bu küçük apsislerin eksenleri ana apsisin eksenine dik olması ilgi çekicidir yan nefler duvarla bitmektedirler, Resim 2. 20).⁶ Kherson topraklarında bu tip apsis yapımı sadece bu iki yapıda görülmektedir genelde bu tip apsis yapımı ile Bizans'ın doğusu sayılan Yakın

³ İbid, s. 282-299, A. L. Yakobson, 1959.

⁴ “Mor Yakup Kazısı”, *Mardin Müzesi*, Nusaybin Kültür ve İnanç Parkı Projesi, 1942; Efes Meryem Kilisesi.

⁵ Aslında Hıristiyanlıkta sekiz sayısının başlangıçları simgelediğine inanıldığı için vaftizhaneler genellikle sekizgen planlı yapıldı, 6.yy.dan vaftizhaneler küçülmeye ve kare ya da dikdörtgen üzerine yapılmaya başlandı, 10.yy.da ise vaftizin başın üstüne su serpilerek yapılması genel uygulama haline gelince, birçok kilisede vaftizhane de (ya da vaftiz şapeli) tümüyle ortadan kalktı. Modern kiliselerin çoğunda vaftizde kullanmak için yalnızca bir kurna bulunur. Bu kurna genellikle, Hıristiyanlığa adım atışın bir simgesi sayılan kilise kapısının yanında yer alır. Bkz. *Encyclopædia Britannica Fifteenth Edition*.

⁶ İbid, s. 188, A. L. Yakobson, 1959.

Doğu ülkeleri Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da karşılaşılmaktadır. Böyle yapılar özellikle 5. yüzyılda görülmektedir.⁷

Suriye Negeb bölgesinde bulunan Ruhabeh Kilisesin'de ise yan apsisler orta apsisten ayrılmış yan neflere bitişik durumda olarak yapıya bir transept formu vermektedir. Aynı tip yapı Jüstinianus Dönemi'nde değişime uğrayan Beytüllahim'deki Doğum Bazilikası'da görülür. Böyle bir mimari Bizans yapılarında sıklıkla görülmez, genelde böyle yapılar martiriumlara özgüdür.⁸Bu yapı tipi Anadolu (İzmir Ayasuluk Tepesinde yerleşen Aziz Yuhannes Kilisesi, 350 yılı)⁹ ve Suriye (Büyük Stylite Aziz Simeon Kilisesi, 459-490)¹⁰yapılarını hatırlatmaktadır; bu yapılarda da esas olan sekizgen masif dört taraftan küçük alanlarla çevrelenmişti. Aslında Suriye ve Anadolu'daki bu yapılar da Roma kökenlidir sadece zaman içerisinde 4. yüzyıldan 6. yüzyıl arasında değişikliğe uğramış.

Bu tip Kherson yapılarını 5. yüzyıl Suriye yapılarıyla ilişkilendirmek aklımıza gelmektedir, Yakobson Suriye'deki bu yapının aynısının Kherson'da bulunmasının, Kherson yapılarının 6. yüzyıla tarihlenmesinin tartışmalı olduğunu düşünmektedir.¹¹

Kherson vaftizhanesinde bu değişiklik son aşamasında (6. yüzyıl) uygulanarak çok basit hal almış ve 1. yüzyıldan Yunan-Doğu mimarisinde yaygın olan üç kubbeli basit yapıya dönüşmüş. Bu yapının aynısına ender rastlanmaktadır, fakat bu onun çok özel olduğunu göstermez (aslında yapıda hiçbir yenilik yoktur) sadece basit ve Bizans'ın doğusunda yaygın olan planı, sekizgen üzerinde merkezi kubbeli yapı olduğunu görmekteyiz. Kherson inşaat ustaları güzel örneklerden esinlenerek aynı yapının taşra görünümlü başka çeşidini yapmağa çalışmışlar. Yapının tarihi 6 -7. yüzyıl başlarıdır.¹²

Tüm bu bilgiler Erken Ortaçağ Dönemi'nde Bizans başkent mimarisinin Kherson'da popüler olmadığını, yerli inşaat ustalarının onları tanımadıklarını yahut tanımak istemediklerini göstermektedir. Başkent sanat okulunun etkileri ender görülmektedir.

Başkent mimari formlarının popüler olmamasının nedenlerinden biri de Kherson'da Bizans karşıtı bir geleneğin olduğunu söyleyebiliriz. Gördüğümüz gibi bu gelenek kültürde de

⁷ Bu tip yapı Kudüs yakınında bulunan Theodosius Manastırı'nın ana kilisesinde, Mısır'ın kuzeyi Sohag şehrindeki Kırmızı Manastır'ında, Tebes Bazilikası vb., Bkz. A. L. Yakobson, 1959, s. 190.

⁸ M. V. Fomin, A. A. Şevtsova, "O Pervih Hristiyanskih Hramah Khersona 4-5 vv.", *Vizantiyckaya Derjava, Oşistoričeskiy Forum*, 2010.

⁹ *Ayasuluk 1990 y. Kazıları, Aziz Yuhanne Kilisesi*, Efes Vakfı, 2000.

¹⁰ Rüştü Karaca, "Bir Ömür Boyu Sütun Üzerinde Yaşayan Azizler", *Informadika*, 2014, <<http://informadik.blogspot.com.tr/2014/08/bir-omur-boyu-sutun-uzerinde-yasayan.html>> (15.05.2015).

¹¹ İbid, A. L. Yakobson, 1959.

¹² İbid, s. 211, A. L. Yakobson, 1959.

kendini göstermiş hatta Hıristiyanlığı Kherson'da dayatan Bizans hâkimiyeti bunu engelleyememiş, 6. ve 10. yüzyıllarda Kherson'un Bizans'la en çok bağımlı olduğu dönemlerde onun anıtsal mimarisi başkent mimarisine yabancı kalmıştı.¹³

Mezarlıkların haç formunda olması Kherson'a özgü değil, bu form Anadolu'da 5. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde de devam etmişti özellikle çok örneklerini Kapadokya, Likya, Kilikya, erken örneklerini Binbir Kilise vermektedir.¹⁴

Ermenistan ve Gürcistan'da küçük haçvari yapılar sıklıkla görülmekte ve 7. yüzyılın sonunda kaybolmaktadırlar.

Konstantinopolis mimarisinde bir haçvari mezar yapısı tanınmaktadır bu yapı Kutsal Havariler yapısının (536-546) kuzey-doğusunun ek yapısıdır. 7. yüzyıldan sonra başkentte en önemli haçvari yapı Petrus ve Markus Kilisesi (Atik Cami) sayılmaktadır.

Böylece Kherson haçvari yapılarının Anadolu kökenli olduğu kuşku uyandırmadığını görmekteyiz.¹⁵

Kherson Kuzey Karadeniz bölgesinde Bizans kültürünün merkezi olmuştu. Fakat bu kültürün yayıldığı bölge sınırlıydı. Kherson ve çevresi dışında, Bizans'ın hâkimiyeti sadece politik alanda gerçekleşen ve gelişen güney sahil ve güney-batı platosunda görülmekte, Bizans kültürü buralarda kendini çok zayıf gösterirdi. Kherson'dan uzaklaştıkça bu kültürün etkisi daha da azalırdı. Bu olayı Erken Ortaçağ Kırım nekropol eşyaları iyi göstermektedir. Özellikle Gurzuf (Yalta bölgesi, Soğuk Su ve Artek) yakınındaki büyük mezarlık. Bu mezarlık Gorzuvit yerleşim yerinin idi, Bizans'ın olmamış, sadece I. Jüstinyanus burada kale yapmıştı.

Kripta envanterlerinin incelenmesi Erken Ortaçağ Kherson'unda günlük kullanılan kişisel eşyaların kökeninin karışık olduğu göstermektedir. Eşyaların bir kısmı Bospor üretimi (en eskiler), diğer kısmı Tavrika'nın başka yerlerinden üçüncüleri ise Bizans'tan getirilmiş, özellikle Batı ve Doğu Avrupa'da yaygın olan dördüncülerinin kökeni ise belli değildir.

Mezarlıkta bulunan eşyalardan anlaşılır ki, Gorzuvit ve Uzenbaş halkının kültürü Kherson halkının kültürüne zıttır. Burada bulunan çok sayıda özel yapılmış broş ve

¹³ İbid, s. 17-66. A. L. Yakobson, 1959.

¹⁴ İbid, s. 204, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁵ İbid, M. V. Fomin, A. A. Şevtsova.

tokaların yerli halk sanatının üretimi olduğunu ve eşyaların Kherson’da hiç görünmediğini görmekteyiz (Resim 2. 40, 16-18). Bizans kültürünü benimseyen Kherson’un zengin tabakası şehir dışındaki sanatı kabul etmiyorlardı.

Zengin yapılmış Bospor üretimi olan küpeler ve rengârenk süslü tokaların 5. 6. yüzyıl başlarında Kherson’da kaybolmaya başladığının altını çizmek gerekir.

Ayrıca 6. yüzyılda kripta eşyalarının daha fakir ve çoğunun Bizans kökenli olduğunu, çok az hallerde yerli üretim olduğu görülmektedir.

Erken Ortaçağ Güney Tavrika ve Kherson yerleşim yerlerinin kripta eşyaları arasında büyük fark olduğunu söylemeliyiz; birbirine çok yakın olsalar da burada iki farklı kültürün yaşandığını görmekteyiz, bu maddi kültür farklılığı etnik farklılığa da yansımaktaydı. Bizans süsleri üst sosyal tabakanın kişisel eşyalarıydı.¹⁶

9-10. yüzyıllarda duvar örgülerinde bezekli örgü dikkat çekmektedir; bu örgü 10. yüzyıl 18. mahalle 10 no.lu oda duvarında görülmektedir.¹⁷ Burada duvar kaplaması (eni 10-12 cm) kireç ve deniz kumu içermekte, düzgün yüze sahipti; bu kireç karışımına yassı tuğla eklenmiş ve bunlar birlikte süs oluşturmaktadır. Tuğlaların kırmızı renginden dolayı gri kireç karışımın fonunda süs öne çıkmaktadır. Bu bezemeli örgünün bir şerit mi yoksa birkaç şeriti mi olduğunu ise Yakobson tespit edememiştir.¹⁸

Tuğla ile oluşturulan süslemeler güney Slav ülkeleri, özellikle 11. yüzyılda Bulgaristan (11. yüzyıl iki katlı Baçkov Manastırı)¹⁹ Yunanistan’da ve Bizans mimarisi tarafından ise Geç Bizans Dönemi’nde benimsenen bu teknik, 14. yüzyılda Tekfur Sarayında görülür.²⁰

18. mahallede bulunan, 10. yüzyıldan geç döneme tarihlenmeyen bezemeli tuğla şeridi bu bezemenin en erken örneğini vermektedir. Benzer bezemeli kerpiç kullanımını Kherson’la Slav ülkeleri arasında yakın ilişkilerin olduğunu söylemektedir.²¹

Bizans inşaatında zanaat damgalarına sadece tuğla üzerinde rastlanmaktadır, burada

¹⁶ İbid, s.281.

¹⁷ “Duvar Örgüsü”, *MIA*, No 34, 1953, s. 218.

¹⁸ İbid, s. 219, A. L. Yakobson, 1959.

¹⁹ A. Grabar, *Bolgarskiye Tserkvi- Grobnitsi*, İzv. na Billgarskii Arkeolog. İnsSayı:, 2.Basım, 1925, s. 106-107, 120-121, res. 81, 82, aktaran, A. L. Yakobson, 1959, s. 298.

²⁰ N. İ. Brunov, *O Nekotorih Svyazyah Russkoy Arkhitekturi c Zodçestvom Yujnih Slavyan*, Arhitekturnoye Nasledstvo, Cilt: 2, Moskova 1952, s. 15-18.

²¹ İbid, s. 298, A. L. Yakobson, 1959.

bu damgalar tuğlaların yapıldığı kalıpları yansıtmıyor, bu damgalar özel damgalardır.²² Fakat Kherson'da bu damgalara ender rastlanmaktadır. Kherson'da hayvan tasvirli damgaların (Resim 2. 47) olması ilgi çekicidir. Bizans'ta bunları görmüyoruz; bunlar Bulgaristan'da (Plisk) fakat geç dönemlerde (9-10. yüzyıllar) görünmektedir. Erken Ortaçağ'da kiremit damgalama geleneği sadece Gürcistan'da yaygındı. Burada 5-7. yüzyıllarda aynı Kherson tipinde yüksek düz kenarları ve savak silindiri olmayan kiremitler kullanılırdı.²³ Kherson'un geleneksel ilişkilerinin Bizans merkez şehirleriyle değil bir taraftan batı Karadeniz (Bulgaristan) diğer taraftan ise Güney Kafkasya ülkeleriyle olduğunu göstermektedir.

Kherson ve Bulgaristan kiremit simgelerinin benzerliği de Tavrika ve Bulgaristan'ın özellikle 9-10. yüzyıllarda yakın kültür ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Kherson ve Tavrika'nın başka şehirlerinin inşaat kiremidini damgalama geleneği bağımsız ve özel olduğunu ve ne Karadeniz'in başka bölgelerinde ne de Bizans'ta hiçbir benzerliği olmadığını söylemektedir.

Ortaçağ'da kendi seramik üretimiyle büyük ün kazanan Güney Kafkasya ülkelerinde kapların oymalarla bezeme tekniği çok yaygındı. Çok sayıda kırmızı, sarı ve beyaz gövdeli Kherson kaplarını hatırlatan bu tür dalgalı kaplar Ani²⁴ (Ermenistan) ürünüdür (Resim 2. 73, 6, 6). Defalarca 9-10. yüzyıl tabakalarında Ören-Kale²⁵ (Azerbaycan) şehrinde aynı kapların kırmızı gövdelileri, daha geç katmanlarda (12-13. yüzyıllar) ise yuvarlak oymalı kaplar görülmüştür. Böylece bu tür kaplar yeniden Kherson'un Güney Kafkasya ülkeleriyle ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi Erken Ortaçağ Dönemi'nde Tavrika'nın kültürü karmaşık ve eşit değildi. Burada dışarıdan getirilen Bizans kültürüne karşı yüzyıllar boyunca yerli, Yunan-Sarmat ortamında, daha çok genetik bağları da olan Doğu'ya odaklanan başka bir kültür vardı.

Yakobson'a göre Erken Ortaçağ Kırım kültürünün Bizans kültürü anlayışı yanlış bir düşüncedir. Ayrıca Kherson sanatında devamlı Doğu karakterleri görülmektedir, bunları

²² İbid, s. 307, A. L. Yakobson, 1959.

²³ Aynı formda kiremitler 6-7. yüzyılları Ermenistan kiremitleri yerli Kherson Müzesi'nde yer almaktadır. Aslında bu form kiremitler Ermenistan'da 9-10. yüzyıllarda kullanılırdı.

²⁴ "Keramçeskaya Posuda", *Ermenistan Tarih Müzesi*, No 213, 225, 226.

²⁵ "Otçot o Raskopkah 1953 g", MIA, 1953, Ören-Kale'de bulunan kaplardaki çukurlar daha uzundur.

hem 5. yüzyıl Suriye mimarisinde, hem kriptalardaki yazıtlarda, hem de 9-10.yüzyıl kabartmalarında görmekteyiz.

5. yüzyıl sonu ve 6. yüzyılda Kherson hızlı geliştirmekteydi. Fakat bu gelişme ekonominin gelişmesinden kaynaklanmıyor, bu gelişme şehrin durumuyla ilgiliydi, şehir Tavrika'nın başkenti ve politik merkezi olmuştu. 5-6. yüzyıllarda Kherson'un üretim merkezi olduğu kuşku uyandırır. En azından elde olan malzeme bu konuda hiçbir şey söylemiyor. Bunlara rağmen burada ekonominin diğer alanı olan ticaret iyi gelişmişti. Ticaretin gelişmesi 6.yüzyılda Kherson'da bronz para üretilmesini sağladı. Kherson paraları yerli pazarda kullanılırdı, burada Kherson çevreden tarım ürünleri ve yiyecek satın alır ve bazen de bu ürünlerin denizle başka yerlere de gönderildiği akla gelmektedir.

Sonraki dönem, 7. yüzyılın ikinci yarısı ve 9. yüzyılın ikinci yarısı neredeyse iki yüzyıl Kherson için karanlık dönemdi. Bu dönemde Kherson tamamen çökmüş ve boşalmıştı. Kherson'un o dönemine ait ne yazılı ne de arkeolojik hiçbir kaynak bulunmamaktadır.²⁶

Bu krizin birkaç nedeni vardı. Birinci olarak, 7. yüzyılda Tavrika'nın güneybatısındaki tarım alanlarını tarumar eden Hazar yürüyüşleriydi. İkincisi, Bizans şehirlerinin uzun süren çöküşü nedeniyle Kherson ve Bizans arasındaki günlük ticaretin durdurulması Kherson ekonomisini keskin bir şekilde etkiledi. Bu dönem, Tavrika'ya da tam yansıyan tüm Bizans İmparatorluğu'nu kapsayan geniş sosyal bir hareket - ikonoklasm hareketi.

Fakat 9. yüzyılın ikinci yarısında durum değişmeğe başladı. Akdeniz bölgesinde yaşanan stabilité Bizans yönetiminin Tavrika'da hâkimiyetini yenileme imkânı yarattı. Bu Bizans için çok önemliydi, çünkü Kuzey Karadeniz bozkırlarında eskiden çok sayıda farklı millet toplanmış ve sık sık yürüyüşler yaparak Bizans'ı tehdit etmekteydi. 9. yüzyılda burada Macarlar, sonra ise aynı yüzyılda onları Peçenekler sıkıştırılmaya başladı. Tavrika'nın yakınında yeni devlet kuruldu, önceden tanınmayan Rusya Devleti. Bu devlet Tavrika'daki Bizans bölgelerini tehdit etmekte ve hatta başkent Konstantinopolis'e yürüyüşler yapmaktaydı. Bizans hâkimiyeti Tavrika'nın her yerinde olmasa da Kherson'da yenilendi. Bu hâkimiyet evvelki gibi kuvvetli değildi. Aynı şey politikada da görülmekteydi.²⁷

²⁶ A. L. Yakobson, *Rannesrednevekoviy Khersones*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1959, Moskova-Leningrad, s. 361.

²⁷ İbid, s. 52, A. L. Yakobson, 1959.

Karadeniz bölgesinde Hazar hâkimiyetinin zayıflaması, Peçeneklerle düzelmiş olan ticari ilişkiler ve onların sayesinde Rusya'yla yapılan ticaret, Kherson'a gelen mallar, Anadolu şehirlerinin canlanması Kherson'u da canlandırdı. İç pazarın gelişmesini yeni para üretimi (dökme), nüfus sayısının artmasını konut sayısının ve alanının artması göstermektedir, çömlek üretimi hakkında bilgiyi toplu halde bulunan malzeme ve çömlek fırınları açıklamaktadır. Metal üretimi ve kuyumculuk hakkında, bulunan sıvı metali dökmek için kullanılan kaplar, haç ve süs eşya kalıpları bilgi vermektedir.

En çok gelişen alan ise balıkçılıktı, her Khersonlu balıkçıydı. Balık şehir halkının esas yiyeceğinden sayılırdı. Her evde balık ağı örmek için iğne bulunduğundan dolayı balıkçılar kendileri sadece balık ağlarını hazırlamıyor, balık avlamaya gereken kurşun eşyalar da yapıyorlardı. Görüldüğü gibi 10. yüzyılda da şehrin ekonomisinde üretim hâkim değildi.

Fakat bütün bu ürünler, sayısı az olduğundan dolayı metal işleme üretimi ve ticareti hakkında hiçbir bilgi vermemektedirler. Ortaçağ Kherson ustalarının birleştiği bir teşkilat hakkında da hiçbir bilgiye sahip değiliz. Hatta Konstantinopolis gibi büyük bir şehirde yerli halkın taleplerini karşılayan ustalar (marangoz, dülger, kiremitçi, çilingir, terzi vb.) bir birlik yaratmamışlar.²⁸

Sadece taş ustaları atölyeler kurmuş.²⁹ Çömlekçilerin de atölyeleri olduğunu tahmin edebiliriz.³⁰

Araştırmacılar, 1990 yıllarının sonunda Sudak ve Kherson arası sahillerde ve Kırım'ın güney-batısında otuzdan çok sürekli çalışan üretim merkezi buldu.³¹

Kherson çevresinde Rijova ve Borisova tarafından iki çömlekçi fırını bulundu.

Araştırma sonuçları anforaların Kırım'dan Don yakınlarına taşındığı tahminlerini doğruladı.³²

Günlük kullanılan seramik malzemeden yapılan farklı çömlekler, testiler, küpler, kandiller vb. büyük önem taşımaktadır; bütün bu kaplar yerli üretdir. 5-7. yüzyıllar ve

²⁸ M. Y. Süzümov, "Remeslo i Torgovlya v Konstntinopole v Naçale 10 v." *VVr*, t. 4, 1951, s. 23.

²⁹ A. Rudakov, *Oçerk Vizantiyskoy Kulturi po Dannim Greçeskoy Agiografii*, Aleteya, Moskova, 1997, s. 142.

³⁰ *Ibid*, s. 331, A. L. Yakobson, 1959.

³¹ E. A. Parşina, İ. B. Teslenko, S. M. Zelenko, "Gonçarniye Tsentrı Tavriki 8-10 vv."...s. 52-53.

³² G. M. Kovnurko, "Petrografiçeskiy Analiz Srednevekovih Amfor iz Krıma i Priazovya", *KSİA*, baskı 113, Moskova, 1968, s. 119-122.

daha sonraki dönemlere tarihlenen (9-10. yüzyıllar) Kherson buluntularının neredeyse hepsinin çömlekçi yani zanaat ürünü olduğunu söyleyebiliriz.

Kuzey Karadeniz ve onunla yakın ilişkileri olan Güney Don bölgeleri dışında yassı kulplu (Resim 2. 68, 29-32) testilerin rastlanmaması onların yerli üretim olduğunu göstermektedir. Şimdiye kadar Kherson'da bu testileri üreten atölye izi bulunmasa da, Yakobson onların 10. yüzyılda Kherson'da üretildiğini söyler.³³

Ortaçağ'da kendi seramik üretimiyle büyük ün kazanan Güney Kafkasya ülkelerinde kapların oymalarla bezeme tekniği çok yaygındı.

Çok sayıda kırmızı, sarı ve beyaz gövdeli Kherson kaplarını hatırlatan bu tür dalgalı kaplar Ani³⁴(Ermenistan) ürünüdür (Resim 2. 73, 6, 6).

Defalarca 9-10.yy. tabakalarında Ören-Kale³⁵ (Azerbaycan) şehrinde aynı kapların kırmızı gövdelileri, daha geç katmanlarda (12-13. yüzyıllar) ise yuvarlak oymalı kaplar görülmüştür.

Böylece bu tür kaplar yeniden Kherson'un Güney Kafkasya ülkeleriyle ilişkisi olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz anforaları 13 tipe ayırdık, bunların çoğu Kherson kökenli (Resim 2. 81, Resim 2. 84-91; Resim 2. 102, 37, 38; Resim 2. 103, 25, 26), bazıları Bizans (Sinop, Resim 2. 80) kökenli, bazılarının kökeni belli değil (Resim 2. 92), bazılarının Kherson kökenli olduğu kuşku uyandırmakta (Resim 2. 97, 24-27; Resim 2. 98, 16) bazıları Akdeniz ve Karadeniz sahil bölge anforalarıdır (Resim 2. 82), bazıları da Kherson'da bulunmayanlardı (Resim 2. 96).

“1935 yılı Bazilikası” 2004-2006 ve 2008 yılı BSP kazılarına dayanarak, Kherson seramik daralarının Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölge seramiklerine tamamen uymakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu malzemelerin sayısı az olsa da bunların hem Kherson seramik kronolojisinin oluşmasında hem de Kherson'un Karadeniz ve Akdeniz çevresiyle ticari-ekonomik ilişkilerinin yenilenmesinde yardımcı olacağını düşünmekteyiz.³⁶

³³ İbid, s. 311, A. L. Yakobson, 1959

³⁴ “ Keramiçeskaya...”, No 213, 225, 226.

³⁵ Ören-Kale'de bulunan kaplardaki çukurlar daha uzundur, “Otçot o Raskopkah 1953 g.”, MİA, 1953.

³⁶ S. V. Uşakov, “Keramiçeskiy Kompleks Khersonesa Tavriçeskogo”, *Tyumenskiy Gosudarstvennyy Universitet*, 2, Sevastopol-Tyumen, 2010, s. 11.

Kherson sırlı kaplarının formuna gelince hiçbir yerli özellik taşımamakta, bu da bu kapların Bizans kökenli olduğunu düşündürmektedir.

Bizans'a ait olmayan bir motif antropomorf görünümde olan taçlı insan başlı grifondur (Resim 2. 122, 80, 85, 86); bu motif tamamen Bizans'a yabancı olan ve Ortaçağ boyunca orada hiç görülmemiştir, fakat Doğu'da hem Hıristiyan hem de Müslüman ortamlarında yer almaktaydı.

Böyle görünür ki, Doğu'da sırlı seramiklerde koruma amacıyla yapılmış bu fantastik hayvan ve yarım hayvanlar Bizans'ın resmi sanatına yabancı kalmıştı; fakat Bizans halk sanatında büyük rağbet görmüştür. Geniş kitlelere hesaplanmış olan bu sanat, yaratıldığı demokratik üretim ortamının iktidar sanatsal düşünce ve talepleriyle ilişkisi zayıftı; bundan dolayı Bizans çömlekçileri ya gezici sanatçılarla tanışarak ya da tesadüfen ellerine geçen ürünlerden Yakın Doğu'da olan olaylardan daha çabuk etkilenmekteydiler. Bazen resmi Bizans sanatı tarafından geri çevrilmiş çok basit ve kaba olan hayvan resimleri çok kabartmalı sırlı kap kullanan halk tarafından iyi karşılanmaktaydı. Bizans'tan getirilen çirkin görümlü ve Kherson'da çok sayıda bulunan bu kaplar 9-10. yüzyıllarda Bizans halk sanatının gelişmesini göstermektedir.

İncelediğimiz Kherson sırlı seramiklerin önemi çok büyüktür. 9-10. yüzyıllarda Kherson'un politik açıdan Bizans'a bağlı olduğu dönemde kültüründe de Bizans etkisi olduğunu göstermektedir.

Erken Bizans seramiği adı verilen kırmızı astarlı kaplardan Foka sigillataları ("Geç Roma C") (Resim 2. 78, 12) ilgi çekicidir. Bilimsel kaynaklarda bu kapların tiplerinin tarihlenmesi ve hatta adları hakkında tek bir görüş birliği oluşmamıştır, bu yüzden Sazanov İngiliz araştırmacısı C. Heys'in terminolojisini tekrarlayarak "Geç Roma C", "Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri"³⁷ adlarını tahsis etmiştir.

Zalesskaya, Ermitaj'da korunan Kherson kırmızı astarlı seramik kaplarını yayımlarken bunların "Afrika tipi", üretim yerlerinin Doğu Akdeniz olduğunu çok ihtiyatlı bir şekilde söylemektedir.³⁸

Kherson'a Bizans'tan Selçuklu üslubunda yapılmış boyalı kaplar da getirilmişti. Öncekilerden farklı olarak bu kaplar sadece boyayla süslenmiştir. Motif fırça yardımıyla ince

³⁷ S. V. Uşakov, "Keramiçeskiy Kompleks ...", s. 12.

³⁸ İbid, S. V. Uşakov.

siyah çizgilerle yapılmış ve sarı, yeşil ve kırmızı boyalarla renklendirilmiştir, renkler donuktur.

Bizans üretim merkezlerinin ürünleri sayılan Selçuklu üslubunda yapılmış Selçuklu seramiğinin Kherson'a ithal edilmesi çok önemlidir, çünkü yakın zamana kadar Kherson'a Selçukludan ithal edilen seramiklerin olmadığı düşünülmekte idi.³⁹

10. yüzyılda Kherson yine bir Bizans kalesi, yine çok nüfuzlu, ticaret ve yarı üretimli bir merkeziydi. Burada Peçenek, Anadolu, belki de Rus tacirleri alış veriş yapardı, buraya Anadolu'dan Yunan gemileri yiyecek getirir giderken kürk ve deri götürürlerdi; Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e de ticaret yapılırdı, oradan genelde çok sayıda el sanatı ürünleri getirilirdi.

11. yüzyılın başlarında Kherson uzun süren derin bir ekonomik krizle karşılaşmıştı, para üretimi durdurulmuştu. Rus-Bizans savaşı sırasında tüm şehri kapsayan yangın da ekonomisi çöken ve bir daha ayakları üzerine kalkamayan şehrin durumunu daha da kötüleştirmişti. Bu savaştan sonra Tavrika Bizans'tan kurtulmuştu, fakat bu olay hemen değil yavaş yavaş olmuştu. 11-12. yüzyıllarda burada sözde Bizans valisi vardı, ancak onun hâkimiyet alanı küçülmüştü. Şehirdeki isyanlar Bizans'ın hâkimiyetini daha da zayıflatırdı.

1070 yılında baş veren halk isyanının, Kherson'da Bizans hâkimiyetinin geçici de olsa devrimiyle bitmesi, burada Bizans hâkimiyetinin sadece zayıf olduğunu göstermiyor, bu olay artık bu topraklarda Tmutarakan Beyliği'nin kuvvetli olduğunu göstermektedir. 11. yüzyılda Tmutarakan büyük ticaret merkezi olmuştu. Arap coğrafyacısı İdrisi 1154 yılında günlüğünde şöyle yazmış: "bu limana tüm çevreden insanlar geliyor, hatta çok uzaklardan da gelen var."⁴⁰

Arkeolojik malzeme de 11. yüzyıllarda şehrin nüfusunun yoğun olduğunu göstermektedir.⁴¹

Fakat Tmutarakan Beyliği de 11. yüzyıl sonlarında (1094) Kiev Devleti'nin çöküşe uğraması ve farklı beyliklere bölünmesi sonucunda, ortadan kalktı. Tavrika da Bizans'ın

³⁹ İbid.

⁴⁰ S. A. Rıbakov, "Russkiye Zemli po Karte İdrisi 1154 g.", *KSİİMK*, 11. Basım, 1952, s. 18.

⁴¹ İbid, s. 36, A. L. Yakobson, 1973.

umurunda değildi, imparatorluğu her taraftan düşmanlar sıkıştırırmaktaydı, doğuda Peçenekler ve Selçuklular, batıda da Normanlar.⁴²

Tmutarakan Beyliği'nin çöküşünü, 11. yüzyılın ortalarında Rusya'nın güneyinde Kumanların ortaya çıkışı hızlandırdı, 12. yüzyılın başlarında Bizanslılar buralara yeniden hâkim oldular, 12. yüzyılın sonlarında Bospor sahillerinde yeniden Bizanslılar vergi almaktaydı.⁴³

12. yüzyılda Tavrika'nın tüm güneyi Kumanların kontrolü altındaydı. Kumanlar, Peçenekler gibi Kherson'la ticari ilişkiler kurdu ve oraya Rus topraklarından yağmaladıkları malları ve köleleri satmağa getirirlerdi.

Bu dönemde buralarda Bizans'ın hâkimiyeti yok denecek derece azdı; Bizans 1169 yılında Cenovalılarla antlaşma yaparak tüm Karadeniz ticaretini onlara teslim etti. 1198 yılında Tavrika'nın Bizans'la tüm ilişkileri kesildi.⁴⁴ 13. yüzyılın başlarında tüm Tavrika Kherson'la birlikte, merkez bölgeleri Haçlıların elinde olan Bizans'tan koptu.

Kherson, Bizans'ın çöküşünden sonra onun devamcısı Trabzon İmparatorluğu'na girdi. Kherson yılda bir kere Trabzon'a vergi ödüyordu,⁴⁵ aslında bağımsızlığına kavuşmuştu, Kumanlar da artık onları rahatsız etmiyordu. Bu dönemde Tavrika, Bizans, Anadolu ve Rusya'da olduğu gibi beyliklere bölündü.

Tanınmış beyliklerden biri Theodoro Beyliği'di (şimdiki Mangup). Bu beyliğin sahipleri Ermeni kökenli Gavras-Taronit sülalesinin Bizans iş adamlarıydı. 1140 yılında imparator Konstantin'e karşı komplo kurduğundan dolayı Gavras Kherson'a sürgün edildi ve burada iyi yerleşerek güç sahibi oldu. Beylik Türk işgaline kadar (1475) ayakta kalmayı başardı.

Diğer beyliğin merkezi Bahçesaray yakınında şimdiki Çufut-Kale'ydi, 13. yüzyılda Alanlar tarafından kurulmuştu. 13. yüzyılın sonuna kadar Tatar Hanı Nogay'ın adamları olan Yaşlay beyleri tarafından işgal edilene kadar ayakta kaldı.

11-13. yüzyıllarda dış tehdidin olmadığından Kherson'da bir huzur ve urağanlık yaşanmıştı. Böyle ortam nüfusun artmasına ve tarım işlerinin gelişmesine neden oldu. Bu dönemde köy yerleşim yerleri, eski şehirler canlanmaya başladı, bunu kazılarda bulunan

⁴² İbid, s. 66, A. L. Yakobson, 1959.

⁴³ İbid.

⁴⁴ İbid, s. 36, A. L. Yakobson, 1973.

⁴⁵ İ. A. Gold-Şmidt, "Kafa-Genuevskaya Koloniya v Krimu v Kontse 13-Pervoy Polovine 15v.", (doktora tezi), Moskova 1952.

seramik su boruları ve günümüz ormanlarında (vahşileşmiş olan) görülen kültürel bitkiler tespit etmektedir.⁴⁶

Güney-batı bölgelerinin canlanması Kherson'u da etkiledi. Bu canlanma kendini ilk başta üretimde gösterdi. Şehir üretimi kendini sadece metal ve çömlekçilik değil el sanatlarında da gösterdi. Bu dönemde, evvelki dönemlerden farklı olarak, üretim Kherson'un imajını oluşturmaktaydı. Kherson yeniden büyümeye ve gelişmeye başlamıştı. Önce boş kalan taşra bölgelerin nüfusu yavaş yavaş artmaya başladı. Kherson Tavrika'nın en büyük şehriydi. Bu şehir balıkçıların, zanaatçıların şehriydi; şehrin canlı limanı ve çevre halkının akın ettiği pazarları vardı, etnik açıdan da şehir çok dilliydi. Burada Yunanlılar dışında Alanlar, Yahudiler ve Ermeniler yaşamaktaydı ve buraya sıklıkla Kuman ve İtalyan tacirleri gelirdi. 13. yüzyılın ortalarında burada Tatar saldırılarından kaçan Rus kaçakların kolonisi oluştu, bu koloni Kherson'un bir mahallesine yerleşti. 13. yüzyılda da Kherson çok yükseklerdeydi.⁴⁷

11-13. yüzyıllarda Kherson küçülse de (10. yüzyılda güney-batısı boşaldı ve toprağı çoraklaştı) Tavrika'nın en büyük şehriydi. 1888 yılında yapılan arkeolojik kazılar şehrin yaşam tarzını açıklamaktadır. Kazı sonuçları Kherson'un benzersiz bir anıt olduğunu söylemektedir.⁴⁸

Bu dönemde Kherson üretim merkeziydi. 9-10. yüzyıllarda olduğu gibi bu dönemde maden işçiliğinde mih dışında çalışma aletleri olan orak, tırmık, saban demiri, balta, yün temizleme fırçaları ve keski üretilirdi. Bu eşyaların buluntuları şehirde yaşayan insanların da tarımla uğraştığını söylemektedir. Eski Rus şehirlerindeki benzer yuvarlak kilit parçaları ilgi çekicidir.⁴⁹

Özellikle, 11-13. yüzyıllarda Kherson çömlekçiliği çok gelişti, çömlek ürünlerinin çok farklı çeşitleri ortaya çıktı. Kherson çömlekçileri en çok basit mutfak eşyaları olan kâse, tabak, yuvarlak ve yassı kulplu tencere, yüksek boyunlu testiler üretti. Bütün bu seramik kaplar yerli malların özelliklerini taşımakta, sadece bazı testiler Güney Kafkasya ülkelerin testilerine benzemektedir.

⁴⁶ İbid, s. 39, A. L. Yakobson, 1973.

⁴⁷ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

⁴⁸ İ. A. Gold-Şmidt, *Nekotoriye Dannıye o Remeslennom Proizvodstve v Kafe v 13-15 vv*, Sredniye Veka, 10, 1957, s. 195-205.

⁴⁹ İbid, A. L. Yakobson, 1973.

Çok sayıda anfora üretildi, bu anforalar küçük armuda benzer, ağzın çok üzerinde olan uzun kulpları vardı, bunların yanı sıra gövdesi çok büyük armuda, kulpları da yaya benzer ve düz kaideli anforalar da yapıldı. Küçük armuda benzer anforaların Bizans 11. yüzyıl anforalarıyla genetik ilişkisi (Konstantinopolis'te yaygın olan) vardı ve Kuzey Karadeniz, Don sahilleri ve Kiev Rusya şehirlerinde çok yaygınlık göstermekteydi. Yaya benzer kulpları olan anforalar Kuzey Karadeniz'e hastır, bunlar da Podonye ve Rusya'da sıklıkla görülmekte (eski Rus anforalarının kökeni bu anforalardan gelmektedir). Üçüncü tip düz kaideli olan anfora ise Tavrika'nın güney-batısı dışında başka yerde görülmez.

Ayrıca Kherson'da büyük küpler de üretilirdi, neredeyse her evde bu küplerden birkaç tane vardı. 9-10. yüzyıl küplerinden çok büyük sanki şişirilmiş gövdesiyle ve çok dar masif ağzıyla ayrılırdı; bu kapların düz yüzeyi madalyonlarla süslüydü.

12-13. yüzyıllarda çatı kiremidi de çok üretilmekteydi. Kazılar Kherson'da 11. yüzyıl tarihli iki kiremit fırını ortaya çıkardı.

Bu dönemde sırlı seramik Kherson'da çok yayılmıştı, her ev kazısında mutlaka bu kapların parçaları bulunmaktaydı. Bizans'ta sırlı seramik kaplar 9. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştı, süsleme sadece kabartmalıydı. Fakat 11. yüzyıldan başlayarak sırlı seramik süslemesinde bir değişiklik oldu-metal eşyalara özenerek seramik kapların üzerine önce ince kazımlar yapıldı. Bu tür kaplar Kherson'da da görülmeye başladı, bu kaplar yerli mal değildi, onlar Bizans'tan getirilirdi. 12. yüzyılda sırlı seramik kapların üzerine kazımlar daha yoğun yapıldı. Üzerinde bu süslemeler (genelde üzüm salkımı) olan çok büyük kaplar Kherson'da da görüldü.

Fakat 12. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Kherson'un Bizans'la ilişkisi zayıfladı, 13. yüzyılda ise Konstantinopolis'in düşmesi nedeniyle ilişkiler tamamen kesildi. Bu dönemden başlayarak Bizans'tan sırlı seramik ithali durduruldu ancak halk tarafından çok beğenilen yerli sırlı seramik üretimi yapıldı. Tavrika sırlı seramikleri yerli özellikleri taşımağa başladı. Ancak bu kaplarda (hem formunda hem de üzerindeki resimlerde) Güney Kafkasya şehirleri ve Yakın Doğu özellikleri görülmeye başladı. Bu özellikler zambaklarda ve arabesk figürlerde görüldü. Bunlar kutsal yarı kuş yarı kız başlı ve yarı at ve yarı adam resimlerinde görülür. Bu görüntüler 5-6. yüzyıllarda Sasaniler Dönemi'nde Pers ve Güney Kafkasya'da görülmekte fakat bunlar Bizans'a çok yabancıydı. Kherson'un sırlı seramik kaplarının süslemelerinde tamamen zengin Pers seramiklerindeki süslemelerin aynıları da görüldü, örneğin kabın üzerindeki atlı elinde avladığı kuş ve oku olan kral,

doğu üslubunda bağdaş kurmuş oturan veya eğlenen zengin adam; süslemelerde Arap yazıları da görüldü.⁵⁰

1204 yılında 4. Haçlı Seferi sonucunda Bizans İmparatorluğu küçük devletlere ayrıldı. 13. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Karadeniz’de hâkimiyet Selçuklu Türklerinin eline geçti. 1223 yılında Moğol Hanı Batu Kırım’a yürüdü, yarımadanın güneyi Selçuklu Türkleri tarafından saldırılara uğradı, 1299 yılında Tavrika’nın güneyi ve batısı Tatar Hanı Nogay tarafından tarumar edildi; Kherson’da bu olaylara dayanamadı.

13. yüzyılın ikinci yarısında tüm ticari yollar Tavrika’nın doğusuna geçti, bu dönemde Cenovalılar burada Kefe, Sudak, Kherson yakınında Balaklava ticari merkezleri yarattı.

14. yüzyılın ortalarında şehre Cenovalılar hâkimdi, fakat şehir önceki kuvvetini kaybetmişti.

1363 yılında Litvanya beyi Olgerd, Dinyeper sahillerinde Kırım-Tatar Ordusunu yenip Kırım’a girip Kherson’u yağmalayarak bütün kilise eşyalarını alıp götürdü. Onun devamcısı Vitovt 1397 yılında yeniden Kherson’u tarumar etti.

13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında Ortaçağ Tavrika tarihinin iki bölümünün sınırı belirlendi. Birinci bölümde, Tavrika’nın ekonomik merkezi doğu bölgelere taşındı ve bununla birlikte batısında tarımsal yerleşim yerlerinin ve şehirlerin canlanması oldu. Bu dönem Tatar saldırılarından sonra sona erdi.

İkinci bölümde, 14-15. yüzyıllarda (Türklerin işgaline 1475’e kadar) doğu Tavrika şehirlerinin ilk başta Kefe ve Sudak’ın Batı Avrupa’nın Doğu’yla ticareti sonucunda canlanması.

Tavrika’nın batı bölgelerinde ilk Tatar saldırılarından sonra belli bir sakinlik oldu, tarım yeniden canlanmağa başladı ve nüfus yeniden arttı, Theodoro Beyliği kuvvetlendi, Tatar zenginlerin buraya yerleşmesi başladı.

13-14. yüzyıllarda Khersonlular kendi şehirlerinin çökmesine sakin kalamıyorlardı, aksine şehir surları ve kuleler, yollar tamir edilir, kiliselerde ayinler okunur, atölyeler çalışır, evler süslenirdi. Fakat 1399 yılında Edigey şehir halkını kılıçtan geçirerek şehri yaktı. Bu olaydan sonra artık Kherson bir daha ayağa kalkamadı.

⁵⁰ İbid, s. 44, A. L. Yakobson, 1973.

İlk olarak Kherson ticari bir merkezdi, Cenova kolonileriyle (Kefe, Balaklava) rekabeti kaldıramadı. Cenovalılar Karadeniz bölgesindeki tüm ticareti ellerine almışlardı.

15. yüzyılın ilk yarısında küçük balıkçı bir kasabada hâlâ yaşam devam ediyordu fakat bir süre sonra o da terk edildi.

KAYNAKÇA

- Alison Frantz, Middle Byzantine Pottery in Athens, *Hesperia*, vol. 7, No 3, 1938.
- Annane Comnenae Alexias, (çev. S.-Petersburg Din Akademisi, 1862, s. 271), 6, 5, ed. Teubn., 1884.
- Canen G. E. Futuwwa // *Encyclopedie de İslam*, T. 2, P. 961-965.
- Clenn R. Mark, Joseph Carter, *Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum and Environs*, Institute of Classical Archaeology, U. Texas Austin, 1-est edition, December 1, 2003.
- Deichman Fr., Zur Daitierning der Byzantinischen Reliefkeramik, *JDAL*, 50, 1941, *Archäologische Anzeiger*.
- Demangel R. et Mamboury E., *Le Quartier des Manganes et la Premiriere Region de Constantinopole*, Paris, 1939.
- Diehl Ch., *Manuel D'art Byzantin*, 2, Paris, 1926.
- Ducange, *Cpol. Christ.*, lib. 4, s. 185.
- Ebersolt et. Thriers A., *Les Eglises Byzantines de Constantinopole*, Atlas, tabl.12.
- Ettinghausen R., *Lapeincure Arabe*, Geneve, 1977.
- Fallmerayer, *Originalfragmente zur Geschichte des Kaiseirthums Trapezunt*, Abh. De hist. Cl der Münchn Akad., III, s.18, 72, 87, 92, 103, 144.
- Hacıoğlu, Nerdun. *Hürriyet*. <<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/26022578.asp>>(20.11.2014).
- Hakkı Acun, "Yozgat Müzesi Selçuklu Kaseleri", *Türk Sanatı 9. Uluslar Arası Kongre*, İstanbul, 1989.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Falke O., *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921.
- Kassab Tezgör, Dominique. *Excavations at Qözlü-Kule, Tarsus*, ed. Helty Goldman, vol. 1, Princeton, 1950, T. 166, 881.
- Kassab Tezgör, Dominique. *Types Amphoriques a Demirci de Sinope// Production et Commerce des Amphores Ansiennes en Mer Noire* 1999, Paris.
- Keay S. İ. *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean / A Typology and Economic Study: The Catalan Evidence/ Part (ii)*, Oxford: BAR İnternational Series 196 (ii), 1984.

Kırım Özerk Cumhuriyeti.

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1r%C4%B1m_%C3%96zerk_Cumhuriyeti,
(20.11.2014).

King Charles, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), Kitapyaynevi, 2004.

Mavrodinov N., *Le Tressor Protobulgare de Nagybzentmiklos*, tabl. 3-6, 11-14, 30-33.

Marshak B. İ., Kramarovskiy M. O., *Silver Bowl in the Walters Art Gallery*, Baltimore, İran, 1993, t. 31.

Michel K. and A. Struck, *Die Mittei- Byzantinischen Kirchen Athens*, MDAL, 31, 1906.

Morgan Ch., *The Byzantine Pottery, Corinth*, vol. 11, Cambridge, 1942.

Nestor, *Russische Annalen*, (çev. Schlözer), II, s.88.

Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, 15, 11, ed. Bonnae, vol. II, 1830, p. 788.

Nicophori Gregorae, *Epistulae* /Ed. P.A.M. Leone, B. 1, Matino, 1982, No32 b.

OpaioA., “Local and Imported Ceramica in the Roman Province of Seythia (4 th 6 th century AD)” (BAR IS 1274, Oxford, 2004).

Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (cev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

G. A. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantineschen Staates*, München 1952.

Peacock D. P. S; Williams D. F. “Amphorae and the Roman Economy” (An Introductory Guide, London and NewYork, 1991.

Porphyrogenete Constantin, *De Administrando Imperio*, Ed. Gy Moravsik and R. J. Jenkins, Budapest, 1949, böl. 53 (Rus çev. N. V. Malinko, GAİMİK, 1934, s. 44).

Pozard M, *La Ceramique Archaique de l’Islam et Ses Origines*, Paris, 1920.

Regions and Territories: Crimea.

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/country_profiles/6080890.stm> (20.11.2014).

RilleyJ. “Coarse Pottery// Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), Tripoli, 1979, Vol. 2.

Rusya Kırım Cumhuriyetini Tanıdı, Sabah.

<<http://www.sabah.com.tr/dunya/2014/03/17/rusya-kirim-cumhuriyetini-tanidi>>
(20.11.2014).

Schefold K, *Die Tonfries von Pazarli*. In: *Kleinasien und Byzanz*, Berlin, 1950.

- Talbot Rice, D. Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks//DOP, 1966, T. 20.
- Talbot Rice D., The Byzantine Glazed Pottery, Clarendon Press, 1930.
- Theophanis, Chronographia, İ. Ed. C. De Boor, Lipsiae, 1883, (çev. Letopis, Bizantiytsa Feofana, F. İ. Obolenskiy ve F. A. Ternovski, Moskova, 1888.
- Ukraine Crisis, Crimea MPs Vote to Join Russia.
<<http://www.bbc.com/news/world-europe-26465962>> (20.11.2014).
- Van Millingen, A. Byzantine Constantinople, London, 1899, s. 44; A. M. Schneider und B. Meyer, Die Landmauer von Konstantinopel, Sitzungberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, XXXII, 1933, s. 14-15.
- Vasiliev A., *The Goths in the Crimes*, Cambridge, 1936.
- Vatan Kırım 1999-2014 © Karahan, Emel Kırım Vakfi'nin Desteğiyle.
<<http://www.vatankirim.net/baglantilar.asp>> (20. 11. 2014).
- Voyages a'İbn Batotah/Ed C. Dercemery et Sangunetti, II. P., 1854, P. 360.
- Wallis H., Byzantine Ceramic Art, London, 1907.
- Wange Fr. O., The Roman and Byzantine Pottery, Hesperia, vol.2, No 2, 1933.
- Wilken, *Die Verhältnisse der Russen zum byzant. Reich*, im 9-12, Jahrn. (Abh. Der Berl. Acad. 1829, Hist. philol. Cl.
- Wulff O., Koimesiskirche in Nikäa, Strassburg, 1903.
- Wulff O. und. Volbach W. F., Altchristliche und Mittelalterliche, Byzantinische und İtalienische Bildwerke, Ergänzungsband, Berlin, 1923.
- Yeshaeva, Tatyana, Elena Denisova, Nataliya Ginkut, Vera Zalesskaya, Denis Zhubarev, *The Legacy of Byzantine Cherson: 185 Years of Excavation of Tauric Chersonesos*, Telescope/İnstitute of Classical Archaeology, Sevastopol/Austin 2012.
- Авдусин, Д. А. “Новый Памятник Смоленской Архитектуры”, *СА*, 1957, 205-228. // Avdusin, D. A. “Noviy Pamyatnik Smolenskoey Arkhitekturi”, *SA*, 1957, 205-228.
- Адам, Мец. *Мусульманский Ренессанс*, Наука, Москва 1966. // Adam, Mets. *Musulmanskiy Rennans*, Nauka, Moskova 1966.
- Айбабин, А. Н. *Этническая История Ранневизантийского Крыма*, МАИЭТ, Симферополь 1999. // Aybabin, A. N. *Etniçeskaya İstoriya Rannevizantiyskogo Kırıma*, МАİЕТ, Simferopol 1999.

- Айналов, Д. В. *Развалины Храмов*, Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, Москва 1905. // Aynalov, D. V. *Razvalini Khramov*, Tovarişestvo Tipografii A. İ. Mamontova, Moskova 1905.
- Акчораклы, Осман. “Старокрымские и Отузские Надписи 13-15 вв.”, *Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии*, 1927, 5- 17. // Akçokraklı, Osman. “StaroKırımskiye i Otuzskiye Nadpisi 13-15 vv.” *İzvestiya Tavriçeskogo Obşestva İstorii, Arkeologii i Etnografii*, 1927, 5-17.
- Аммиан, Марцеллин. *История*, т. 3 (пер. Ю. Куликовский), Киев 1908. // Ammian Martsellin, *İstoriya*, Cilt: 3, (çev. Y. Kulikovskiy), Kiev 1908.
- Антонова, И. А.; В. И. Даниленко; Л. П. Ивашута; В. И. Кадеев; А. И. Романчук. “Средневековые Амфоры Херсонеса”, *Уральский Государственный Университет*, 1971, 81-101. // Antonova, İ. A, V. İ. Danilenko, L. P. İvaşuta, V. İ. Kadeyev, A. İ. Romançuk. “Srednevekoviyе Amfori Chersonesa”, *Uralskiy Gosudarstvenniy Universitet*, 1971, 81-101.
- Аркас, З. А. *Описание Ираклийского Полуострова и Древностей Его*, Записки, Николаев 1879. // Arkas Z. A., *Opisaniye İrakliyskogo Poluostrova i Drevnostey Yego*, Zapiski, Nikolayev 1879.
- Артамонов, М. А. *Средневековые Поселения на Нижнем Дону*, ОГИЗ, Ленинград 1935. // Artamonov, M. A. *Srednevekoviyе Poseleniya na Nijnem Donu*, OGİZ, Leningrad 1935.
- “Археологические Исследования”, *Археологические Исследования в РСФСР 1934-1936 гг.*, Ленинград 1941. // “Arkeologiçeskiye İssledovaniya”, *Arkeologiçeskiye İssledovaniya v RSFSR 1934-1936gg.*, Leningrad 1941.
- Баранов, И. А. *Таврика в Эпоху Раннего Средневековья*, Наука, Киев 1990. // Baranov, İ. A. *Tavrika v Epohu Rannego Srednevekovyu*, Nauka, Kiev 1990.
- Барсамов, Н. С. “Феодосийский Музей Краеведения”, *Крым*, 1926, 185-193. // Barsamov, N. S. “Feodocuyckiy Muzey Kraevedeniya”, *Kırım*, 1926, 185-193.
- Баширов, А. *Искусство Дагестана*, Искусство Кубачи, Москва, 1931. // Başırov, A. *İskusstvo Dagestana*, İskusstvo Kubaçi, Moskova, 1931.
- Белов, Г. В. *Западная Оборонительная Стена и Некрополь Возле Неё*, МИА, № 34, Москва 1953. // Belov, G. D. *Zapadnaya Oboronitelnaya Stena i Nekropol ozle Neyo*, MİA, Sayı: 34, Moskova 1953.
- Белов, Г. В. “Северный Прибрежный Район Херсонеса”, *МИА*, № 34, 1953, 11-32. //

- Belov, G. D. "Severniy Pribrejniy Rayon Khersonesa", *MIA*, Sayı: 34, 1953, 11-32.
- Белов, Г. Д. "Отчёт о Раскопках Херсонеса за 1935-1936 гг.", *Крымгосиздат*, 1938, 1-195. // Belov, G. D. "Отçот о Raskopkah Chersonesa za 1935-36 gg.", *Kırımgosizdat*, 1938, 1-195.
- Белов, Г. Д. "Раскопки в Северной Части Херсонеса в 1931-1933 гг." *МИА*, № 4, 1941, 61-68; "Отчёт за 1937-1946 гг.", *МИА*, № 34, 1953. // Belov, G. D. "Raskopki v Severnoy Çasti Chersonesa v 1931-1933 gg.", *MIA*, Sayı: 4, 1941, 61-68; "Отçoti za 1937-1946 gg.", *MIA*, Sayı: 34, 1953.
- Беляев, Н. "Очерки по Византийской Археологии. Херсонесская Мощехранительница", *Seminarium Kondakovianum*, Praga 1929, 115-131. // Belyayev, N. "Oçerki Po Vizantiyskoy Arkeolgii. Chersonesskaya Moşehranitelnitsa", *Seminarium Kondakovianum*, Praga 1929, 115-131.
- Бертол, В. В. *Арабские Известия о Русах*, Советское Востоковедение, Москва 1940. // Bertol, V. V. *Arabskiye İzvestiya o Rusah*, Sovetskoye Vostokobedeniye, Moskova 1940.
- Бертье-Делагард, А. Л. *Как Владимир Осаждал Корсунь*, ОРЯС, Санкт-Петербург 1909. // Bertye-Delagard, A. L. *Kak Vladimir Osajdal Korsun*, ORYS, Sank-Peterburg 1909.
- Бертье-Делагард, А. Л. "Надпись Времени Императора Зенона в Связи с Отрывками на Истории Херсонеса", *ЗООИД*, № 16, 1893. // Bertye-Delagard, A. L. "Nadpis Vremen İmperatora Zenona v Svyazi s Otrivkami na İstorii Khersonesa", *ZOOİD*, Sayı: 16, 1893.
- Бочаров, С. Г. "Крымские Прибрежные Поселения в Инфраструктуре Международной Морской Торговле Руси и Средиземноморья в 13-15 вв.", *Крымский Филиал Института Археологии Украины*, 2011, (3 –ий Археологический Съезд, 2010). // Boçarov, S. G. "Kırımskiye Pribrejniye Poseleniya v İnfrastruktüre Mejdunarodnoy Morskoy Torgovle Rusi i Sredizemnomorya v 13-15 vv." *Kırımkiy Filial İstituta Arkeologii Ukraini*, 2011. (3. Rusya Arkeoloji Kurultayı sunumu -2010).
- Борисова, В. В. "Раскопки в Цитадели. Отчет о Раскопках в Херсонесе в 1960 г.", *АрхивГХМ*, 1971, 1-5. // Borisova, V. V. "Raskopki v Tsitadeli. Otçot O Raskopkah v Chersonese v 1960 g.", *Arşiv GChM*, 19

- Брунов, Н. И. *О Некоторых Связях Русской Архитектуры с Зодчеством Южных Славян, Архитектурное Наследство*, Государственное Издательство Литературы по Строительству и Архитектуре, Москва 1952 // Brunov, N. I. *O Nekotorih Svyazyah Russkoy Arkhitekturi s Zodčestvom Yujnih Slavyan, Arhitekturnoye Nasledstvo Gosudarstvennoye İzdatelstvo Literaturi po Stroitelstvu i Arkhštekture*, Moskova 1952.
- Брунов, Н. И. *Архитектура Константинополя*, ВВр, Москва-Ленинград 1949. // Brunov, N. I. *Arkhitektura Konstantinopolya, VVr, Moskova-Leningrad 1949.*
- Васильев, А. А. *Готы в Крыму*, Изв. ГАИМК, т. 5, 1927. // Vasilyev, A. A. *Goti v Kırımu, İzv. GAİMK, Cilt: 5, 1927.*
- Василевский, В. Г. *Житие Георгия Амастридского, Труды*, СПб, Москва 1915. // Vasilyevskiy, V. G. *Jitiye Georgiya Amastridskogo, Trudi, SPb, Moskova 1915.*
- Витривийус, Марк. *Об Архитектуре*, (пер. с Латинского, кн. 2, гл. 18), Соцэкиз, Ленинград 1936. // Vitruvius, Mark. *Ob Arhitecture*, (Latinceden çev. kit.2, böl.18), Sotsekgiz, Leningrad 1936.
- “Всадник с Крыльями”, Исламская Энциклопедия, Fasc. 13, 1912, с. 813 // “Vsadnik s Kırlyami”, *İslamskaya Endiklopediya*, Fasc. 13, 1912, s. 813.
- Гайдугевич, В. Ф. *Боспорское Царство*, Издательство Академии Наук СССР, Ленинград 1949. // Gaydukeviç, V. F. *Bosporskoye Tsarstvo, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1949.*
- Гайдугевич, В. Ф. “Памятники Раннего Средневековья в Тиритаке” *СА*, № 6, 1940, 190-205. // Gaydukeviç, V. F. “Pamyatniki Rannego Srednevekovya v Tiritake” *SA*, Sayı: 6, 1940, 190-205.
- Герц, К. К. *Археологическая Топография Таманского Полуострова*, СПб, Москва 1898. // Gerts\ K. K. *Arkeologičtskaya Topografiya Tamanskogo Poluostrova, SPb, Moskova 1898.*
- Голд-Шмидт, И. А. *Кафа-Генуэзская Колония в Крыму в Конце 13- Первой Половине 15 в.* Диссертационная Работа, Москва 1952. // Gold-Şmidt, İ A. *Kafa-Genuezskaaya Koloniya v Kırımu v Kontse 13-Pervoy Polovine 15v.*”, Doktora Tezi, Moskova 1952.
- Голд-Шмидт, И. А. *Некоторые Данные о Ремесленном Производстве в Кафе в 13-15 вв.*, Средние Века, № 10, 1957. // Gold-Şmidt, İ. A. *Nekotoriye Danniyе o Remeslennom Proizvodstve v Kafe v 13-15 vv, Sredniye Veka, Sayı: 10, 1957.*

- Голофаст, Л. А. “Западный Район Херсонеса в Ранневизантийское Время”, *МАИЭТ*, № 13, 2007, 68-129. // Golofast, L. A. “Zapadnyy Rayon Chersonesa v Rannevizantiyskoye Vremya”, *MAIET*, Sayı: 13, 2007, 68-129.
- Голофаст, Л. А.; С. Г. Рыжов. “Комплекс Ранневизантийского Времени из Раскопок Квартала 10 Б в Северном Районе Херсонеса” *Проблемы Истории, Филологии и Культуры*, 2000, № 9, 78-117. // Golofast, L. A., S. G. Rijov. “Kompleks Rannevizantiyskogo Vremeni iz Raskopok Kvartala 10 B Severnom Rayone Khersonesa”, *Problemi İstorii, Filologii i Kulturi*, 2000, Sayı: 9, 78-117.
- Голубовский, П. *Печенеги, Турки и Половцы до Нашествия Татар*, Известия Киевского Университета, № 5, Киев 1883. // Golubovskiy, P. *Peçenegi, Turki i Polovtsi do Naşestviya Tatar*,. *İzvestiya Kievskogo Universiteta*, Sayı: 5, Kiev 1883.
- Грабар, А. *Болгарские Церкви-Гробницы*, ИБАИ, Выпуск 2, Болгария 1925. // Grabar, A. *Bolgarskiye Tserkvi-Grobnitsi*, İBAİ, 2. Basım, Bulgaristan 1925.
- Гриневич, К. Е. *Сто Лет Херсонесских Раскопок*, ГХМ, Севастополь 1927. // Grineviç, K. E. *Sto Let Chersonesskih Raskopok*, GKhM, Sevastopol 1927.
- Гроздов, Д. “Историческая Записка о Херсонесском Святом Равноапостольном Великом Князе Владимире Монастыре” *Изв. ТУАК*, Выпуск 5, 1888, 5-18. // Grozdov, D. “İstoriçeskaya Zapiska o Chersonesskom Sv. Ravnoapostolnom Velikom Knyaze Vladimire Monastire”, *İzv.TUAK*, 5. Basım, 1888, 5-18.
- Грюнебаум, Г. Е. *Классический Ислам. Очерки Истории*, Дом Солнца, Москва 1986. // Grünebaum, G. E. *Klassiçeskiy İslam. Oçerki İstorii*, Dom Solntsa, Moskova 1986.
- Даркевич, В. П. *Светское Искусство Византии. Произведения Византийского Художественного Ремесла в Восточной Европе 10-13 вв.*, Искусство, Москва 1975. // Darkeviç, V. P. *Svetskoye İskusstvo Vizanti. Proizvedeniya Vizantiyskogo Hudojestvennogo Remesla v Vostoçnoy Evrope 10-13 vv.*, İskusstvo, Moskova 1975.
- Домбровский, О. И. “Архитектурно-Археологическое Исследование Загородного Крестообразного Храма Херсонеса”, *МАИЭТ*, 1993, 289-319, 403-426. // Dombrovskiy, O. İ. “Arhitekturno-Arhologiçeskoye İssledodvaniye Zagorodnogo Krestoobraznogo Chrama Chersonesa”, *MAIET*, 1993, 289-319, 403-426.
- Иванов, Е. Е. *Херсонес Таврический*, Из. ТУАК, Выпуск 46, Симферополь 1912. // İvanov, E. E. *Khersones Tavriçeskiy*, *İzv. TUAK*, 46. Basım, Simferopol 1912.
- Иловайский, Д. И. *Разыскания о Начале Руси*, Олимп, Москва 1882. // İlovayskiy, D. İ. *Razıskaniya o Naçale Rusi*, Olimp, Moskova 1882.

- Завадская, И. А. “Проблемы Стратиграфии Хронологии Архитектурного Комплекса “Базилики 1935” в Херсонесе” *МАИЭТ*, Выпуск 5, 1996, 94-113. // Zavadskaya\ I. A. Problemi Stratigrafii Chronologii Architektornogo Kompleksa ”Bazilika 1935” v Khersonese” *MAIET*, 5. Basım, 1996, 94-113.
- Залеская, В. Н; Крамаровский М. Г. “Изображение Человека в Керамике Северного Причерноморья 12-14 вв.” *Искусство ГЭ*, 1990, 12-18. // Zalesskaya, V. N; M. G. Kramarovskiy. “İzobrajeniyе Çeloveka v Keramike Severnogo Priçernomorya 12-14 vv.”, *İskusstvo GE*, 1990, 12-18.
- Знойко, Н. *О Посольстве Колокира в Киеве*, ЖМНП, Москва 1907. // Znoyko, N. *O Posolstve Kolokira v Kiyeve*, JMNP, Moskova 1907.
- Золотарев, М. И. “Отчёт о Раскопках в Северном Районе Херсонеса в 1976 г.”, *АрхивНЗХТ*, дос. № 1836. // Zolotaryov, M. İ. “Otçot O Raskopkah v Severo-VostoçnomRayone Chersonesa v 1976 g.” *Arşiv NZKhT*, dos. No 1836.
- Золотарев, М. И. “Херсонесский Гончарный Комплекс 8-9 вв. Византия и Её Провинции”, *АДСВ*, 1982, 142-148. // Zolotaryov, M. İ. “Chersonesskiy Gonçarniy Kompleks 8-9 vv. Vizantiya i Yeyo Provintsii”, *ADSV*, 1982, 142-148.
- Каждан, А. П; Г. Г., Литаврин. *Очерки Истории Византии и Южных Славян*, Наука, Москва 1998. // Kajdan, A. P., G. G.Litavrin.*Oçerki İstorii Vizantii i Yujnih Slavyan*, Nauka, Moskova 1998.
- Каждан, А. П. *Византийская Культура (8-12 вв.)*, Наука, Москва 1968. // Kajdan, A. P. *Vizantiyskaya Kultura (8-12vv.)*, Nauka, Moskova 1968.
- Каждан, А. П. *Византийские Города в 7-11 вв.*, СА, Москва 1954. //Kajdan, A. P. *Vizantiyskiye Goroda v 7-11 vv.*, SA, Moskova 1954.
- “Керамическая Посуда”, *Архив Армянского Исторического Музея*, дос. № 213, 225, 226. // “Keramiçeskaya Posuda”, *Ermenistan Tarih Müze Arşivi*, dos. No 213, 225, 226.
- Кесаринский, Прокопиус. *О Постройках*,.Cilt: 3,7. Basım, (çev. S. Kondraşeva), БДИ, Москва 1939. // Kesariyskiy Prokopius,*O Postroykah*, Cilt: 3, 7. Basım, (çev. S. Kondravtsyeva), BDI, Moskova 1939.
- Кесаринский, Прокопиус. *История Войн Римлян с Персами*, (çev.. S Destunisa), СПб, Москва 1862. // Kesariyskiy, Prokopius. *İstoriya Voyn Rimlyan c Persami*, (çev. S. Destunisa), SPb, Moskova 1862.

- Кленина, Е. Ю. *Хронология Христианских Памятников на Участке Западной Базилики, Культурные Памятники в Мировой Культуре, Севастополь* 2004.
// Klenina, E. Y. *Chronologiya Christiyanskih Pamyatnikov na Uçastke Zapadnoy Baziliki, Kulturiye Pamyatniki v Mirovoy Kulture, Sevastopol* 2004.
- Ковнурко, Г. М. “Петрографический Анализ Средневековых Амфор из Крыма и Приазовья” *КСИА*, 1968, 119-122. // Kovnurko, G. M. “Petrografiçeskiy Analiz Srednevekovih Amfor iz Kırıma i Priazovya” *KSIA*, 1968, 119-122.
- Кондаков, Н. П. *Очерки и Заметки по Истории Средневекового Искусства и Культуры*, Прага 1929. // Kondakov, N. P. *Oçerki i Zаметki po İstorii Srednevekovogo İskusstva i Kulturi*, Praga 1929.
- Коробейников, Д. А. “Византийцы в Сельчукском Султанате Рима в 12-13 вв. Иностранцы в Византии” *Автореферат*, Москва 1997. // Korobeynikov, D. A. “Vizantiytsı v Selcukskom Sultanate Ruma v 12-13 vv. İnostrantsı v Vizantii”, *Tez Bildirisi*, Moskova 1997.
- Коровина, А. К; Шелов Д. В. “Раскопки Юго-Западного Участка Танаиса (1956-1957)”, *МИА*, 1965, 56-129. // Korovina, A. K; Şelov D. V. “Raskopki Yuго-Zapadnoгo Uçastka Tanaisa (1956-1957)” *MIA*, 1965, 56-129.
- Костюшко-Валюжинич, К. К. *Исследования Смолистого Вещества из “Чёрно-Смолёных” Кувшинов Средневековой Тмутаракани, СА*, Москва 1967. // Kostyuşko K. K. *İssledovaniya Smolistogo Veşestva iz “Çorno-Smoleniñ” Kuşşinov Srednevekovoy Tmutarakani, SA*, Moskova 1967.
- Костюшко-Валюжинич, К. К. “Отчёт о Раскопках: Цепи от Хороса”, *МИА*, № 4, 1941. // Kostyuşko-Valyujiniç, K. K. “Oтçot o Raskopkah: Tsepi ot Khorosa”, *MIA*, Sayı: 4, 1941.
- Костюшко-Валюжинич, К. К. “Отчёт о Раскопках 1900 г.” *ИАК*, Выпуск 1, 1901. // Kostyuşko-Valyujiniç, K. K. “Oтçot o Rasopkah 1900 g.” *IAK*, 1. Basım, 1901.
- Костюшко-Валюжинич, К. К., “Отчёт о Раскопках в Херсонесе в 1892”, *Архив НЗХТ*, 1892. // Kostyuşko-Valyujiniç, K. K. “Oтçot o Raskopkah v Khersonese v 1892”, *Arşiv NZKhT*, 1892.
- Костюшко-Валюжинич, К. К. и др. “Отчёт о Раскопках в Херсонесе в 1901 г.” *НЗХТ*, 1891. // Kostyuşko-Valyujiniç, K. K. ve diğ. “Oтçot O Raskopkah v Khersonese v 1901”, *NZKhT*, 1891.

- Крамаровский, М. Г. “Византийская и Сельджукская Керамика Сграфитто с Темой Вина и Веселья Конца 12-го-Первой Половины 14 в.”, *Античная Древность в Средние Века*, 2000, 233-251. // Kramarovskiy, M. G. “Vizantiyskaya i Selcukskaya Keramika Sgraffito с Темой Vina i Veselya Kontsa 12-go-Pervoy Polovini 14 v.” *Antiçnaya Drevnost v Sredniye Veka*, 2000, 233-251.
- Крамаровский, М. Г. “Монгольская Золотая Пластина из Коллекции Халили. Эрмитажные Чтения Памяти В. К. Луконина 1986-1994 гг.”, *СПб*, 1994, 193-199. // Kramarovskiy, M. G. “Mongolskaya Zolotaya Plastina iz Kolleksii Halili. Ermitajniye Çteniya Pamyati V. K. Lukonina 1986-1994gg.”, *SPb*, 1994, 193-199.
- Крамаровский, М. Г. “Чаша со Сценой Пира из Солхата. Древние Памятники и Культуры на Территории СССР”, *СПб*, 1991, 69-91. // Kramarovskiy, M G., “Çaşa со Stsenoy Pira iz Solhata. Drevniye Pamyatniki i Kulturi na Territorii SSSR”, *SPb*, 1991, 69-91.
- “Крылатый Конь” *Исламская Энциклопедия*, Fasc. 13, 1912, с. 813 // “Kırlatıy Kon”, *Islamskaya Ensiklopediya*, Fasc. 13, 1912, s. 813.
- Крым. <<https://ru.wikipedia.org/wiki/>>(21.11.204)
- “Кувшины”, *Архив Керченского Историко-Археологического Музея*. // “Kuşını”, *Kerç Tarih-Arkeoloji Müze Arşivi*, 1952. Кузев А. *Срневековна Сграфитта Кермика*, Историко-Художественный Музей Варны, Варна, 1984, Выпуск 16.
- Кулаковский, Ю. А. *Керченская Христианская Катакомба 491 г.*, СПб, Москва 1891. // Kulakovskiy, Y. A. *Kerçenskiya Hristianskaya Katakomba 491g.*, SPb, Moskova 1891.
- Лазарев, В. Н. “Образ Георгия Воина в Искусстве Византии и Древней Руси”, *ВВр*, Т. 6, 1953, 199-208. // Lazarev, V. N. “Obraz Georgiya-Voina v İskusstve Vizantii i Drevney Rusi” , *VVr*, Cilt: 6, 1953, 199-208.
- Ламанский, В. И. *Славянское Житие Св. Кирилла Как Религиозно-Эпическое Произведение*, Сенатская Типография, Санкт-Петербург 1904. // Lamanskiy, V. I. *Slavyanskoye Jitiye Sv. Kirilla Kak Religiozno-Epiçeskoye Proizvedeniye*, Epiçeskaya Tipografiya, Sankt-Peterburg 1904.
- Латышев, В. В. *Заметки к Агиологическим Текстам*, Сообщения Православного Палестинского Общества, Т. 25, Выпуск 1, Москва 1914. // Latışev, V. V. *Zametki k Agiologiçeskim Tekstam*, Soobşeniya Pravoslavnogo Palestinskogo Obşestva, Cilt: 25, 1. Basım, Moskova 1914.

- Латышев, В. В. *Жития Святых Епископов Херсонесских*, Книга по Требованию, Москва 1906 // Latışev, V. V. *Jitiya Svyatih Yepiskopov Chersonesskih*, Книга по Trebvaniyu, Moskova 1906.
- Латышев, В. В. “Надпись о Постройке Херсонесской Стены”, *ИАК*, Выпуск 1, 1901, 56-59. // Latışev, V. V. “Nadpis o Postroyke Chersonesskoy Steni”, *IAK*, 1. Basım, 1901, 56-59.
- Левченко, М. В. *История Византии*, Ленинградский Государственный Университет, Ленинград 1940 // Levçenko, M. V. *İstoriya Vizantii*, Leningradskiy Gosudarstvenniy Universitet, Leningrad 1940.
- Лепер, Р. Н. “Археологические Исследования в Мангупе в 1912 г.”, *ИАК*, Выпуск 47, 1913, 73-79; 146-154. // Leper R. N., “Archeologičeskiye İssledovaniya v Mangupe v 1912 g.” *IAK*, 47. Basım, 1913, 73-79; 146-154.
- Лопарев, М. *Греческие Жития Святых 8-9 вв.*, ВВр, Т. 18, Петербург 1911. // Loparev, M. *Greçeskiye Jitiya Svyatih 8-9 vv.*, VVr, Cilt: 18, Petersburg 1911.
- Мавродин, В. В. *Образование Древнерусского Государства*, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1945. // Mavrodin, V. V. *Obrazovaniye Drevnepusskogo Gosudarstva*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1945.
- Мавродин, В. В. “Ученые Записки Ленинградского Педагогического Института имени А. И. Герцена”, *Ленинградский Государственный Университет*, 1938, 7-49. // Mavrodin, V. V. “Uçoniye. Zapiski. Pedagogičeckogo. İnitituta. İmeni. A. İ Gertsena”, *Leningradskiy Gosudarstvenniy Universitet*, 1938, 7-49.
- Магомедов, Б. В. *Об Амфорах Тина Делакей / Петербургский Апокриф. Послание от Марка*, Stratum Plus, Киев 2012. // Magomedov, B. V. *Ob Anforah Tipa Delakey / Peterburgskiy Apokrif. Poslaniye ot Marka*, Stratum Plus, Kiev 2012.
- Магомедов, Б. В. *Римские Амфоры в Черняховской Культуре / Готы И Рим*, Киев 2006. // Magomedov, B. V. *Rimskiy Amforı v Çernyachovskoy Kulture / Gotı i Rim*, Kiev 2006.
- Мацулевич, Л. А. *Серебряная Чаша из Керчи*, Изд. Гос. Эрмитажа, Ленинград 1926. // Matsuleviç, L. A. *Serebryanaya Çaşa iz Kerçi*, İzd Gos. Ermitaja, Leningrad 1926.
- Мейендорф, И. “Жизнь и Труды Святого Григория Паламы. Введение в Изучения” *СПб*, 1997, 147-150. // Meyendorf, İ. “Jizn i Trudı Sv. Grigoriya Palamı, Vvedeniye v İzuçeniya”, *SPb*, 1997, 147-150.

- Миц, В. Л; К. Датировке. “Походы Эмира Хусамаддина Чобана на Судак” *АДСВ*, 1999, 176-186. // Mits, V. L; K. Datirovke. “Pohodi Emira Husamadдина Çobana na Sudak” *ADSV*, 1999, 176-186
- Мурзакевич, Н. *Поездка в Крым в 1836 г.*, ЖМНП, Москва 1837. // Murzakeviç, N. *Poyezdka v Kirim v 1836 g.*, JMNP, Moskova 1837.
- Мурзакевич, Н. “Херсонская Церковь Св.Василия (Владимира)” *ЗООИД*, 1853, 996-997 // Murzakeviç, N. “Chersonskaya Tserkov Sv. Vasiliya (Vladimira)” *ZOOİD*, 1863, 996-997.
- Нидзельницкая, Л. Я. “Византийские Амфоры с Гладким Корпусом и Зональным Орнаментом 5-го Начала 9вв.” *Сборник Статей по Материалам 12 Международной Научной Конференции*, Ростов-на-Дону 2012. // Nidzelnitskaya, L. Y. “Bizantiyskiye Amforı s Gladkim Korpusom i Zonalnim Ornamentom 5-Naçala 9 vv.” *Sbornik Statey po Materialam 12 Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Rostov-na-Donu 2012.
- Нисский, Г. “Творения Григория Нисского”, *Издательство Московской Духовной Академии*, 1871, 538-539. // Nisskiy, G. “Tvoreniya Grigoriya Nisskogo”, *İzdatelstvo Moskovskoy Duhovnoy Akademii*, 1871, 538-539.
- Орбели, И. А. “Албанские Рельефы и Бронзовые Котлы” *Памятники Эпохи Руставели*, 1938, 301-326. // Orbelli, İ A. “Albanskiye Relyefi i Bronzoviye Kotlı,” *Pamyatniki Epoi Rustaveli*, 1938, 301-326.
- Орбели, И. А; К. Б. Тревер. “Сасанидский Металл” *Академия*, 1935, 11-48. // Orbeli, İ. A; K. B Trever. “Sasanidskiy Meall” *Academia*, 1935, 11-48.
- Орешников, А. В. *Херсоно-Византийские Монеты*, Московское Нумизматическое Общество, Москва 1905. // Oreşnikov, A. V. *Chersono-Vizantiysliye Moneti*, Moskovskoye. Numizmatičeskoye. Obşestvo, Moskova 1905.
- “Осада Киева Печенегами”, *ПСРЛ*, т. 1, Выпуск 64-65, 1926, 1-131. // “Osada Kieva Peçenegami”, *PSRL*, Cilt: 1, 64-65. Basım, 1926, 1-131.
- “Отчёт о Раскопках”, *ОАК*, 1807, 1890, 1891, 1913-1915. // “Otçot o Raskopkah”, *OAK*, 1807, 1890, 1891, 1913-1915.
- “Отчёт о Раскопках 1871 г”. *ИИМК*, 1871. // “Otçot o Raskopkah”, *İİMK*, 1871.
- “Отчёты о Раскопках.” *Архив ИИМК*, дос. № 6/1895, № 4/1896. // “Otçot o Raskopkah”, *Arşiv İİMK*, dos. No 6/1895, No 4/1896.
- Отчёты”, *ООИД*, дос. №1876/77, 1877. // “Otçoti”, *OOİD*, dos. No 1876/77, 1877.

- Отчёты”, *ООИД*, 1877/78, 1878/79, 1879/80, 1880/81, 1881/82, 1882/83 гг., 1879-1884 // ”Otçoti”, *OOİD*, 1877/78, 1878/79, 1879/80, 1880/81, 1881/82, 1882/83 уу., 1879-1884.
- Паллас, П. С. *Путешествие по Крыму Академика Палласа в 1793 и 1794 гг.*, ЗООИД, Одесса 1881. / Pallas, P. S. *Puteşestviye po Kırımı akademika. Pallasa v 1793 i 1794 gg.*, ZOOİD, Odessa 1881.
- Паршина, Е. А; И. В Тесленко; С. М. Зеленко. “Гончарные Центры Таврики 8-10 вв.” *Товарищество Археологии и Антропологии*, 2001, 52-81. // Paşina, E. A; İ. V. Teslenko; S. M Zelenko. “Gonçarnıye Tsentri Tavriki 8-10 vv” *Tovaristvo Arheologii Antropologii*, 2001, 52-81.
- Пигулевская, И. В. *Сирийские Источники по Истории Народов СССР*, Институт Востоковедения, Ленинград 1941. // Pigulevskaya, İ. V. *Siriyskiye İstoçniki po İstorii Narodov SSSR*, İstitut Vostokovedeniya, Leningrad 1941.
- “Позднеантичные Амфоры”, *Советская Археология* Т. 7. // “Pozdneantiçniye Amforı”, *Sovyetskaya Arkeologiya*, Cilt: 7.
- Поляковская, М. А; А. А. Чекалова. *Византия: Быт и Нравы*, Уральский Университет, Свердловск 1989. // Polyakovskaya, M. A; A. A Çekalova. *Vizantiya: Vizantiyai: Bit i Nravi*, Uralskiy Universitet, Sverdlovsk 1989.
- Порфинородный, Константин. *Известия Византийских Писателей о Северном Причерноморье*, (перев. Н. В. Малицкий), Известия Государственной Академии, 1934. // Porfinorodniy, Konstantin. *İzvestiya Vizantirskih Pisateley o Severnom Priçernomorıye*, (çev., N. V. Malitskiy), İzvestiya Gosudarstvennoy Akademii, 1934.
- Кесарийский, Прокопиус. *История Войн с Персами*, Т. 1, Выпуск 12, (пер. С. Дестуниса), СПб, 1862. // Kesariyskiy, Prokopius. *İstoriya Voyn Rimlyan c Persami*, Cilt: 1, 12. Basım, (çev. S Destunisa), SPb, 1862.
- “Осада Киева Печенегами”, *ПСРЛ*, Т. 1, Выпуск 64-65, 1926. // “Osada Kieva Peçenegami”, *PSRL*, Cilt: 1, 64-65. Basım, 1926.
- Розен, В. Р. *Император Василий Болгарский*, СПб, Москва 1883. // Rozen\ V, R. *İmperator Vasiliy Bolgarskiy*, SPb, Moskova 1883.
- Романчук, А. И. *Исследование Херсонеса-Херсона: Раскопки, Гипотезы, Проблемы. Византийский Город*, Издательство Уральского Университета, Т. 2, Екатеринбург 2007. // Romançuk, A. İ. *İssledovaniye Chersonesa-Chersona: Raskopki, Gipotezi, Problemi. Vizantiyskiy gorod*, Cilt: 2, İzdatelstvo Uralskogo

Universiteta, Yekateringburg 2007.

- Романчук, А. И; В. Е. Рудаков. “Керамический Комплекс 9-10 вв. Баклинского Городища” *СА*, 1975, 217-222. // Romançuk, A. İ; V. E., Rudakov “Keramiçeskiy Kompleks 9-10 vv. Baklinskogo Gorodişa” *SA*, 1975, 217-222.
- Романчук, А. И. “Гончарная Мастерская 11-12 вв.” *АДСВ*, 1971, 119-121. // Romançuk, A. İ. “Gonçarnaya Masterskaya 11-12 vv.” *ADSV*, 1971, 119-121.
- Ростовцев, М. И. *Новые Латинские Надписи из Херсонеса*, ИАК, Москва 1907. // Rostovtsev\ M. İ. *Noviye Latinskiye Nadpisi iz Khersonesa*, İAK, Moskova 1907.
- Ростовцев, М. И. *Римские Гарнизоны на Таврическом Полуострове*, ЖМНП, Санкт-Петербург 1900. // Rostovtsev, M. İ. *Rimskiye Garnizoni na Tavriçeskom Poluostrove*, JMNP, Sankt-Peterburg 1900.
- Рудаков, А. И. *Очерк Византийской Культуры по Данным Греческой Агиографии*, Алетейя, Москва 1997. // Rudakov, A. İ. *Oçerk Vizantiyskoy Kulturi po Dannim Greçeskoй Agiografii*, Aleteya, Moskova 1997.
- Рыбаков, Б. А. “Отчёт о Раскопках”, МИА, 1952. // Ribakov, B. A. “Oтçot o Raskopkah”, MIA, 1952.
- Рыбаков, Б. А. *Русские Земли по Карте Идриси 1154 г.*, КСИИМК, Выпуск 11, Москва 1952 // Ribakov, B. A. *Russkiye Zemli po Karte İdrisi 1154 g.*, KSIIMK, 11. Baskı, Moskova 1952.
- Рыжова, С. Г. “Гончарные Печи 8-9 вв. Близ Херсонеса” *АДСВ*, 1982, 149-156. // Rıjova, S. G. “Gonçarnıye Peçi 8-9 vv. Bliz Chersonesa”, *ADSV*, 1982, 149-156.
- Сазанов, А. В. “Керамические Комплексы Северного Причерноморья Второй Половины 4-5 вв. Проблемы Истории, Филологии и Культуры”, *ПИФК*, Выпуск 7, 1999, 224-293. // Sazanov, A. V. “Keramiçeskiy Kompleks SevernogoPriçernomoryaVtoroy Polovini 1-5 vv. Problemi İstorii, Filologii i Kylvuri”, *PİFK*, 7. Basım, 1999, 224-293,
- Сазанов, А. В. “Світлоглиняні Амфори з Рифленням Типу Набігаючої Хвилі”, *Археологія*, 1992. // Sazanov, A. V. “Svetloglinyani Amforı z Rifleniyami Tipu Nabigayuçi Khvili, Arkeologiya. 1992.
- Сазанов, А. В. “Тонкостенные Красноглиняные Амфоры Типа 95 по И. Б. Зеест:

- Типография и Хронология” *Петергбургский Археологический Вестник*, 1992, (100-112. // Sazanov, A. V. “Tonkostenniye Krasnoglinyanye Amforı Tipa 95 po İ. B. Zeest: Tipologiya i Kronologiya”, *Petergburskiy Arkeologičeskiy Vestnik*, 1992, 100-111.
- “Сань Цай Тухуй. Тетрадь 4, 10-я Цзюань”, *Китайская Энциклопедия 18 в.* // “San Tsay Tuchuy, Defter 4, 10. Tzuan”, *Çin Ansiklopedisi 18. yu.*
- Сапрукин, С. Ю. “Религия и Культура Понта Еллинистического и Римского Времени” // Saprukin, S. Y. “Religiya i Kultura Ponta- Ellinistiçeskogo i Rimского Vremeni” <http://historylib.org/historybooks/S-YU--Saprykin_Religiya-i-kulty-Ponta-ellinisticheskogo-i-rimского-vremeni-/28>(26.11.2014).
- Смирнов, А. П. *Археологические Исследования в РСФСР в 1934-1936 гг.*, МОГАИМК, Ленинград 1941. // Smirnov, A. P. *Arkeologičeskiye İssledovaniya v RSFSR v 1934-1936 gg.*, MOGAİMK, Leningrad 1941.
- Смокотина, А. В. “О Хронологии Амфор Типа Делакей / Боспор Киммерийский и Варварский Мир вПериод Античности и Средневековья. Взаимовлияние Культур”, *12 Боспорские Чтения Посвященные 185 Летию Керченского Музея*, Керчь 2011. // Smokotina, A. V. “O Kronologii Amfor Tipa Delakey / Bospor Kimmeriyskiy i Varvarskiy Mir v Period Antiçnosti i Srednevekovya. Vzaimovliyanie Kultur” *12 Bosporskiye Çteniya Posvyaşonniye 185 Letiyu Kerçenskogo Muzeya*, Kerç 2011.
- Сорочан, С. Б. *Византийский Херсон*, Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, Харьков-Москва 2013 // Soroçan, S. B. *Vizantiyskiy Cherson*, Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, Harkov-Moskova 2013.
- Сорочан, С. Б; В. М. Зубарь и др. *Херсонес-Херсон-Корсунь*, Стилос, Киев 2003. // Soroçan, S. B; V. M. Zubar ve diğ. *Chersones-Cherson-Korsun*, Stilos, Kiev 2003.
- Сорочан, С. Б; В. М. Зубарь; Д. В. Марченко. *Жизнь и Гибель Херсонеса*, Библиск, Харьков 2000. // Soroçan, S. B; V. M. Zubar; L. V. Marçenko. *Jizn i Gibel Chersonesa*, Bibleesk, Harkov 2000.
- Срезневский, И. И. *Материалы Для Словаря Древнерусского Языка*, СПб, Т.1, 1893 // Sreznevskiy, İ. İ. *Materialı Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka*, SPb, Cilt:1, 1893.
- Суров, С. Г. “Отчёт о Раскопках Северо-Западной Части Херсонеского Городища в 1963 г.”, *Архив НЗХТ*, 159-182. // Surov, S. G. “Otçot o Raskopkah Severo-Zapadnoy Çasti Chersonskogo Gorodişa v 1963 g.”, *Arşiv NZKhT*, 159-182.

- Сюзюмов, М. Ю. “Ремесло и Торговля в Константинополе в Начале 10 в.” *ВВр*, 1951, 11-41. // Süzümov, M. Y. “Remeslo i Torgovlya v Konstntinopole v Naçale 10 v.”, *VVr*, 1951, 11-41.
- Толстой, И. И. *О Византийских Печатях Херсонесской Фемы*, Зап. РАО, 1887. // Tolstoy, I. I. *O Vizantiyskih Peçatyah Chersonskoy Femi*, Zap. RAO, 1887.
- Талбот Райс, Д. *Иранские Элементы в Византийском Искусстве*, МКИИ, Ленинград 1935. // Talbot Rice, D. *Íranskiye Elementi v Vizantiyskom Ískusstve*, МКИИ, Leningrad 1935.
- Тахтай, А. К. “Раскопки Херсонесского Некрополя в 1937 г.”, *ХСб*, 1948, 19-43. // Tachtay, A. K. “Raskopki Chersonesskogo Nekropolya v 1937 g.”, *KhSb*, 1948, 19-43.
- “Трактовка Азербайджанской Экспедиции, Т. 1”, *МИА*, Выпуск 67, 1959 // “Traktovka Azerbaycanskoй Ekspeditsii”, Cilt: 1, *MIA*, 67. Basım, 1959.
- Успенский, Ф. И. *История Византийской Империи*, Мысль, Т. 1 Москва 1996. // Uspenskiy, F. I. *Ístoriya Vizantiyskoy Ímperii*, Mysl, Cilt: 1, Moskova 1996.
- Успенский, П. *Четыре Беседы Фотия, Архиепископа Константинопольского*, СПб, Москва 1864. // Uspenskiy, P. *Çetire Besedi Fotiya, Arhiyeriskopa Konstantinopolskogo*, SPb, Moskova 1864.
- Ушаков, С. В. “Ранневизантийские Амфоры Херсонеса-к Истории Изучения” *Причерноморье*, 2013, 44-59. // Uşakov, S. V. “Rannevizantiyskiye Amfori Khersonesa-k Ístorii İzuçeniya”, *Priçernomorje*, 2013, 44-59.
- Ушаков, С. В. “Керамический Комплекс Херсонеса Таврического”, *Филиал МГУ в Севастополе*, 2010, 7-26. // Uşakov, S. V. “Keramiçeskiy Kompleks Khersonesa Tavriçeskiego”, *MDÜ Sevastol Filyalı*, 2010, 7-26.
- Фёдоров-Давыдов, Г. Ф. *Золотоординские Города Поволжья*, Палеограф, Москва 1994. // Fedorov-Davidov, G. F. *Zolotoordiskiye Goroda Povoljya*, Paleograf, Moskova 1994.
- Фомин М. В; А. А. Шевцова. “О Первых Христианских Храмах Херсона 4-5 вв.”, *Византийская Держава, Общеисторический Форум*, 2010 // Fomin, M. V; A. A. Şevtsova. “O Pervih Hristiyanskih Hramah Chersona 4-5 vv.”, *Vizantiyskaya Derjava, Obşeistoriçeskiy Forum*, 2010.
- Хаменко, Б. И; В. Н. Хаменко. *Древности Приднепровья*, Кульженко С. В., Киев 1902. // Khamenko B. I; V. N. Khamenko. *Drevnosti Pridneprovyu*, Kuljenko S. V., Kiev, 1902.

- “Херсонесские Раскопки”, *Фонды ГХМ*. // “Kherson Kazıları”, *GKhM*.
- Хованская, О. С. “Гончарное Дело Города Болгара”, *МИА*, Выпуск 42, 1954, 340-368.
// Khovanskaya, O. S. “Gonçarnoye Delo Goroda Bolgara”, *MIA*, 42. Basım, 1954, 340-368.
- Хвольсон, Д. А. *Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах и Руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста*, СПб, Санкт-Петербург 1869. // Chvolson, D. A. *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmed Ben Omar İbn Dasta*, SPb, Sankt-Peterburg 1869.
- Херсонес. // Khersones. <<http://lenta.ru/news/2013/06/23/hersones/>> (21.11.2014).
- “Херсонесские Раскопки”, *ХСб*, Т. 3, 1931. // “Kherson Kazıları”, *KhSb*, Cilt: 3, 1931.
- Шаров, О. В. *Керамический Комплекс Некрополя Чадыр-Дар; Хронология Комплексов с Римскими Императорами*, СПб, 1992. // Şarov, O. V. *Keramişeskiy Kompleks Nekropolya Çadır-Dar; Kronologiya Kompleksov s Rimskimi İmperatorami*, SPb, 1992.
- Шеглов, Д. В. *Раскопки Северо-Восточного Участка Танаиса (1955-1957)*, Наука, Москва 1955. // Şeglov, D. V. *Raskopki Severo-Vostoçnogo Uçastka Tanaisa (1955-1957)*, Nauka, Moskova 1955.
- Шеглов, Д. В. “Узкогорлые Светлоглиняные Амфоры Первых Веков Нашей Эры. Классификация и Хронология” *КСИА*, 1978, 16-21. // Şeglov, D. V. “Uzkogorlıye Svetloglinyaniye Amforı Pervih Vekov Naşey Eri. Klassifikatsiya i Kronologiya”, *KSIA*, 1978, 16-21.
- Шестаков, С. П. *Очерки пр Истории Херсонеса 6-10 вв.*, СбГН, Москва 1908.
// Şestakov\ S. P. *Oçerki po İstorii Chersonesa 6-10 vv.*, SbGN, Moskova 1908.
- Якобсон, А. Л. *Керамика и Керамическое Производство Средневековой Таврики*, Наука, Ленинград 1979. // Yakobson, A. L. *Keramika i Keramişeskoje Proizvodstvo Srednevekovoy Tavriki*, Nauka, Leningrad 1979.
- Якобсон, А. Л. “К Изучению Фресок из Южного Нефа “Базилики 1935 г.” в Херсонесе”, *СА*, Выпуск 2, 1978, 96-104. // Yakobson, A. L. “K İzuçeniyu Fresok iz Yuçjnogo Nefa “Baziliki 1935 g.” v Chersonese”, *SA*, 2. Basım, 1978, 96-104.
- Якобсон, А. Л. *Крым в Средние Века*, Наука, Т. 2, Москва 1973. // Yakobson, A. L. *Kırım v Sredniye Veka*, Nauka, Cilt: 2, Moskova 1973.
- Якобсон, А. Л. *Раннесредневековый Херсонес*, Издательство Академии Наук СССР,

Москва-Ленинград 1959. // Yakobson A. L., *Rannesrednevekoviy Chersones*,
Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959.

Якобсон, А. Л. “К Истории Русско-Корсуньских Связей” *ВВр*, Выпуск 14, 1958, 116-128. // Yakobson, A. L. “K İstorii Russko-Korsunskih Svyazey” *VVr*, 14. Basım, 1958, 116-128.

Якобсон, А. Л. “Раннесредневековые Гончарные Печи в Восточном Крыму”,
КСИИМК, Выпуск 54, 1954, 164-172. // Yakobson, A. L. “Rannesrednevekoviyе
Gonçarnıye Peçı v Vostoçnom Kırımu”, *KSİİMK*, 54. Basım, 1954, 164-172.

Якобсон, А. Л. “Отчёт о Раскопках: Свинцовые Болванки”, *МИА*, № 34, 1953. //
Yakobson, A. L. “Otçot o Raskopkah: Svintsovıye Bolvankı”, *MİA*, Sayı: 34, 1953.

Якобсон, А. Л. “Средневековые Амфоры Северного Причерноморья” *СА*, Выпуск 15,
1951, 325-343. // Yakobson, A. L. “Srednevekovıye Amforı Severnogo
Prıçernomorya”, *SA*, 15. Basım, 1951, 325-343.

Якобсон, А. Л. “Отчёт о Раскопках: Черепицы”, *МИА*, № 17, 1950. // Yakobson, A. L.
“Otçot o Raskopkah: Çerepitsı”, *MİA*, Sayı: 17, 1950.